

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta, Ústav translatologie

Filologie – Translatologie

Zuzana J e t t m a r o v á

Kontexty (v) překladovosti

Contexts of/in Translativity

Dizertační práce

vedoucí práce – Prof. PhDr. Jana Králová, CSc.

2009

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů literatury.

V Praze dne 25. listopadu 2009

Zuzana Jettmarová

OBSAH

Úvod	4
1. Sociologie v západní translatologii a náš strukturalismus	8
1.1 Svoboda jednotlivce, teorie praxe, poznání a změna: Pierre Bourdieu	14
1.1.1 Základní pojmy a model	20
1.1.2 Existence a poznání, objektivizace a hra	23
1.1.3 Literární pole a dílo	26
1.1.4 Metodologie	35
1.2 Bourdieu v paradigmatu západní translatologie	40
1.3 Věda v období post-strukturalizmu	51
1.4 Revize slovenského strukturalizmu a Anton Popovič	59
1.5 Holmesova a Popovičova koncepce disciplíny	69
1.5.1 Rekapitulace stavu	69
1.5.2 Změna paradigmatu v translatologii	74
1.5.3 Holmes a Popovič	75
1.5.4 Teorie, axiologie a praxeologie	82
1.6 Závěrem	84
2. Česká a slovenská translatologie: koncepce, teorie, metoda	87
2.1 Odbočka k jiným teoriím	91
2.2 Popovič a empirický výzkum	100
2.3 Lidská činitelskost - subjekt v překladatelském procesu	103
2.4 Exkurz k teorii modelování v sémiotice a překladu	117
2.5 Teoretický kaleidoskop	129
2.5.1 Modelování překladu	129
2.5.2 Metatextovost, překlad a normy	134
2.5.3 Definice překladu a pojmy související	134
2.6 Levého a Popovičova překladovost	140
3. Ideologie ideologického obratu	141
3.1 Angažovaná teorie kulturního překladu	141
3.2 Historické povědomí v teorii překladu	157
3.3 Závěrem	161
4. Ideologie v překladatelské normě: subjekt/objektivnost	164
5. Překladovost jako norma a kategorie překladu	175
6. Překladovost ve vývoji reklamního žánru	188
6.1 Kategorie překladovosti - částečná rekapitulace	188
6.2 Vývojové souvislosti	191
6.3 Normy a metody překladu	192
6.4 Marketing a postavení překladu	195
6.5 Zadavatel překladu	196

6.6 Překladatel a agentura	196
6.7 Český reklamní žánr a jazyk	197
6.8 Příjemce a jeho kultura	197
6.9 Na čem se překladovostí konstituoval domácí žánr?	200
6.9.1 Komunikační a reklamní strategie, strukturní vzorce	201
6.9.2 Mikrorovina	202
6.9.3 Přehled paralelního vývoje domácí a překladové reklamy	204
6.10 Závěrem	206
7. Na cestě k překladovosti v praxi (retrospektiva)	208
7.1 Strategie převodu	209
7.2 Funkčnost překladové reklamy v letech 1989-1998	210
7.3 Konvence reklamního žánru a jazyka	212
7.4 Závěrem	213
7.5 Postskript 2009	214
8. Řízená a neřízená překladovost – fanslation, dabing a mezinárodní časopisy	215
8.1 Fansubbing	216
8.2 Současný český dabing	219
8.3 Překlad jako meziprodukt	223
8.4 Lokalizace časopisu	229
8.5 Závěrem	241
9. Axiologie v praxi – standardizace kvality	243
Závěr	251
Anotace	257
Abstract	258
Bibliografie	259

Úvod

Překládovost jsme jako původní téma práce při jeho rozpracování museli zapojit do různých časoprostorových kontextů a v rámci těchto kontextů je systémově začlenit, čímž jsme objevili i vazby, které jsme na počátku nepředpokládali. Z tohoto důvodu se koncepční rámec práce značně rozšířil a pozornosti se dostává i řadě jiných jevů, což se odrazilo i ve zvoleném názvu práce a v jejích cílech.

Cílem práce je tedy vedle kategorie překládovosti, pojaté z různých úhlů a kontextově začleněné i tam, kde pojmově neexistuje, i srovnání teorií překladu Levého a Popoviče se současným stavem západní translatologie ve fázi jejího sociologického obratu a stále aktuálního obratu ideologického, které by mělo naznačit směr dalšího vývoje. Kategorie překládovosti se v západních teoriích neobjevuje, zato lze při pátrání po jejích analogiích zjistit souvislosti mezi našimi a západními teoriemi, jejichž kritiky mohou posloužit i případné modernizaci teorií domácích. Vzhledem k časovému odstupu lze předpokládat zastaralost domácích teorií, ale vzhledem k rozdílným tradicím se může objevit jejich aktuálnost. Dokonce bude možné se odvázat jisté predikce dalšího zájmu a integrace dalších věd.

Translatologie je součástí humanitních věd, které procházejí paradigmatickými obraty a metodologickými zvraty, ne nesouvisejícími se společenským vývojem. Je tedy nutné podívat se i na východiska domácích teorií – český a slovenský strukturalismus, resp. na jejich případné revize po roce 1989 z hlediska teoretického i metodologického, zjistit „životaschopnost“ základů, na nichž česká a slovenská teorie překladu stojí. Je otázkou, do jaké míry je pohled na vlastní tradici ovlivněn domácí společenskou ideologií na akademické půdě. To vše samozřejmě v souvislosti se stavem západní translatologie, v níž se podle posledních náznaků o prvenství začíná ucházet kultura bez tradice v této disciplíně –

severoamerická, stavějící na ideologickém obratu a post-strukturalizmu reprezentovaném Derridou.

Postavení translatologie je specifické v tom, že se do ní obraty dostávají z jiných disciplin a s jistým zpožděním. Důležitější je snad skutečnost, že vzhledem k její interdisciplinární povaze se v mnoha směrech nevyhne jisté dezinterpretaci a povrchnosti, především pokud jde o kritiku a současné návrhy na modernizaci. České a slovenské teorie byly této kritické fáze více méně ušetřeny, alespoň z hlediska přímé kritiky zvenčí, protože jsou považovány za překonanou tradici; kritika je však postihla „kolektivně“ v odsouzení západního strukturalizmu a deskriptivismu, kam byly včleněny. O to je záhodnější revizi provést, ovšem v této práci se můžeme průběžně dotknout jen některých aspektů.

Vedle metodologických otázek vyvstává zaměřenost – Levý i Popovič vytvořili teorii uměleckého překladu, ten však dnes představuje zlomek překladové produkce. Prostřednictvím kategorie překladovosti se pokusíme dostat i k aktuálnosti našich teorií a jejich adaptabilitě. Není to však jediná cesta; provedeme rozbor Popovičovy koncepce vědy o překladu v porovnání s Holmesovou zakladatelskou koncepcí dnešní západní translatologie a uplatníme kritické názory, které považujeme za fundované. Hledáme jiné nové cesty v oblasti teorie i empirie, hledáme i nové styčné disciplíny, o nichž se zatím neuvažuje.

V práci volíme postup chronologické retrográdnosti – začínáme současným sociologickým obratem a s tím souvisejícími kritikami, prostor věnujeme vlastnímu rozboru sociologické teorie Bourdieuho, což nám zároveň umožňuje integrovat revizi českého strukturalizmu a navíc případně zjistit, jaké sociologické prvky obsahoval. Pak se vracíme k původním koncepcím translatologie, v nichž po sociologických základech či orientacích pátráme. Zde se věnujeme i Popovičově praxeologii, která vykazuje jistou afinitu se současnými návrhy na sociologické zaměření a klademe si otázku důvodu jejího vyčlenění, což nás dovádí k teoreticko-metodologickým východiskům slovenského strukturalizmu a slovenské teorie překladu. U analýzy Popovičovy teorie, její kritiky a současného stavu slovenské translatologie se krátce zamýšlíme nad možnostmi její modernizace. Rozpracovanost teorie ilustrujeme na kategorii činitelského subjektu. Fakt „chybějícího článku“ zadavatele v komunikačním schématu nás krátce odvede k teorii modelování.

Přes Popoviče a srovnání s kritikou západních teorií se dostáváme ke kategorii překladovosti. Odhalujeme zde i jisté vazby mezi Levým a Polovičem na jedné straně a teorií polysystému i manipulační školou na straně druhé. Překladovost pak hledáme v teoriích ideologického obratu – zde se věnujeme nejnovějšímu příspěvku Tymoczkové, analyzujeme nové pojetí Dolníkovy a Suwary. Levého kategorii překladovosti uvádíme v souvislosti s dalšími jeho noetickými kategoriemi (kategorií noetické kompatibility, kategorií subjekt-objektivnosti), věnujeme se Popovičově rozpracování této kategorie a její transformaci na normu, čímž se dostáváme ke krátkému srovnání s Touryho pojmy. Znovu upozorňujeme na podstatný metodologický rozdíl, kterým je fenomenologický základ našeho strukturalismu a komunikativní pojetí překladu. Vývoj v posledních dvou obrazech naznačuje tyto tendence i v západní translatologii, proto lze očekávat, že se v budoucnu přesune pozornost na příjemce jako na důležitý dynamický a pro-aktivní faktor.

V další části přecházíme do oblasti empirického výzkumu překladovosti v českém kontextu. Dlouhodobý výzkum byl prováděn v oblasti reklamy za použití české metodologie a s integrací výsledků sociologického průzkumu. Výsledky byly průběžně publikovány a prezentovány na konferencích. Kapitola 6 a 7 jsou prezentací vlastního výzkumu (s případnou integrací výsledků jiných výzkumů, což zde samozřejmě vyznačujeme).

Metodou sekundárního výzkumu prezentujeme v kapitole 8 výsledky jiných studií z jiných tematických oblastí a vlastní úvahu nad problémem postavení překladu ve výrobním řetězci převzatých komunikátů. Věnujeme se zde otázkám metodologickým i teoretickým v souvislosti s moderními jevy jako fansubbing nebo lokalizace mezinárodních časopisů. Jde nám o konfrontaci teoretických východisek i metodologických nástrojů s jevy, které si určité oblasti praxe konsolidovaly jako lokalizaci a adaptaci a tím si je vymezily oproti překladu. Zároveň se objevuje složitost organizačních a řídicích procesů, vázanost na ideologii a moc a v neposlední řadě vazba na příjemce a ekonomické zájmy „zadavatele“. Zajímá nás usouvztažení vnějších faktorů s kategorií překladovosti; totéž pak hledáme v oblasti dvou typů multimediálního překladu počítačových her a filmového dabingu. Poslední kapitola je krátkým pohledem na axiologii v praxi (standardizační institucionální procesy).

Pokud se nám cíle práce podaří naplnit, mohla by být impulzem i motivací k podrobnější revizi našich teorií a k jejich případné modernizaci. Slovo „naše“ zde používáme pro českou i slovenskou translatologii nikoliv z důvodů nostalgie, ale z důvodů jejich společných

historických kořenů, i když rozdíly uvádíme a respektujeme. Proč se tímto můstkem může stát kategorie překladovosti? Snad proto, že nás k tomu touto analýzou dovedla. Na druhé straně je otázka, co s kategorií samotnou - v našich teoriích je integrována do pojmové sítě, v západních koncepcích chybí.

Vedle cíle splnění povinnosti předložit disertaci odpovídající předpisům jsme motivováni i cílem, aby tato práce posloužila jako „můstek“ k přechodu od stávajícího výzkumného záměru ÚTRL k novému navazujícímu záměru *Zprostředkující jazyková činnost v mezikulturní interakci*, konkrétně z hlediska dějin české translatologie v mezinárodním kontextu, z hlediska analýzy teoreticko-metodologické stránky a současných kritických diskusí i obrátů, jakož i z hlediska reflexe nových aspektů dnešního fenoménu překladu. Průběžně předkládané syntézy by pak mohly být jistým hmatatelným inspirativním vodítkem při startu nového výzkumného záměru.

Rádi bychom touto prací také přispěli k současným diskusím na Slovensku, kde je situace poněkud odlišná a kde i historické okolnosti nasvědčují, že má volba přívlastku „naše“, tedy „československá“, není univerzálně použitelná (proto ve směrodatných případech rozlišuji).

Poslední zastavení je nutno věnovat technické stránce zpracování: omlouváme se za překlepy. Poté, co automatická oprava nesčetněkrát přepsala „Lotmana“ na „potkana“, „exotizaci“ na „erotizaci“ atd., tuto funkci dezaktivovali. Techniku jsme nezvládli ani při paginaci, takže číslujeme dříve než od Úvodu. Střídavou velikost písma u citátů (11 nebo 10 pt) užíváme záměrně pro odlišení jejich relevance (nebo z důvodu jejich délky); podobně je motivováno i střídání citátů v originálu s citáty ve vlastním překladu. Na některých místech jsme se nemohli vyhnout částečnému opakování, což souvisí s koncepcí práce.

1. Sociologie v západní translatologii a náš strukturalismus

Jedna věc je hledět navenek prizmatem „našeho“ strukturalismu a druhá dívat se na náš strukturalismus očima druhých. Pro nás je náš strukturalismus oknem do světa, je zárukou, že jsme tam kdysi patřili ke špičkám a že tu snad máme stále co říct. Pro svět je teď asi spíš jakými okýnkem do světlíku, do takového propadliště mezi Opojarem Petrohradu a strukturalistickou Paříží. Nesejde na tom, že je tomu tak do značné míry díky ignoranci i vlastním zájmům. (Volek 2006 : 32)

Vývojové trendy z hlediska tematického zaměření výzkumu, metodologie či teoretických modelů se do západní translatologie dostávají obvykle s mírným zpožděním z jiných humanitních věd, především přes literární vědu, a představují tzv. obraty od lingvistického (pragmatického) přes kulturní a sociokulturní (ideologický/mocenský kulturalismus) k sociologickému. Devadesátá léta jsou poznamenána kritikou strukturalismu, v západní translatologii zvláště namířenou na silnou a populární polysystémovou školu. Mezi prvními byl Gentzler (1993) s kritikou z pozic dekonstrukce, vlna sílí kolem roku 1995, kdy mj. vychází Touryho zásadní práce *Descriptive Translation Studies and Beyond*, kulminuje kolem přelomu století a pokračuje jako již opadající vlna kritiky i přes polovinu první dekády, kdy nastává jisté vystřízlivění. Jde o kritiku, která by si mnohdy sama kritiku zasloužila – autoři, bez důkladnější znalosti teorií překladu a jejich východisek, je kritizují, s jistým zpožděním oproti jiným humanitám, z obecných pozic poststrukturalismu a postmodernizmu; kritika se však vymezuje vůči západnímu, především francouzskému strukturalismu (a v této souvislosti i vůči ruskému formalizmu), kterého se jeho vůdčí osobnosti vzdali již v 70. letech a který byl mylně považován za kořeny polysystémové teorie.¹ Vedle časopisečných článků a článků ve sbornících z konferencí vycházejí monotematické monografie či sborníky (např. Hermans 1999, Gentzler 1993/2001, Olohan 2000, Hermans 2006, Schaffner 2004).

Řada vysvětlujících, obranných a rozvíjejících studií Even-Zohára, zveřejněná i na jeho osobní internetové stránce², přišla již pozdě, aby vlnu kritiky namířenou proti ní zastavila. Translatologický svět si vystačil s poněkud povrchní kritikou, pokud jde o metodologii, pak většinou „z druhé ruky“, tedy přebíráním kritických obecně metodologických stanovisek

¹ Na zásadní neznalost podstaty strukturalismu poukazuje Lambert už v roce 1995 (Delabastita et al. 2006: 105n)), když kritikům adresuje mimo jiné i takové vysvětlení, že i polysystémový strukturalismus je založen na síti vztahů a jejich funkcích.

² K nejdůležitějším z tohoto hlediska patří *The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer* (1997), *Factors and Dependencies in Culture: A Revised Outline for Polysystem Culture Research* (1997) a *Literature as Goods, Literature as Tools* (2002). V posledních dvou studiích se již konfrontuje s Bourdieum.

z jiných věd, která byla namířena proti pozitivizmu. V roce 2003 komentuje celkovou situaci v translatologii, která se stala populární, Toury těmito slovy:

Dnes otevřete spoustu knih a čtete spoustu článků psaných lidmi, kteří pracují na katedrách nemajících, alespoň pokud jde o jejich název, s překladem co do činění, a které se daly na translatologii [...] někteří často píšou zajímavé věci, ale neberou v úvahu tu spoustu práce, která se za posledních pětadvacet let udělala. (Toury 2008: 403, překl. ZJ)

Bez vlivu není ani potřeba odrážející se ve strategii „jít s dobou“, i když jistou chybu je možné vidět i v málo explicitních původních prezentacích Even-Zohára a totéž lze říci o nejčtenější práci Touryho (1995): systémová otevřenost a vněsystemové souvislosti spolu s institucionálními a lidskými faktory jsou pro příjemce bez znalosti tohoto typu strukturalizmu téměř nepostřehnutelné; z hlediska dobových východisek této teorie lze o jejich existenci dokonce i pochybovat.

Touryho polysystémová teorie například nemá náš sémioticky rozpracovaný Bühlerovský komunikační model umožňující propojit vnitřní systém (text, žánr, literatura) s vnějšími systémy prostřednictvím komunikační situace a jejích aktantů zakotvených v kultuře.³ K dobové deskriptivní strukturní poetice už Popovič (1975: 50) poznamenává:

Chýbal tu pohľad na preklad ako text v komunikácii a na komunikáciu v texte, to znamená nový dynamický pohľad na literárnu aktivitu prekladania. Komunikačný aspekt osvetľuje nové, neznáme procesy, ktoré sa uskutočňujú pri realizácii umelckého textu.

V nitranském modelu je individuální a společenské spojeno ve zkušenostním komplexu, do něhož se zároveň při komunikačním aktu promítá konkrétní komunikační kontext⁴; to vše se projevuje v komunikačním postoji a odtud ve výsledku aktu pojatého jako cílená komunikační činnost založená na rozhodování a dispozicemi podmíněná. Jak známe z Mukařovského a Levého, je tento proces nejen vytvářením a přetvářením objektu (produktu) a v jeho důsledcích i společenské reality (funkce/hodnota překladu z hlediska příjemců - vzdělání, vkus apod., a kulturních entit – modifikované či nové modely žánrů; dokonce tu funguje meziliterární a mezikulturní interakce atd.), ale i přetvářením subjektu příjemce i překladatele:

³ Později Even-Zohar (1997b: 19) v jedné z reakcí na kritiku vysvětluje svoji interpretaci přejatého Jakobsonova schématu z roku 1960 a uvádí, že „komunikační kontext“ ve smyslu externích konstitutivních faktorů komunikačního aktu ve svém schématu vynechal, protože je považoval za implikované ve vztazích mezi odesílatelem a příjemcem přes kód (repertoár) a kanál (trh), ale na druhé straně nyní zapojil jako faktor „instituce“, který „leží za horizontem jakobsonovského pojetí (a snad i klasické sémiotiky jako takové)“. (překl. Z.J.).

⁴ Podobnou koncepci má model teorie relevance Sperbera a Wilsonové (1988); chybí mu však rozpracování jakobsonovskými funkcemi a sémiotikou, proto se v Guttové „aplikaci“ na modelování překladu (Gutt: 1991) nedostal za hranici vysoké abstrakce a jako analytický model je obtížně použitelný.

jeho kognitivní struktura se mění už v procesu recepce, při vytváření překladu rozhodováním jde také o proces učení. Podle Levého (1971) můžeme přidat i výsledek procesu jako průnik tří idiolektů, hodnotových soustav a interpretací (autor, překladatel a příjemce) v kombinaci s minimaxovou strategií překladatele. Z čistě literárního pohledu představuje dílo vztah mezi dobovou typičností a individuální odlišností; tentýž pohled lze uplatnit na překlad ve vztahu k dobové překladatelské normě či poetice. Naše kategorie záměrnosti a nezáměrnosti jsou pak schopny při produkci pokrýt jak záměrnou „subverzi“ čehokoliv, tak nezáměrnou „subverzi“ v důsledku dispozic (srov. např. Popovičovy výrazové změny a posuny).

Pojmy norma, funkce a hodnota jsou v polysystémové teorii také slaběji sociologicky podloženy než u nás,⁵ takže jejich vázanost na lidského činitele (individuum, kolektiv, instituce) a „mechanizmy“ změny nejsou příliš zjevné, protože se skrývají pod pojmem (národní) kultura s jejími potřebami: typická je vazba Touryho překladatelských norem, do nichž zahrnul i normu výběru textu a ne/přímého převodu (preliminary norm), vázanou na potřeby cílové kultury, aniž specifikuje kdo či co tyto potřeby a od nich odvozené normy proponuje a jak se mění. Touryho překladatel má sice osobní volbu normy dodržet či nikoliv, ale zůstává v kulturním prostoru osamocen. Vázanost polysystémové teorie (Toury, Even-Zohar) na ruský formalismus a sémiotiku je zde výrazná. Z tohoto hlediska pokročila dále Manipulační škola Lefeverova, protože do svého modelu zapojila explicitní článek zadavatele (patron) a s tím související kategorie jako moc, ideologie, dobová poetika a dobový obraz světa, proto z hlediska kritiky vyšla nejlépe (srov. např. Hermans 1999). V čem je zásadní rozdíl mezi oběma větvemi a shoda mezi Lefeverem a naším pojetím? Polysystém nevidí ve struktuře produktu společenský proces a proces, kterému se nevěnuje, pojímá, podle vymezení Holmesova (1972), jako psychologický proces bez vázanosti na společensko-kulturní kontext.

Pym (2006a: 16), mířící především na polysystémovou teorii, které se vytýká, že neumí vysvětlit změnu, protože v ní chybí „lidé“ a vystačí si jen se systémy a normami, ve své kritice uvádí, že na rozdíl od sémiotického přístupu je sociologický přístup schopen vysvětlit změnu, a tak dát deskriptivnímu kulturně zaměřenému studiu rozměr explanační, který zde chyběl. Sémiotika orientovaná na text (jako produkt) v kultuře tedy už nestačí. Z podobných

⁵ Srov. např. Mukařovského *Estetická norma, funkce a hodnota jako sociální fakty*, Vodičkovu *Strukturu vývoje* nebo Levého *České teorie překladu*. K setření rozdílu mezi pozitivistickým deskriptivismem polysystému a naším strukturalizmem přispěl zřejmě i fakt, že Even-Zohar i Toury na Levého, Vodičku i zmíněnou práci Mukařovského občas, i když velmi zřídka, odkazují.

pozic kritizuje strukturalistické přístupy Hermans (1999), který Levého a Popoviče řadí ke kořenům polysystémové teorie, čímž stírá dosti podstatný rozdíl mezi dvěma strukturalizmy. Pozornosti československé sémiotice a její deskriptivně-explanační orientaci se zde dostalo jejím historickým zařazením k témuž deskriptivismu i u Pyma (2006b, 2009): v nejnovější Pymově monografii (2009), resp. v dodatečné kapitole⁶ se tak ocitá zároveň ve dvou zastaralých větvích – polysystémovém deskriptivismu (výrazně pozitivistickém) a strukturalismu (kam řadí především ruský formalismus).

Vnášení sociologie do západní translatologie v oblasti teorie, metodologie či tematické orientace empirického výzkumu se objevuje již počátkem 90. let. V roce 1992 publikuje Pym, původně sociolog, obecně teoretickou práci *Translation as Text Transfer*, která však nedoznala výraznějšího ohlasu, podobně se neujal jeho pokus zavést specifický sociologický model *režimů* (převzatý z teorie vyjednávání) do výzkumu dějin překladu (1998); ani jeho poslední monografie *The Moving Text* (2006a), věnovaná globalizaci a lokalizaci, nenabídla sociologický přístup, který by se ujal.

Zhruba od poloviny 90. let se však výrazně sociologicky profiluje výzkum tlumočení, který se zaměřuje na komunitární tlumočení včetně tlumočení pro neslyšící, společenský status tlumočnicka a mocenské vztahy v komunikačních situacích spolu s problematikou ochrany lidských práv. Přehled vývoje v oblasti výzkumu tlumočení podává Pöchhacker (2006). Z monografických prací je zajímavá Wadensjö (1998) aplikující sociologickou teorii Goffmanových rolí na kvalitativní výzkum azylového tlumočení, Pöchhacker (2000) zkoumající tlumočení v rakouských nemocnicích; Bourdieuho teorii přímo aplikovaly Dirikerová (2004), Angelelli (2004) a Hale (2004); tradiční se stala řada konferencí a sborníků ke komunitárnímu tlumočení pod názvem *The Critical Link*, množí se doktorské práce a menší studie se zaměřením na společenské aspekty (viz např. Grbič 1998, Pöllabauer 2006) nebo výrazně sociologicky profilované z hlediska metodologie (např. Lannoy a van Gucht 2006, Hertog a van Gucht 2008). Zde je proto nutné rozlišovat mezi sociokulturním či sociolingvistickým zaměřením a zaměřením sociologickým, které kromě tematizace či volby modelu předpokládá i sociologické metody výzkumu, na což ostatně upozorňuje Pym (2006b: 24).

⁶ „Additional Chapter: Descriptions – the intellectual background“ ke kapitole 5, publikovaná na Pymových webových stránkách.

Sociologii ve výzkumu překladu byla věnována samostatná konference v Grazu (2005)⁷, kterou lze považovat za vyvrcholení snah po sociologické orientaci translatologie. „*Teorie pro praxi*“, spojující snahy po sociologii s Bermanovými názory a názory ideologického obratu, byla v podtextu posledního Kongresu EST „*Why Translation Matters*“ (2007). Společnými cíli bylo osvobodit se od samotného textu a studovat vnější kontext, zapojit společenské a kognitivní faktory, podívat se na společenskou funkci a oběh překladu a jejich podmíněnost, propojit teorii s praxí ve smyslu jejího „sloužení“ praxi a v této souvislosti nějakým způsobem smířit deskripci s axiologií; na druhé straně se má úsilím translatologie změnit společenský status překladatele ze služebného na vyšší, což předpokládá angažovanost vědy a vědců.

Pomineme-li úsilí o změnu sociálního postavení překladatele, vracíme se ke koncepci Chestermanova „*from-is-to-ought*“ v 90. letech a k našim vědecky založeným teoriím Levého a Popoviče, které jsou však až na výjimky neznámé. Aktualizace otázky utilitárnosti vědy a s tím související axiologie je přímou reakcí na pozitivizmus polysystémové teorie; opěrným bodem se zde stává např. Henri Meschonnic a Antoine Berman. Západní translatologie patrně sleduje po jedné linii vývoj francouzského myšlení reagujícího na vlastní tradici filozofickou, filologickou, translatologickou i překladatelskou⁸. Do popředí se např. dostává kritika a etika, Bermanův požadavek praktické teorie ve smyslu jakési reflexologie (přibližně snad formulované překladatelské poetiky) je v určitém smyslu můstkem k Bourdieuho praktické vědě, která pro translatologii znamená další posun – posun od textu k „lidem“ a nabízí explanaci v sociální rovině. Praktické vědě se budeme věnovat i v další kapitole v souvislosti s Popovičovou praxeologií. Druhou linií zájmu translatologie, která se s uvedenou první linií prolíná, je ideologie, která v translatologii našla odraz především v oblasti *svoje-cizí* a souvisí i se západní filozofií absolutizující kulturní relativizmus jako vyšší stadium známého jazykového relativizmu. Kolébku tohoto myšlení lze hledat nejspíše v USA, ale ochránářství identity, kulturní či individuální, souvisí i s globalizačními procesy nad úrovní státních,

⁷ Sborník vyšel v roce 2007 pod názvem *Constructing a sociology of translation*.

⁸ Reakce na strukturalismus a dekonstrukci, esitovskou školu teorie smyslu, translatologii v podstatě kontrastivně-lingvistickou, klasicistní typ překladatelské metody – ta v jistém slova smyslu odporuje dekonstrukci, ale podporuje „subverzi“ – odtud zřejmě pozornost na etiku a kritiku, protože autorský subjekt v dekonstrukci znovu nabývá na významu.. Postavení se na odpor domácí teorii překladu či tlumočení je zde pochopitelné, protože kontrastivně-lingvistická orientace (cf. Vinay-Darbelnet), která je živou tradicí, je absolutně nedostačující (systémová lingvistika versus diskurz versus překlad v kontextu), nemluvě o tom, že umělecký text či překlad zůstává nepokryt; na druhé straně nemůže uspokojit ani tlumočnická teorie smyslu, která nemá uměleckému překladu co nabídnout. Obě teorie jsou tak zjevně odtrženy od praxe. Problémové řešení domácí situace se ale stalo mezinárodní translatologickou linií v reakci na polysystémový pozitivizmus.

národních či kulturních celků. Toto hledisko promítáme do kapitoly o ideologii a kapitol o překladovosti.

Sociologické pohledy, vycházející z Bourdieuho, který se stal od konce 90. let v translatologii módním, se uplatňují ve výzkumu dějin literárního překladu (Gouanvic 1999), včetně hlediska „minoritní“ kultury v rámci multikulturních celků (Meylaerts 2006, Cronin 2003), vzniku překladového dramatu (Hanna: 2005), nebo z hlediska sociálních skupin jako ženských překladatelek (Wolf 2006); na ÚTRL FF UK vznikla diplomová práce o překladu evropského práva ve východoevropském prostoru se zaměřením na ČR (Hanzl 2006) a Valentova práce o překladu v české advokátní praxi (2007).

Kromě studií, které model Bourdieuho v translatologii aplikují, bylo Bourdieumu věnováno i zvláštní číslo časopisu *The Translator* (2005). Inghilleri (2005: 125-126) zde konstatuje, že zapojení Bourdieuho signalizuje posun zájmu od textu k činnostem jako společenským, kulturním a politickým aktům vnitřně spojeným s mocenskými vztahy, tedy i posun paradigmatický. Aplikaci jeho teorie vidí jako signál přehodnocení deskriptivního a polysystémového přístupu, protože přináší „silnější“ pojmy, než jsou normy a konvence - více zaměřuje pozornost na lidské činitele a jejich činnost. Jistěže jde o zásadní přehodnocení pohledu: je dobře vidět např. na překladatele jako na vztah k ostatním aktérům a institucím pole, ať už si pole izolujeme jakkoliv, ale ztrácí se specifický a ústřední objekt studia translatologie pojatý v diachronních a synchronních vztazích,⁹ což je podstatný argument, proto se později objevují pokusy sloučit model Bourdieuho s jiným, textově zaměřeným modelem, a to nejen v translatologii¹⁰.

Než se budeme podrobněji zabývat další analýzou stavu translatologie, věnujeme následující kapitulu vlastnímu rozboru Bourdieuho teorie a metodologie. Zvolili jsme k tomu jeho syntetizující filozoficko-sociologickou práci z roku 1994 *Raisons pratiques, Sur la théorie de l'action*, která vyšla v roce 1998 v českém překladu pod titulem *Teorie jednání*. Neodpustíme se některá srovnání s českým strukturalizmem, protože i zde jsme na cestě k našemu cíli, kterým je nalézt to, co západní translatologie hledá a co by mohla v našem strukturalizmu nalézt, či nikoliv. Podobně komentujeme ty paralely, které naopak vyústily v kolizi buď

⁹ Na to upozorňuje v téže publikaci Buzelinová (2005), a proto navrhuje doplnit Bourdieuho Latourovu *actor-network theory*.

¹⁰ Např. Sue-Ann Harding slučuje model narativity s modelem Bourdieuho (referát na konferenci *Translating beyond East and West*, ÚTRL, Praha, 14.-16. 10. 2009)

s historickým materializmem, anebo s redukcionistickými verzemi leninismu a stalinizmu, pokud je to relevantní z hlediska přebírání Bourdieuho do dnešní translatologie (otázku jiných humanitních věd necháváme stranou).

V zásadě nezastáváme názor např. Suwary (2009: 29), že bychom měli s vaničkou vylít i naše (česko)slovenské translatologické dítě ve smyslu radikální kritiky bez jakéhokoliv srovnávání, abychom „vyrovnali krok“. Přitom sama Suwara (2009: 28n) vnáší do translatologie to, co už zde máme (resp. co má slovenská translatologie), ale odjinud (např. kritiku překladu, potřebu axiologie, hledisko mezikulturní komunikace); na druhé straně nevidí to, co zde slovenská translatologie nemá (např. synchronní studium v jiném pojetí než je kritika překladu), i když jinde na to upozorňuje (Suwara 2007:198:210) v souvislosti s tématem globalizace a kyberkultury. V mém přístupu se projeví tato kulturní odlišnost, která se ostatně prokázala i v českých a slovenských revizích strukturalizmů v 90. letech a později – mám dojem, že zatímco Češi jsou na svoji strukturalistickou tradici hrdí, někteří slovenští translatologové by se jí pokud možno zřekli.¹¹

1.1 Svoboda jednotlivce, teorie praxe, poznání a změna: Pierre Bourdieu

Jednu z důležitých rolí sehrála v nedávném vývoji společenských a humanitních věd teorie jednání¹² s ústředním pojmem „human agency“, který byl pojmán buď jako kolektivní, nebo především jako individuální entita, jež by se měla vymanit z determinovanosti – individuum je schopno fungovat nezávisle na determinujících faktorech společenských struktur – ty jsou navíc podle symbolického interakcionalizmu pouhými abstraktními společenskými konstrukty.¹³ Strukturalismus s interakcionalizmem, tedy objektivistický a subjektivistický

¹¹ Chápeme postoj k bakošovskému strukturalizmu, postoj k osobnosti Popoviče, ale nechápeme, proč se na Popoviče dnes většinou buď implicitně navazuje, anebo se ignoruje. Specifičnost slovenského přístupu se projevuje i v tom, že se nevidí přímá návaznost Popoviče na Levého. Přestřížením pupeční šňůry se genetika neruší, jen dítě se v širokém slova smyslu socializuje, a to platí i o translatologii.

¹² Na rozdíl od „chování“, tradičně spojovaného s překonaným behaviourizmem, je v „jednání“ zdůrazněn aspekt záměrnosti a snahy člověka po úspěšnosti a uznání ve společenském kontextu, kde hrají roli očekávání, normy a hodnoty; individuum struktury nemusí chtít uznat nebo se nad ně může postavit – odtud zaměření na mocenské vztahy a konflikt. Instrumentalistické teorie zde zdůrazňují racionálnost výběru, fenomenologické zase zkušenosti a dispozice jednajících individuí.

¹³ Podle subjektivismu je společenská realita společensky konstruovaným jevem prostřednictvím interpretace lidí, kteří se procesu konstruování účastní a existenčně na těchto procesech závisí. Filozoficky souvisí tato otázka s vývojem moderní západní společnosti, kterou necháváme stranou. České kořeny jsou více husserlovské a dialektické, proto jsou schopny tento rozpor „smířit“ ve svém fenomenologickém konstruktivismu.

pohled se snažil spojit ve svých pracích právě Bourdieu, v sociologii i mimo ni uznávaný stejně jako kritizovaný. Jedním ze zásadních problémů je již samotná interpretace jeho rozsáhlého díla, resp. teorie, včetně ústředních pojmů jako např. „pole“.

Translatologové nejsou filozofové ani sociologové, proto k přebírání Bourdieuho kategorií (buď jsou vsazeny do jiného analytického systému, nebo se aplikuje celý model) dochází nekriticky a brzy se objevuje právě problém kolem tohoto zcela zásadního pojmu: existuje ve společenské realitě a její praxi specifické pole pro translatologii (rozumí se společenské, tedy nikoliv „texty“)? Pokud ne, pak se zřejmě model Bourdieuho aplikovat nedá. Simeoni (1998), jehož článek v *Targetu* doslova odstartoval „bourdieumanií“, tudíž pouze navrhuje do polysystémového paradigmatu integrovat habitus - další ústřední kategorii; právě ona reprezentuje „činitelskost“ a člověka, která podle něj v polysystému chybí; ovšem sám již pochybuje o existenci příslušného pole. Skeptická stanoviska k (autonomní) existenci pole se objevila především na translatologické konferenci v Grazu v roce 2005 u Wolfové a Simeoniho; jisté řešení z hlediska jeho konstituce hledá již Pym (2006b: 25) v rozdílném stavu kultur: u malých kultur lze existenci takového pole více předpokládat než u velkých. V podobných intencích uvažuje Prunč (2007: 44-46); jiní existenci pole předpokládají, aniž jsou si vědomi rozdílů, na které Bourdieu (1998: 7-12) upozorňuje: že jsou totiž pole (sociální prostory pojaté jako síť vztahů) autonomní nebo heteronomní, anebo se teprve jak autonomní začínají vyčleňovat. Další upozornění se týká toho, že pole nelze jednoduše ztotožňovat s „polem“ profesním a že Bourdieumu jde spíše o vztahy než o „substanciální“ skutečnosti.

Nedorozumění je tedy dosti paradoxně v dnešních debatách způsobeno i nerozlišováním mezi ontologií a gnoseologií. Z tohoto úvodu je metodologicky podstatné Bourdieuho spojení strukturalismu s interakcionalizmem. Jde o západní pohled na západní stav humanitních disciplin z hlediska jejich filozoficko-metodologického zakotvení: strukturalismus (jak vidno je pouze jediný) má být objektivistický (tj. esencialistický, deterministický a „gnostický“¹⁴ - to jsou parametry strukturalismu neo-pozitivistického), proto je sloučen se svým opakem, který v současných humanitních vědách vyústil v absolutní relativizaci poznání, až v agnosticizmus. Pokud jde o činitelskost, individuum či kolektiv, projevují se zde vážné rozpory v pojetí, opět dané rozdíly ve vědecké erudici či v příklonu k jednomu

¹⁴ Slovo gnoseologie se neužívá, ontologie je ztotožňována s objektivistickým esencializmem. Pojem epistemologie kombinuje gnoseologii s ontologií. Husserlova noetika je téměř neznámá, protože západní kořeny jsou spíše heideggerovské.

metodologickému pólu: není totiž možné konstruovat teorii opřenou o „konkrétní“ historické individuum v tom smyslu, že by odrážela každý konkrétní akt a každý specifický případ. Takový požadavek lze uplatnit pouze v empirickém výzkumu a je otázkou, co z něj má vzejít. I Bourdieu (1998: 11) ke svému modelu poznamenává, že má být univerzálně platný, čímž může objevit „skutečné odlišnosti mezi strukturami nebo dispozicemi (*habitusy*), jejichž princip však nespočívá ve zvláštnostech povah - či „duší“ - , ale v odlišnostech *kolektivních dějin*.“

Toury (2006: 65) se k současné subjektivisticky orientované metodologii vyjádřil pregnančně: „We should be prepared for a situation, where there is very little which is universal and even less which is trully unique.“ Výše zmíněné studie, které byly zatím provedeny, ukazují, že mohou být smysluplné, pokud je jejich zájem soustředěn na úzkou oblast v rámci vnějšího kontextu, který samozřejmě nezůstává bez vlivu na proces, produkt a funkci překladu. Zcela však uniká obecná podstata věci - vázanost takových individuí na vývojovou fázi relevantních systémů právě z hlediska predeterminace. Zhruba se opakuje situace, kterou komentoval již Levý (1983) v (západní) literární vědě, i když se tehdy jednalo o přístup psychologizující: šlo o jednostranný pohled zaměřený na konkrétní individualitu, tehdy autorskou, a projekci individuálního života do díla. Nutnou reakcí byl směrem na východ podle Mukařovského (2007:503) ruský formalismus, který se musel postavit na krajní opozici. Náš přístup se pak pokusil smířit obě stanoviska, ovšem subjekt autora pojal jinak a zapojil vnější společenský kontext. Mukařovský (2007: 477) by asi dnešní stav západního „myšlení“ po linii lidské činitelskosti charakterizoval jako „výraz dobové renesance individualismu“.

Jsou tu ale další aspekty, kterými Bourdieu západní vědu oslovuje. Jako žák Althussera a Faucaulta je řazen k neomarxistickým sociologům a antropologům. Jeho teorie je charakterizována jako materialistická věda lidské činnosti a symbolické moci - sociální teorie jednání či také praxeologie, teorie praktického jednání, z metodologického pohledu pak jako „reflexivní sociologie“ či „genetická sociologie“.

Metodologicky se Bourdieu novátorsky pro překonávaný pozitivistický západní svět opírá o dialektiku (především individuálního jednání a společenských struktur), fenomenologii a otevřené dynamické struktury; z řady jeho východisek lze zmínit Durkheima, Webera,

mladého Marxe¹⁵, americkou kulturní antropologii a britskou filozofii obyčejného jazyka (tj. Austinova a Searlova¹⁶ pragmatika v opozici k logicko-analytické filozofii neopozitivizmu ; ne nepodstatná tu je i ostrá výměna názorů mezi Searlem a Derridou). Podle Wacquanta (2003) dílo Bourdieuho „změnilo tvář společenských i humanitních věd tím, že jim dalo jednotné teoretické jádro, nové metodologické východisko a znovu je spojilo s naléhavými občanskými problémy a společensko-politickým bojem naší doby.“ (překl. Z.J.), což podporuje levicovou zaměřenost západních humanitních věd a v dnešní době jim dává nový cíl poté, co se dekonstrukce přežila (nikoliv však v severoamerických levicových literárních kruzích).

Bourdieuho cílem bylo překonat rozpor mezi již zmíněným interakcionalistickým subjektivismem a (západním) strukturalistickým objektivizmem a „změkčit“ determinizmus: člověk je nahlížen jako myslící a jednající bytost reprodukující i měnící společenskou realitu, nechová se mechanicky podle pravidel (norem), která reprodukuje – jeho jednání je v silovém poli strategické – může se odchylovat či improvizovat, má však „tvrdý mantinel“ své socializace¹⁷. Proto vědec, který struktury studuje, by je měl nejen odhalovat, ale také pomáhat či nabádat k jejich změně, tedy především uvědomit takto deterministicky socializované individuum – vědec ho může uvědomit, aby jednalo ve svůj prospěch a tak se z determinizmu osvobodilo, protože samo o sobě není schopno ze svých predeterminovaných mezí vystoupit¹⁸.

Základním objektem sociologie je člověk a společnost, objektem českého strukturalizmu jsou společensky vytvářené a společensky fungující systémy a jejich struktury, bez člověka nemyslitelné. Zvláště jasně vystupuje tento vztah u vazby hodnoty na recipienta. Porovnáme-li východiska našeho strukturalizmu s Bourdieuvými, je z hlediska kritiky pozitivizmu důležité vidět toto společné zázemí: dialektika (u nás Hegel), fenomenologie, marxismus, Durkheim.

¹⁵ To jsou i kořeny českého strukturalizmu.

¹⁶ Searle ji rozpracoval do podoby, které se v 70. letech chápe „jazykový“ obrat a podle níž je také pojmenováván jako „pragmatický“. V dalším vývoji směrem k relativizaci poznání má zásadní úlohu: význam vzniká v interakci na rovině ilokuce a perlokuce a ztrácí se tak vztah jazyka k předmětnému světu; v kulturním obratu se pak svět stává konstruktem jazyka.

¹⁷ Levý (1971), ale i Popovič (1975) se za tento horizont dostali.

¹⁸ Vzhledem k předpokládané obeznamenosti našeho čtenáře s marxismem tato stanoviska nekomentujeme. Mnohé zdroje byly společné s naším strukturalizmem, marxistický historický materialismus a úloha vědy v revoluční přeměně světa se však nesešly. Zato oslabení determinizmu fenomenologií je společné, ale pojetí úlohy jedince se liší v úhlu pohledu: v české strukturální estetice je jeho role aktivní, ne-li zásadní, ať se jedná o autora, překladatele nebo recipienta. Otázku vztahu individua a teoretického subjektu řeší již Mukařovský, rozpracovává ji Vodička.

Místo teorie obyčejného jazyka a americké antropologie jsme použili vlastní tradici, ruský formalismus, Böhlera a teorii komunikace i kybernetiku. Z hlediska dynamiky struktur je zásadní dialektika, z hlediska teorie poznání pak fenomenologie; z hlediska propojenosti předmětných struktur s člověkem a společností i zvývající společné zdroje.

V Bourdieuvě teoretickém systému aktéři v silovém/mocenském poli¹⁹ jednají na bázi vztahů soupeřivé „hry“ (illusio²⁰) ve svých vlastních zájmech a k vlastnímu prospěchu, produkují a přitom reprodukují jednak svůj kapitál různého druhu (ekonomický, kulturní, symbolický a společenský), jednak reprodukují a tím přetvářejí svůj habitus, tedy osobní dispozice, které získali socializací na své individuální životní dráze (trajektorii) v daném poli, a v neposlední řadě přispívají k udržování společensky produkováných struktur, které se díky socializaci lidem jeví jako univerzální a přirozené. Pole (strukturní síť), jako jeden z ústředních pojmů, lze tedy nazírat jednak jako pole sil (ovládajících a ovládaných), jednak jako trh produkce a spotřeby, ale i jako herní pole zúčastněných aktérů.

Tato dynamika aktéra je v našem strukturalismu přirozená, místo udržování (reprodukce) struktur bychom ale viděli jejich neustálou přeměnu právě prostřednictvím těchto činitelů i vnitřního dialektického napětí, což je zřejmě totéž, jen explicitně vyloženo z jiného stanoviska, zde ze stanoviska moci, tedy boje protikladných sil, jak je obecně známo z dialektiky, ale u Bourdieua jde o pozice dialektiky materialistické. Vždyť dokonce i o normách říká Mukařovský, že se mění s každou aplikací. Navíc upozorňuje na doposud opomíjený aspekt, že totiž činitelem je nejen individuum autorské, ale i

vnímatelské, zasahující často do vývoje umění jako **mecenáš**²¹, **objednavatel**, **kritik**, **nakladatel**, atd.; i tehdy když vnímatelské individuum jen prostředkuje mezi uměním a publikem, jako např. ... **obchodník** s uměleckými díly atd., může jeho činnost působit do jisté míry aktivně na vývoj umění ... individuálním činitelem se však nejvíce jeví jen jedinec, nýbrž i skupina jedinců ... **kolektivní individuum** (Mukařovský 2007 : 15 ; zdůr. ZJ).

¹⁹ Pole (champ, field) je vlastně oblast činnosti, „terén“, výsek společenského prostoru. Z našeho hlediska by šlo asi o překladatelství a tlumočnictví, ovšem Bourdieu varuje před ztotožňováním profesního pole s polem, které ve své teorii vymezil a které musí být konstruováno vždy z pohledu zaměření konkrétního teoretického či výzkumného pohledu. To zřejmě uniklo všeobecné pozornosti v translatologii a směřuje k našemu strukturalismu: objektem disciplíny je pole praxe koncipované jako autonomní systém, ovšem nahlížené z poněkud jiného úhlu – jednak jde primárně o společenskou interakci vedoucí k produktům a jejich spotřebě, jednak se pole koncipuje podle zaměření výzkumu. Překlad tak může být např. zkoumán v poli marketingu, filmové či literární produkce, masmediální komunikace atd.

²⁰ Tento pojem viz. u nás např. Osolsobě (2002), zvláště pak Levý (1983)..

²¹ Cf. Lefeverův „patron“.

Obdobně jako Bourdieu upozorňuje na genezi individua a omezený přístup k umění z důvodů sociálního rozvrstvení společnosti. Stýká-li se umění se společností prostřednictvím publika schopného adekvátního vnímání, pak je zde potřeba jisté speciální výchovy, má-li se jedinec stát součástí tohoto publika (Mukařovský 2007 : 19).

Jakmile ovšem místo hlediska jednotlivce zaujmeme stanovisko **sociálního kontextu**, ukáže se, že i přes všechny prchavé individuální odstíny existuje značně stabilizované rozložení estetické funkce ve světě předmětů a dějů (ibid. : 84-85 ; zdůr. ZJ).

Stejně tak je teorie *human agency* jistým návratem po spirále k marxisticky pojednané úloze osobnosti v dějinách, jen bylo nutné determinismus zmírnit a zaměřit se na obyčejného jedince (individual agency, subjectivity, identity) místo na třídu²². Důvody této nutnosti lze hledat i ve vývoji západní společnosti, to však přesahuje naše zaměření. Obecně lze soudit, že stav společenských věd jako autonomních systémů neodpovídal již stavu společnosti, proto se pod tímto vlivem mění.

V předmluvě ke své práci Bourdieu (1994) upozorňuje, že jeho filozofie, opírající se o několik málo klíčových pojmů (habitus, kapitál, pole) a založená na oboustranném²³ vztahu mezi objektivními strukturami sociálního pole a osvojenými strukturami (habitus aktérů) v tomto poli, kde aktéry chápe jako svrchovaně aktivní a jednající entity, překonává jak úzký racionalismus, tak extrémní strukturalismus redukující aktéry na epifonemata struktury²⁴; zároveň se hodlá zbavit pojmů jako subjekt či motivace, jakož i zavedených opozic jako jedinec/společnost, individuální/kolektivní, objektivní/subjektivní, vědomé/nevědomé. Závěrem úvodu slibuje, že jeho „sociologie svobody“ „nabízí ty nejúčinnější prostředky k dosažení takové svobody, jakou lze poznáním společenských determinismů navzdory těmto determinismům vydobýt“ (ibid.: 8). Lepší reklamní slogan si západní intelektuálové naší doby snad ani přát nemohli, nicméně Bourdieu svému slibu zřejmě dostál a vedle řešení nekompatibility zmíněných metodologických extrémů strukturální a interakcionalistické

²² Mukařovský (2007: 19) zde rozlišuje společenství publika společenských útvarů.

²³ Tj. dialektickém.

²⁴ Tím zřejmě míní člověka jako vnější zásah do imanence autonomní řady, což je názor, který by měl být každým strukturalismem podstatně zvažován. Zde se asi nejvíce projevuje diskrepance strukturalistického pojetí věcných autonomních řad – člověk je vnějším náhodným zásahem do její nutné imanence. Rozpor řeší Bourdieu pojmem habitus – osobní dispozice v daném poli fungování absorbovaly imanenci – v našich termínech tedy živou tradici žánrově-stylistických vzorců, čímž se subjekt v obou případech stává „vodičem“. Rozdíl mezi chápáním Bourdieuho a pojetím českým proto neshledáváme. Bourdieu mířil na ruský a francouzský formalismus, kde toto propojení nebylo.

sociologie se svojí teorií a originálním přístupem k sociologickému výzkumu podle Petruska (1998) zařadil mezi nejvýznamnější sociology naší doby, kde reprezentuje proud **kritické** či **angažované** sociologie²⁵. (O angažované translatoologii pojednáváme v jedné z následujících kapitol.)

1.1.1 Základní pojmy a model

Teoretický model, aplikovatelný na diachronní i synchronní studium jako model analytický, je v zásadě strukturalistický – kardinálními jsou vztahy v rámci struktury²⁶. Společnost (sociální prostor složený z více či méně autonomních polí) je celkem různých sociálních pozic homologicky spjatých s celkem činností a statků (kapitálu)²⁷ – i pro ně platí vztahové vymezení. Tedy např. odlišnost jednání (distinkce) je distinktivním rysem, tj. odchylkou (diferencí) existující díky vztahu k jiným jednáním. Pokud jde o sociální pozice v prostoru, jsou to pozice zaujímané jednotlivými aktéry (nebo skupinami aktérů), jejichž rozmístění lze stanovit statisticky na základě ekonomického a kulturního kapitálu, což jsou dva principy diferenciací a zároveň zbraně. Právě z nich vyplývají rozdíly v dispozicích, postojích a jednání (činnostech). Jinými slovy:

„[...] **prostor sociálních pozic se odráží v prostoru postojů prostřednictvím prostoru dispozic (či habitusů)**²⁸; nebo řečeno jinak, systém diferencujících odchylek určující různá postavení ve dvou hlavních dimenzích sociálního prostoru odpovídá systému diferencujících odchylek ve vlastnostech aktérů (nebo skupin aktérů), tj. v jejich praktických činnostech a statcích. Každé třídě pozic odpovídá určitá třída habitusů (či zálib) jako produktů společenských podmínek spjatých s dotyčným postavením a prostřednictvím těchto habitusů a jejich generativních schopností pak určitý systematický celek statků a vlastností spjatých navzájem stylovou příbuzností. **Jednou z funkcí pojmu habitus je, že vyjadřuje jednotný styl praktických činností a statků určitého jednotlivého aktéra nebo třídy aktérů [...]** Habitus je generativní a jednotící princip, který z charakteristických vztahových rysů, vlastních určitému postavení, vytváří jednotný životní styl, tj. celek, v němž se sjednocuje volba osob, statků i praktických činností“. (Bourdieu: 1998: 15-16 ; zdůr. ZJ)

„Habitusy, stejně jako společenské pozice, jejichž jsou plodem, jsou diferencované; zároveň však diferencující. Jsou nejen odlišné či odlišované, ale samy také odlišnost plodí: uvádějí v činnost různé

²⁵ Obecně lze říci, že kritičnost a angažovanost vedy má za cíl odhalit nedostatky a pomoci k jejich nápravě – podobně jako Popovičova praxeologie, která však postrádá explicitní ideologické zameření, jež v dané době nebylo možné.

²⁶ Pojmu systém se však Bourdieu vyhýbá, i když ho někdy použije (např. „symbolický systém“). Důvody zde necháme stranou (není to jediný Francouz snažící se takto odpoutat of francouzského strukturalizmu), ale dostává se tak do problému neřešeného vztahu „část – celek“, zvl. z funkčního hlediska celku.

²⁷ Bourdieu rozeznává kapitál ekonomický (materiální statky), kulturní (duchovní statky, zvl. vzdělání, znalosti, dovednosti – včetně jazykových), společenský („konexe“ ve smyslu společenských známostí, příslušnost k určitým skupinám; variantou tohoto kapitálu je zřejmě i kapitál politický) a symbolický. Jakýkoliv kapitál může být nástrojem moci.

²⁸ Skloňování slova „habitus“ používáme podle překladu *Teorie jednání*.

principy diferenciacie nebo užívají společných principů diferenciacie různým způsobem“. (Bourdieu 1998: 16)

Habitus [...]: je to socializované tělo, tělo strukturované, jež do sebe pojalo imanentní struktury určitého světa nebo jeho části, určitého pole, a strukturuje způsob vnímání tohoto světa i jednání v tomto světě.“ (Bourdieu 1998: 110 ; zdůr. ZJ)

Takže: (habitus) (kapitál) + pole = chování/čin/jednání, přičemž moc aktéra (individua, skupiny) nebo instituce v poli je funkcí vztahů mezi nimi. (NB: Obdobně, tj. z hlediska vztahů a funkce, je vymezen saussurovský systém.). V porovnání s Mukařovským je Bourdieu skeptický ke změně habitusu (i vnímatelnosti umění a vkusu) a je tudíž více deterministický.

Uvedené odlišnosti (postavení v poli, kapitál, habitus – činnosti, zvyky, vkus atd.) se společensky projektují vnímáním (viděním a rozlišováním) jako difference ustavující symbolické systémy složené z distinktivních znaků. Tak se propojují objektivní struktury se subjektivními. Projekcí objektivního do subjektivního pak vzniká kapitál symbolický, zakládající symbolickou moc a násilí (v našich termínech jde o společenskou hodnotu):

„Symbolickým kapitálem je kterákoli vlastnost (kapitál kteréhokoliv druhu – fyzický, ekonomický, kulturní, sociální), pokud je nahlížena sociálními činiteli, jejichž kategorie vnímání jsou takové, že ji **dokáží poznat (vidět) a uznat, ocenit.**“ (Bourdieu 1998: 81; zdůr. ZJ))

Symbolickým kapitálem nazývám kterýkoliv druh kapitálu, jestliže je vnímán na základě kategorií vnímání, principů vidění a rozlišování, systémů klasifikace, klasifikačních a poznávacích schémat, jež jsou, alespoň zčásti, plodem přijetí objektivních struktur dotyčného pole, tj. struktury rozdělení kapitálu v onom poli.“ (Bourdieu 1998: 113)

Podstatným rysem symbolického kapitálu je skutečnost, že jde o kapitál společný všem příslušníkům skupiny (ibid.: 132-133), kde se vyjevuje ve vztahu mezi vlastnostmi aktéra a ostatními aktéry, jejichž kategorie vnímání jsou stejné. Stát jako instituce může symbolický kapitál objektivizovat tím, že ho kodifikuje a zbyrokratizuje (cf. např. zákony, tituly). Symbolické násilí si vynucuje poslušnost, která tak není pocíťována, protože se opírá o „kolektivní očekávání“, které je zase dáno tím, že habitus, včetně vnímání a hodnocení, je socializací se společenskými objektivními strukturami harmonizován.

Již z tohoto základního vymezení je také zřejmé, že Bourdieu staví na dialektice a dynamice. Dále je v této souvislosti mírní determinizmus v tom smyslu, že i když habitus považuje za ústřední pojem těsně vázaný na kapitál určující postavení v prostoru, nelze z důvodů vztahových ani z důvodů povahy lidského jednání vidět pozici aktéra jako navždy danou, natož determinovanou jedním „nadčasovým“ faktorem; na druhou stranu odmítá radikální

teorii (*Rational-Action Theory*) pojímající individuum jako vědomý a vědoucí subjekt řídící se důvody a jednající s plnou znalostí věci, když habitus vidí jako „**praktický smysl**“:

„Subjekty jsou ve skutečnosti jednající a vědoucí aktéři obdaření praktickým smyslem [...], totiž přejatým systémem preferencí, principů vidění a třídění (což se obvykle nazývá vkus), trvalých poznávacích struktur (jež jsou v podstatě plodem struktur objektivně existujících) a schémat jednání, podle nichž se orientuje vnímání situace a příslušná odpověď“ (Bourdieu 1998: 32)

Pravý princip chování jedinců a skupin spatřuje Bourdieu (ibid.: 37-40) v tom, že zaujímají relativní postavení v prostoru vztahů, v němž musí jednat (**hrát hru**). Společnost lze nazírat jako tento sociální prostor, který je strukturou diferencí objektivně založených na principu, kterým je struktura rozdělení forem moci a druhů kapitálu pro danou společnost v dané době rozhodujících. Proto je tento prostor polem sil, jejichž tlaku jsou aktéři vystaveni, a zároveň polem bojovým, v němž se aktéři střetávají různými prostředky a za různými cíli, čímž přispívají k jeho uchování či změně. Zároveň je také (herním) polem **moci** definovaným jako prostor silových vztahů mezi aktéry nebo institucemi obdařenými některým z druhů kapitálu natolik, aby toto pole mohli ovládat. Ovládání pak není přímočarým účinkem aktivity aktérů držících moc, protože i oni sami jednají pod různými tlaky a v dané struktuře pole.

Řadu pozic (umístění, přesunů), postupně zaujímaných aktérem nebo skupinou v sociálním prostoru, nazývá Bourdieu dráhou (trajektorií), kterou lze pochopit jen pokud rekonstruuje stav daného pole, tedy objektivní vztahy, kterými byl aktér spjat s ostatními aktéry. Ze synchronního hlediska je pak konkrétní biologický jedinec (osobnost) angažován i ve více polích a lze ho charakterizovat souborem takto zaujímaných aktérských pozic, tedy jeho sociálním územím.

Teorie polí vychází z toho, že v sociálním světě probíhá proces postupné diferenciací a autonomizace sociálních světů (na jistých stupních vývoje se vydělily náboženství, věda, umění atd.).²⁹ Opačným procesem je případná ztráta autonomie, kdy se pole stává heteronomním, závislým na jiném poli. Toto pojetí klasifikuje Bourdieua jako strukturalistu bez ohledu na to, jak explicitně pojem systému odmítá. To mu zároveň brání dospět k pojetí otevřeného systému a přijmout odsuzovanou dichotomii centra a periferie, nehledě na aplikaci dialektiky.

²⁹ Tato pole, obsazená sítí aktérů, mají tedy jinou podobu než naše strukturalistické vývojové řady, jak je známe především z Mukařovského, v nichž jde o systémovou síť produktů, jejich modelů a pravidel (norem). **Bourdieuho pole je sítí na rovině nikoliv předmětných struktur, ale aktérů, lidí a jejich institucí.**

Autonomie polí (resp. systémů) a heteronomní zásahy jsou našemu strukturalizmu vlastní; v jejich vzájemném působení je dialektika vývoje. Heteronomní zásah zde vnáší jedinec, jenž je sice také vybaven jistými relevantními dispozicemi a postoji (habitus, trajektorie), který je však situován mimo daný autonomní systém. Proto je epifenomémem pohybujícím se vně systémů. Oproti formalistickým přístupům, které má velmi pravděpodobně Bourdieu na mysli, je náš strukturalismus jiný v tom, že vývoj struktury systému vidí jako dynamiku vzájemného působení stavu struktury a člověka (dialektika nutnosti a nahodilosti, imanence a heteronomního zásahu). K tomu ostatně sám dospívá (viz níže kapitola Literární pole). Navíc je zde otázka, jak jinak by mohla různá pole spolu «komunikovat» než prostřednictvím člověka.

1.1.2 Existence a poznání, objektivizace a hra

Poznávací struktury jsou historicky ustavené formy, tj. konvenční, jejichž sociální genezi lze rekonstruovat (ibid.: 87-118). Bourdieu zde identifikuje stát jako základního činitele ustavujícího socializací habitus ve smyslu vidění a třídění, vštěpování společných forem, rámců a kategorií vnímání, myšlení a hodnocení³⁰. Mentální struktury individuální i kolektivní, vštípené socializovaným myslím, jsou tedy plodem sociálního řádu a zakládají souhlas ovládaných se strukturami tohoto řádu, protože osvojené poznávací struktury, tedy subjektivní, jsou uvedeny do souladu (harmonie) se strukturami objektivními, které se tak jeví jako přirozené, samozřejmé. Funkci, strukturu a genezi symbolických systémů lze proto odhalit aplikací strukturalizmu na prostor symbolických postojů (symbolické systémy) a zároveň na systém jejich aktérů (tj. pole s jejich pozicemi)³¹.

Pak zjistíme, že sociální skutečnosti jsou jen sociálně ustavenými fikcemi, ale zároveň jako kolektivně uznávané skutečně existují³² (ibid.: 96); tak vzniká *norma* odvozená od „normálnosti“. Struktury, které se jeví jako univerzální, tj. normální, jsou pouze strukturami společensky univerzalizovanými, těšícími se podstatě všeobecnému uznání: habitus je tu postaven na doxách neboli commonsensu (zdravém rozumu) a jeho prostřednictvím mohou

³⁰ Školou je vštěpována určitá dominantní kultura, která se tak univerzalizuje a legitimizuje jako národní a jako něco vyššího než ty ostatní. (Bourdieu 1998: 80)

³¹ Snad bychom si je mohli představit jako dva paralelní systémy, které lze navzájem projektovat.

³² Pojem rodina je např. současně popisem i předpisem, i když se jako předpis nejeví, protože je přijímán jako samozřejmý. (Bourdieu 1998: 96)

tyto struktury přežívat. Univerzalizace jako princip všech norem je možná proto, že jednání, které se podřizuje univerzálnímu, se připisuje kladná hodnota (symbolický zisk) a přináší prospěch. K rozpadu shody mezi strukturami mentálními a objektivními nemůže podle Bourdieuho (ibid. : 149) dojít jen uvědoměním, ale změně dispozic musí vždy předcházet nebo ji provázet změna objektivních struktur.

Z pohledu našeho strukturalizmu se zde jedná o dynamiku norem, funkce a hodnoty jako sociálních faktů, které důkladně rozpracoval Mukařovský (1936) sice v estetice, ale které lze univerzálně použít i pro jiné oblasti. V literární historii ji například posunul Vodička (1969); v translatologii se výrazně promítá v pracech Levého (1957, 1971, 1963/1983). Čím se oba přístupy liší, je právě angažovanost, tj. hledisko ideologie a moci, které je u Bourdieuho hlediskem primárním, čímž ho spojuje s ideologickým obratem v translatologii.

Teorie jednání Bourdieuho vychází z toho,

„že principem lidského jednání je většinou něco zcela jiného než záměr, že jde o získané dispozice, které umožňují a vyžadují chápat jednání jako orientované k tomu či onomu cíli, aniž se přitom dá říci, že vědomé sledování onoho cíle je jeho principem (právě tady je důležité ono „všechno se děje jako by“). Nejlepším příkladem dispozice je nepochybně cit pro hru; hráč, jenž si do hloubky osvojil pravidla určité hry, dělá, co je třeba, ve chvíli, kdy je to třeba, aniž si ono potřebné jednání potřebuje vytyčit jako explicitní cíl. Nemusí to, co dělá, dělat zcela uvědoměle, a tím méně (vyjma některé kritické situace) klást si explicitně otázku, co potom případně udělají ti druhí, tak, jak to aktérům – po vzoru hráčů šachu nebo bridže – přičítají někteří ekonomisté (obzvláště když se opírají o teorii her).“ (Bourdieu 1998: 126-127, zdūr. ZJ)

Sociální hra se připisuje důležitost na základě zájmu. „**Interese znamená „být v“**, účastnit se, čili souhlasit, že hra stojí za to, aby se hrála, a že stojí za to usilovat o vsázky, které ve hře a hrou vznikají; znamená to uznávat hru a uznávat vsázky [...].“ (ibid.: 106) Zaujetí na vsázkách, **vsazení, illusio**, investice, závisí na víře, že stojí za to hrát. A tyto hry, které hrajeme a při nichž zapomínáme, že jsou hrami, nám stojí zato proto, že nám byly vštípeny ve formě smyslu pro hru. Biologické libido jako puzení se tak socializací přetvořilo v sociálně ustavené zájmy existující pouze ve vztahu k určitému sociálnímu prostoru. Illusio³³ vidí Bourdieu jako vztah k poli, vyžadovaný od všech, kdo do něj vstupují (ibid. :106-108),

³³ Srov. Levého **iluzionistický překlad a překladatel** (1983: 39-40), ale i obecnější zapojení koncepce hry a pojmu iluze v naší estetice (např. Osolsobě 2002). Při zkoumání překladatelských estetik zavádí Levý (1963/1983) kategorii „*noeticke compatibility*“ s póly iluzionizmu a antiiluzionizmu. Iluzionistická metoda vyžaduje, aby dílo vypadalo jako předloha – skutečnost, tedy i překlad jako originál. Příjemce ví, že čte nebo na divadle vidí fikci, stejně jako ví, že čte překlad. Vše je založeno na nepsané dohodě, lze říci – apercpci vypěstované zkušeností či socializací – příjemce žádá a očekává fikci vypadající jako skutečnost na základě dodržení jistých pravidel pravděpodobnosti. U překladu žádá a očekává zachování kvalit originálu a na tomto základě je ochoten věřit, že čte Fausta či Mrtvé duše.

odmítá však *illutio* redukovat na utilitární zájem (nejde o vědomé vytyčování cílů a minimaxové jednání³⁴, ani o motivaci peněžním ziskem): subjekty jsou zde pohrouženy do své věci – úkolu (*pragma*), která je přímým korelátem jednání (*praxis*), vepsaného do přítomné hry (*ibid.* : 109); součástí jeho *habitusu* jsou stejně jako cit pro hru i předreceptivní *anticipace* získané předchozí zkušeností, které umožňují hru předem odhadovat. Stejně tak odmítá aplikaci teorie her na sociální jednání, protože aktéři užívají strategie, které velmi zřídka spočívají na principu skutečné strategické intence, vědomé racionální kalkulace, s níž teorie her pracuje, jakož i proto, že jeho aktéři užívají složité klasifikační systémy, které nejsou nikdy ustaveny (*ibid.* : 110-111)³⁵.

Odtud také pramení metodologický problém: jak zkoumat či formalizovat tuto hypotézu o základu lidského jednání. Na druhé straně existují mnohé situace ve smyslu „*play*“, avšak i ve smyslu „*game*“³⁶. V našem strukturalizmu spadá např. překlad z hlediska recepce pod *illuzio*, z hlediska geneze podle Levého (1971: 72-108) pod „*game*“; z hlediska racionalizmu vs. intuicionizmu je Levého geneze jemněji propracovaná (liší mj. osobní a náhodné tahy) a je podepřená jak teleologickým principem sdělování s jeho účelem, tak pragmatičností praxe (jednání) ve smyslu překladatelovy intuitivní volby minimaxové strategie (*ibid.*: 87) při vytváření iluzionistického překladu. I přes nedostupnost struktury překladatelovy paměti či „černou“ skříňku autora, včetně dnešního zpohybňování teleologie komunikace, nabízí Levý (1971) analytický rekognoskativní model a některé metody zpětného zjišťování rozhodovacích procesů, včetně sociologických, k nimž zatím ani současný výzkum překladatelského procesu nedospěl, jak je patrné z posledního přehledu stavu (např. Englund-Dimitrova 2005). Na výše uvedené analýze jsme chtěli především poukázat na potenciální sociologický rozměr českého strukturalizmu, i když četná srovnání byla prováděna jen v poznámkách pod čarou. Ke vztahu Popovičovy praxeologie a Bourdieuho teorie jednání se

³⁴ Pro oblast překladu viz. Levého známou minimaxovou strategii a aplikaci **teorie her** na rozhodovací proces v překladu (1971: 89). Jde o zvláštní typ hry o jednom hráči, který při rozhodování předvídá reakci čtenáře a intuitivně sleduje, aby jednotlivá řešení neklesla pod minimální hodnotu. Za primární rozhodnutí považuje Levý volbu díla pro překlad, což vidí jako „**velmi složitou strategii, jejíž pravidla ovládají hlavně nakladatelé a již by se měla zabývat literární sociologie.**“ (*ibid.*: 73)

³⁵ Neuvědomované jednání je postaveno proti intelektualistickému (uvědomělému racionálnímu) pojetí jednání, kde naopak aktér o činu uvažuje, přemýšlí, své jednání a poznávání reflektuje, kde je jednání koncipováno jako vědomé racionální rozhodování na základě vědomé intence. Už Levý (1971) tyto druhy jednání v procesu překládání rozlišuje - klasické teorie her a rozhodování je diferencují. V našich teoriích (Levý 1963, 1971, Popovič 1975) máme uvědomělost proti neuvědomělosti, záměrnost proti nezáměrnosti, nutnost proti nenutnosti, motivovanost proti nemotivovanosti, - ty se odrážejí v překladatelských rozhodnutích, posunech a změnách

³⁶ Je to hra „jako by“, ale zároveň se v ní bojuje o moc a kapitál, podobně jako se v hrách bojuje o čest či radost z vítězství nebo jen z hraní, takže je spíše interpretována jako **hra soupeřivá, nikoliv kooperativní**, což např. vadí Chestermanovi i Pymovi, protože jejich koncepce překladatelské činnosti jsou „kooperativní“.

podrobněji dostaneme v příští kapitole, Levého (1971) „sociologii” rozhodování pojednáváme níže.

1.1.3 Literární pole a dílo

Analýza literárního díla Bourdieuho metodou má zjistit vazbu mezi postojem autora (výběrem z možností³⁷) a jeho postavením v sociálním poli, což předpokládá uvedení všech nutných sociologických prvků.

V *Teorii jednání* vychází z kritiky těchto zdrojů: Nové kritiky, která podává pouze vnitřní, formální interpretaci, kdy je ahistorický výklad postaven na absolutizaci textu jako čiré formy. Dále strukturalistické hermeneutiky, která vidí díla jako historicky realizované strukturované struktury bez strukturujícího subjektu – bez vztahu k ekonomickým a sociálním podmínkám vzniku díla a jeho tvůrců. Foucaultův symbolický strukturalismus pak podobně jako ruský formalismus vidí sice závislostní vztahy díla s jinými díly, ale výklad z hlediska výběru situuje pouze do roviny diskurzu³⁸. Z hlediska explanace je však nutno vidět, že pole možností není zcela autonomní, protože jeho změny nelze vyložit jen imanencí, tzn. podle ruských formalistů - vnitřním děním uvnitř dynamického systému jako procesu de/automatizace.

Působení jedněch děl na druhá probíhá podle Bourdieuho totiž prostřednictvím autorů. Stejně tak kritizuje přístup typu psychologizující biografické analýzy a přístup marxistický, kdy umělec vyjadřuje vizi světa určité třídy a funkcí díla je sloužit sociálním zájmům.³⁹ Upozorňuje na Webera, u něhož aktivita producentů a jejich produkty plní funkce pro ně samotné. Bourdieu se zde vyrovnává s problémy, s nimiž se český strukturalismus a Levý

³⁷ Bourdieu není literární vědec, a tak tímto výběrem z možností pravděpodobně myslí výběr ze současného a tradičního repertoáru prostředků na různých hierarchických rovinách – v termínech Mukařovského – aktuální literární tradici. Literární pole a produkce byly však vzhledem k francouzské historii jedním z jeho zájmů – výraznou provázanost literatury se státem a mocí odhaluje i Lapepeho sociologická *Země literatury* (2006).

³⁸ Ve všech uvedených případech jde o stejnou kritiku ruského formalismu, kterou provedl dlouho předtím Mukařovský (2007: 501-510) v úvodu ke svému překladu Šklovského *Teorie prózy* prostřednictvím přirovnání ke tkalcovství. Pražský strukturalismus se tak radikálně distancoval od ruské i francouzské strukturalistické poetiky a německé hermeneutiky (mj. celostní chápání kombinoval se strukturou a synchronií v diachronii, navíc vše propojil ve zúčastněných a sociokulturně koncipovaných subjektech) stejně jako od francouzského poststrukturalismu, který si rovněž vystačil jen s textem, ale připojil intertextovost a autorský i interpretující subjekt, i když s potlačením jeho sociokulturní vázanosti.

³⁹ Obdobnou kritiku najdeme už např. v Mukařovském 30. let, Vodičkovi (1969), Levém (1971). Z přehledu je rovněž patrné, že Bourdieu náš strukturalismus nezná.

dávno předtím vypořádali (v tomto smyslu nepřináší pro nás nic nového), ale zájem vlastního prospěchu je nový - dotýká se ho jen Popovič v praxeologii při výběru díla k překladu a Levý v minimaxové strategii, jinak se vše soustřeďuje na normy, očekávání a kompetence, máme-li provést extrapolaci z literatury do překladu.

Literární pole Bourdieuho je strukturou objektivních vztahů aktérů a institucí s jejich specifickými zájmy, bojujících za jeho uchování či změnu a přitom produkujících. Vnější determinanty (např. ekonomika, technika) se mohou uplatnit prostřednictvím z nich plynoucích změn ve struktuře pole, což zřejmě nepřímo úměrně závisí na stupni jeho autonomie. Změny dále závisí na stavu systému možností (ustavených z minulosti)⁴⁰ a na zájmech aktérů, kteří chtějí buď zachovávat, nebo inovovat – prosazovat již existující nové nebo ho tvořit⁴¹. Zde opět musíme jen odkázat např. na Mukařovského a Vodičku, v translatologii např. na Levého dějiny (1957), kde je české Národní obrození přímo ukázkovým příkladem. Na druhé straně je nutno odmítnout moderní tendence zavrhujeící dichotomii centra a periferie (cf. Hermans 1999 v translatologii).

Bourdieuho analýza sleduje vztah mezi dvěma homologickými strukturami – strukturou děl (žánrů, forem, stylů, témat atd.) a strukturou silového literárního pole – tedy strukturou neživých objektů a strukturou živých subjektů⁴². Hybnou silou vývoje je pole literární produkce, kde se uchovává nebo mění struktura pole forem, přičemž formy jsou jak nástrojem, tak předmětem bojů. Mezi hierarchií pozic (žánrů a jejich postupů) a hierarchií danou sociálním původem (a odtud vzniklými dispozicemi) se Bourdieumu totiž jeví souvztažnost – např. lidový román je častěji přenecháván spisovatelům z podřízených tříd a ženského pohlaví. Opět tedy naznačuje homologii dvou struktur – literárního pole a společenského prostoru.

Postoje, čili strategie aktérů a institucí, závisí na jejich pozicích v poli daných jejich symbolickým kapitálem. Pozice a kapitál je prostřednictvím habitusu vedou k uchovávání

⁴⁰ Srov. náš pojem literární tradice.

⁴¹ Co konstituuje tyto rozdílné zájmy, není specifikováno, ale mělo by to záviset na habitusu, kapitálu, moci a vzniklému napětí mezi pozicemi.

⁴² Jde o dva systémy či struktury, s čímž se translatologie neumí vyrovnat. Wolfová (2007: 5-32) mluví o **praxeologii (společenské praxi překladu) jako o pod-disciplíně translatologie nazvané sociologií překladu, upozorňuje, že společenské síly v překladu nebyly dosud dostatečně koncipovány či integrovány navrhuje rozlišovat dvě základní roviny – rovinu objektu (překlad) a rovinu subjektů** (našimi termíny - sociologické pole účastníků zprostředkované komunikace). Pro translatologii obě roviny Bourieu propojit neumí, může vzniknout jen hybridní model, ale tyto roviny již byly propojeny v českém strukturalizmu.

struktury rozdělení nebo ke snaze ji změnit, tj. zvrátit zavedená pravidla hry. Napětí mezi pozicemi je podle Bourdieuho hybatelem změny struktury pole. Každý aktér/autor je sice situován, ale zároveň je nucen se situovat – odlišit, a to bez jakékoliv snahy o odlišnost, z toho důvodu, že vstoupil do hry⁴³. Strategie jednání také závisí na prostoru možností zděděných z předchozích bojů (bojů mez obhájci pozic a jejich dobyvatelů), protože do jisté míry prostor aktuálních možností definuje; novátorské kroky se tak pohybují v rámci imanentního prostoru pole, výsledek bojů také závisí na vnějších faktorech. Formální vlastnosti děl i jejich hodnota jsou pak plodem dějin pole.

Bourdieu strukturuje literární pole do subpole úzké produkce, která je sama sobě trhem (konzumenty jsou aktéři pole), a subpole velkoprodukce pro příjemce situované na konzumním trhu. Trh úzké produkce je trhem producentů, kde se aktéři snaží získat jejich uznání, zatímco na velkém trhu jde o získání proslulosti a komerčního úspěchu. Správná recepce vyžaduje určité dispozice – příjemce musí umět zjistit difference díla (v čem je jeho přínos) na pozadí prostoru možností daných historickým vývojem. Zde má na mysli především teoretiky. Tím se dostáváme k metodologii, předtím však krátce srovnáme výše uvedené s teoreticko-metodologickými ukázkami z naší literární vědy z období klasického strukturalizmu a z 60. let.

Levý i Vodička jsou po Mukařovském příklady toho, jak lze v dějinách, teorii i metodologii elegantně spojit vnější i vnitřní sociologii a přitom neopomíjet paralelní aspekt imanentního vývoje struktur. Můžeme se dokonce krátce vrátit i do roku 1934, kdy Mukařovský (1983: 344-349) píše svůj doslov k překladu Šklovského *Teorie prózy*, v originálu publikované v roce 1925. Když konstatuje, že literární fakt je výsledkem vnitřní dynamiky a vnějšího zásahu, upozorňuje na přínos ruského formalizmu, který sice „umísťoval dění do vzduchoprázdného prostoru“ (ibid.: 348), ale zároveň osvobodil dějiny literatury od závislosti na obecných dějinách kultury, ideologie a společnosti, protože do té doby byly dějiny literatury v evropské vědě vykládány jako odraz dějin kultur a ideologií, dílo pak vykládáno buď jako komentář k realitě nebo výraz autorovy psychologie. Strukturalizmus považuje za syntézu obou protikladů a jako jeho pozitivum vidí možnost sledování literárního vývoje jak v jeho šíři, tak i z hlediska zákonitostí: vývoj tkaní stejně jako vývoj literatury je řízen nejen

⁴³ Kdo může vstoupit, za jakých podmínek, daných kým a jak vypadá procedura – to zde Bourdieu nespecifikuje.

rozvojem techniky (vnitřní zákonitostí vyvíjející se řady), ale současně i potřebami trhu, poptávkou a nabídkou (ibid.: 348).

Mukařovský naznačuje teorii vývojových řad v systému: literární řadu vidí jako strukturu koexistující s množstvím dalších společenských struktur (např. věda, politika, ekonomie, náboženství atd.) v oblasti sociálních jevů. Tyto struktury jsou autonomní, mají každá svoji specifickou funkci a autonomní vývoj, ale zároveň jsou ve vzájemných vztazích a podléhají vzájemnému působení:

„Specifická funkce kterékoliv řady není dána jejím působením na řady jiné, ale naopak směřováním k autonomnosti řady samé. Nelze na tomto místě vykládat podrobné principy, které strukturní pojetí vnáší do zkoumání funkcí; snažili jsme se jen naznačit, že **strukturalismu je dokonale přístupné i pole sociologie**“ (Mukařovský 1983: 349; zdůraz. Z.J.)

K strukturalistické literární historii poznamenává, že trvá na požadavku pojmání každého jevu jako výslednice i zdroje dynamických impulsů a celku jako složité souhry sil. Vývojové řady připomínají vývojovou dynamiku Bourdieuho polí, rozdíl mezi nimi je, že pro Bourdieuho je zásadní pole vztahů mezi aktéry s jejich habitusy a kapitály.

Levý (1971: 107-108), když doporučuje studium dynamiky vývoje v periodických synchronních řezech generickým/rekognoskativním modelem rozhodovacího procesu pak říká, že ze statistiky průběhu základních a nejjednodušších rozhodování je možno dělat závěry jak deskriptivní povahy (např. intenzita literárního života, kvantitativní hierarchie žánrů), tak povahy explanační, jsou-li „tyto statistické řady konfrontovány s řadou historických faktorů, které mohly na jejich pohyb působit“. Prostřednictvím individuálního jednání se tak do výsledné struktury dostává společenský kontext, jednající individuum je součástí tohoto kontextu, ale není samo začleněno do nějaké homologické struktury. Struktura společnosti se ale promítá v literárněhistorickém studiu (a v Levého dějinách překladu). Vodička pak v tomto smyslu rozvinul i teorii.

Vodička (1969: 14) zdůrazňuje, že chceme-li zachytit totalitu literárního vývoje, např. v oblasti národní literatury, musíme si všimnout literárních projevů všech společenských vrstev, i když hlavní pozornost bude věnována „vedoucí vrstvě literárního obecnstva“.

Literární historie má zkoumat jak vývoj literární struktury (řady), tak genezi díla (včetně vztahu autora a společnosti, vztahu díla a historické skutečnosti, zásahu mimoliterárních tendencí), tak proměny recepce díla, proměny literárních hodnot a životnost děl. Poznání vývojových změn a jejich příčin stejně jako pochopení a výklad díla v souvislosti s ostatními historickými jevy je konečným cílem.

Na rozdíl od pozitivistické kauzality⁴⁴ však funkční strukturalismus vysvětluje pohyb vzhledem k vývojovým tendencím z teleologického hlediska: předpokládá, že vrcholným a chtěným účelem díla je estetický účinek, který se odvozuje z vnitřní organizace díla bez ohledu na básníka⁴⁵ a jeho skutečný úmysl (s výjimkou genetického výkladu, kdy se k původnímu úmyslu přihlédne a pak se porovná se skutečným provedením (Vodička ibid.:19). Vývojové změny literární struktury se sledují v projekci v dílech, takže jednotlivé dílo je analyzováno jako součást vývoje vyšší a nadřazené struktury, která v každém okamžiku nabízí určitý inventář možností tvorby – soubor složek uložený v podvědomí čtenářstva (Vodička ibid.: 18), tedy v živé tradici.

Hlavní hybnou silou vývoje je napětí ve struktuře, kdy po každém zkonvenčení tvarů nastupuje jejich popření – dynamika je zde založena na dialektických zákonech. Analytický zřetel k literární tradici pak vyjevuje vývojovou hodnotu díla (dílo dynamicky chápáné jako změna a tendence k určitému vývoji). Inovace však může vycházet i z cizích zdrojů jako prostředků (Vodička ibid.: 29). Vedle imanence se uplatňuje i zásah a vliv neliterárních dobových faktorů (srov. např. tendenční literaturu), vnější tlaky vývoj brzdí nebo urychlují a ten spěje k novým tvarům (Vodička ibid.: 32); literární struktura může předstihnout literární normu, a tedy i vkus, avšak čtenářstvo je rozvrstvené a tíhne k jiným normám, proto by se měl vztah jejich vkusu studovat:

„Při studiu literatury dané doby platí jako metodický příkaz zvláště **bedlivý ohled na sociální podklad diferenciacie literárního vkusu**. Lze sledovat, v jakém vztahu je literární repertoár širokých vrstev čtenářských k repertoáru čtenářů „vysoké“ literatury, jaké je rozpětí

⁴⁴ Hledaly se vnější příčiny vzniku děl i kauzální výklad jejich struktury, především přes soubor životopisných faktů autora; literární fakta byla vysvětlována z příčin psychologických, sociálních, hospodářských, politických atd. **Literární kauzalita (podmíněnost synchronie diachronií) by měla být hledána v imanenci, která však nevyučuje vnější zásahy (protože díla jsou realizována lidmi, jsou fakty společenské kultury a jsou ve vztazích k jiným kulturním jevům), avšak v rozmezí daném možnostmi současného stavu literární struktury. Mantinel** možností ve smyslu imanentních vývojových tendencí struktury a literární tradice se týká i autora díla, jehož postoj k tradici může být ztotožňující nebo se odchylující, a to pod vlivem různých okolností (dobový vkus, vliv knižního trhu, životní zkušenosti atd.) (Vodička 1969: 24-29; zdůraz. Z.J.)

⁴⁵ Biografické studium má význam, pokud životní osudy autora mají vliv na tvorbu. (Vodička 1969: 31)

v čtenářských zálibách, zdali je obec čtenářská kompaktní a homogenní ve svých zálibách literárních nebo zdali se rozpadá na několik uzavřených skupin atd. Ocítáme se tu u úkolů, jež **mají charakter sociologický**; dopouštěl by se však omylů badatel, který by vznik literární normy jednotlivých společenských skupin vykládal jen z životních podmínek dané skupiny a zapomínal na sílu literární konvence a tradičních literárních postupů vyplývajících z povahy materiálu“. (Vodička 1969: 39; zdůraz. Z.J.)

Základní příčinu vývoje norem vidí Vodička v jejich vnitřní struktuře a principu, kdy nová norma staví do popředí ty složky, které byly v předchozí etapě potlačeny. Avšak připouští heteronomní zásahy faktorů jako nakladatel, trh, reklama, politický zvrat a tlak. Historik sleduje vztah těchto faktorů k imanentním podmínkám a pozoruje zda a jak tyto zásahy normy ovlivňují (Vodička *ibid.*: 40). Nová norma však nepřichází sama od sebe, ale přinášejí ji lidé a stejně jako u Bourdieuho i u Vodičky (1969: 216-217) „bojují“:

Neboť každý nový směr činí nápor na existující literární normu, tento boj o nové pozice literární je však usnadněn, jestliže nově aktualizované vlastnosti jsou shledány u autorů, kteří si již vydobyli svého místa v literatuře.⁴⁶

I Vodička (vedle takových společenských konstruktů jako konkretizace či kanonizace děl) explicitně uvádí vznik fikce a její objektivizaci jako struktury:

„Literární směry minulosti, vytvořené jako abstrakce nad určitými konkrétními díly, odlučují se od nich, takže se o nich vytvářejí fikce, které žijí v povědomí literární veřejnosti tím způsobem, že mají podobu jen zjednodušených schémat. Ve skutečnosti tvoří i literární období strukturu bohatě odstíněnou dynamickým napětím složek, takže aktuální pojetí vystihuje jen jeden z možných způsobů konkretizace dané struktury.“ (Vodička 1996: 217-218)

Na rozdíl od Bourdieuho dichotomie *aktér – osobnost*, rozlišuje Vodička trichotomii *autor – subjekt básníka v díle – básník jako fyzická osoba se svou biografií*. Zatímco literární historik používá biografický materiál proto, aby poznal vztah mezi zkušenostním světem básníka a jeho literárním zpodobněním, jiná věda zkoumá psychologickými metodami básníkův život – dílo je tu životním faktem, protože v psychické struktuře básníka má úsilí o tvorbu svoje místo (48). *Subjekt básníka*, jak se projevuje v díle, je básník vypravovatel či tlumočnický lyrických stavů.

Naopak *autor* je literární struktura ohraničená svými díly, která jsou základními složkami jeho struktury. Díla a postupy ve vztazích „vytvářejí uvnitř této dynamické struktury napětí, v němž se uplatňují její dominantní tendence“ (Vodička *ibid.*: 48). Autorovo místo

⁴⁶ Slovy Bourdieuho – mají patřičný symbolický kapitál. Podobně mluví Toury (1995) o průkopnících nových norem v překladu.

v literárním vývoji je určením míry jeho dobové typičnosti a podstaty individuální originalnosti. „Jako dílo má i autor svůj život v literatuře, je rozličně konkretizován a hodnocen“ (Vodička ibid.: 49). „[...] strukturu autora nemůžeme chápat jako součet složek, ale jako dynamicky organizovanou soustavu s dominantní tendencí.“ (Vodička ibid.: 212) - ta není pevně dána, ale vzniká konkretizací. (To, co řekl Vodička o autorovi - subjektu – osobnosti, lze promítnout i do oblasti překladu.)

Grygar (1999: 238-239) k českému pojetí osobnosti ve vývoji (umění) poznamenává, že se pražští strukturalisté na rozdíl od ruských formalistů a francouzských strukturalistů problematice osobnosti a individua věnovali a dospěli ke koncepci, kde osobnost a umění tvoří komplementární dialektické síly v jednotě. Aktivní a nahodilá síla působení osobnosti ovlivňuje vývoj a není jen „epifonémem struktury“, navíc se zde uplatňuje více než socializovaný habitus – i jiné dispozice (např. vrozené) a velmi explicitě i to, co se později v teorii překladu nazývá komunikační situací a komunikačním postojem:

Osobnost se tedy nenachází vně uměleckého procesu, není jen pouhým doprovodným aspektem, ale působí v samém centru dění: každé tvůrčí dílo je neopakovatelným řešením, výsledkem konkrétní volby z možností daných pohybem uměleckých i mimouměleckých struktur. (Grygar 1999: 238-239; důraz. ZJ)

Bourdieu se nezabývá problémem existence díla (na rozdíl od textu či artefaktu/díla věci) a záležitostmi jeho recepcí (kromě snahy po uznání nebo komerčním úspěchu). Podle Mukařovského se v povědomí vnímatelů dílo jeví jako estetický objekt přizpůsobený jejich nebo dobovému souboru estetických norem. Přesunem díla v čase, prostoru nebo sociálním prostředí se mění i daný estetický objekt, protože se mění i aktuální umělecká tradice, skrze níž je dílo vnímáno. Na vytvoření estetické hodnoty působí i sociální charakter umění, stav uměleckých poměrů, kritika, nakladatel, propagace atd.:

„Estetická hodnota se tedy ukázala procesem, jehož pohyb je z jedné strany určován imanentním vývojem samé umělecké struktury (srovnej aktuální tradici, na jejímž pozadí je každé dílo hodnoceno), z druhé pohybem a přesuny struktury společenského soužití.“ (Mukařovský 1936: 54; důraz. Z.J.)

Máme tu tedy dvě homologické struktury stejně jako u Bourdieuho, přičemž primát není připsán žádné z nich a druhou z nich můžeme přirovnat ke společenskému prostoru. Na pohyb artefaktu ani díla v prostoru a čase Bourdieu nepomýšlí, s výjimkou „synchronní“ neschopnosti estetického vnímání vysokého umění lidmi s habitusy, v nichž chybí příslušný

vkus⁴⁷. Opět jde o tentýž obrácený úhel pohledu – sociolog se primárně zajímá o lidi, literární vědec o dílo, translatolog o překlad. Všichni tři však vysvětlují produkci z lidí v interakci s existencí nadindividuálních entit. Angažované sociologii Bourdieuho nejde však jen o explanaci, ale i o změnu. Na závěr uvedeme plný citát Mukařovského z předmlvy k překladu Šklovského, z něhož je patrné, že stejné dvě homologické strukturní řady rozeznává i náš strukturalismus, přičemž společenské řadě „lidí“ lze nejen přiřadit relevantní řadu věcné struktury z hlediska vědeckého zájmu, ale český strukturalismus je schopen vidět najednou i vztahy předmětné struktury se strukturami (řadami) dalšími, čímž se od teorie dostáváme k metodologii:

Rozdíl mezi hlediskem dnešního strukturalismu a citovanou formalistickou tezí [nezajímá mne situace na bavlnářském trhu, ani politika trustů, nýbrž jen druhy příze a způsoby tkaní] dal by se vyjádřit takto: „způsob tkaní“ je sice dnes středem zájmu, ale je zároveň již jasno, že nelze odmýšlet ani „situaci na světovém bavlnářském trhu“, ježto vývoj tkaní – i ve smyslu neobrazném – je řízen nejen rozvojem tkalcovské techniky (vnitřní zákonitosti vyvíjející se řady), ale i **potřebami trhu, poptávkou a nabídkou**; o literatuře platí mutatis mutandis totéž [...]. Každý literární fakt se z tohoto hlediska jeví jako výslednice dvojí síly: **vnitřní dynamiky struktury a vnějšího zásahu** [...]. Strukturalismus [...] poskytuje proto možnost zachytit vývoj literatury v celé jeho šíři, ale i zákonitosti [...]. **Oblast sociálních jevů, jejíž složkou je literatura, skládá se z množství řad (struktur), z nichž každá má svůj autonomní vývoj; jsou to například věda, politika, ekonomie, společenské rozvrstvení, jazyk, morálka, náboženství a tak dále; přes svou autonomnost však jednotlivé řady na sebe navzájem působí. Vezmeme-li za východisko kteroukoli z nich, abychom zkoumali její funkce, to je působení na řady jiné, ukáže se, že i tyto funkce tvoří strukturu, že se stále přeskupují a navzájem vyvažují** [...]. Specifická funkce kterékoli řady není dána její působením na řady jiné, ale naopak směřováním k autonomnosti řady samé [...] snažili jsme se jen naznačit, že strukturalismu je dokonale přístupné i **pole literární sociologie** [...]. Strukturalismus [...] trvá na požadavku, aby vědecké zkoumání nepohlíželo na svůj materiál jako na statický a rozdrobený chaos jevů, nýbrž **aby pojímalo každý jev jako výslednici a zdroj dynamických impulsů a celek jako složitou souhru sil**. (Mukařovský 2007: 506; zdůr. ZJ)

Podobně komentuje kreolizaci dvou kultur v překladu Popovič (1971: 33) z hlediska sociologického jako záležitost motivace překladatelské činnosti (výdělečná činnost, koníček, postoj k literatuře, ideologická, kulturní či politická orientace); co si žádá spotřebitel a trh; jaký vliv má na překladatelský program jednotlivce, skupiny či generace nakladatel; jaká je úloha překladatele jako společenské jednotky v kulturně-politickém kontextu atd. Toto vše na pozadí strukturalisticky koncipovaného kontextu, v němž se odehrává komunikační akt s jeho účastníky (a jejich zkušenostními komplexy), normami a tradicí struktur. Popovičovi však

⁴⁷ Bourdieu je zde jako osobnost vědce vázán na francouzské kulturní a politické dějiny, kde moderní politika demokratizace kultury (zprostředkování estetické funkce vysokého umění všem – např. Malraux, Mitterrand) selhala.

budeme později věnovat samostatný prostor, zde se soustředíme na srovnání s českým strukturalismem.

Nicméně zde učiníme malou odbočku k interpretaci Bourdieuho Suwarou (2003: 93-112), slovenskou literární vědkyní, která se jeho teorií zabývá v rámci pojednání o vydavatelské a redakční činnosti v souvislosti s kritikou Popovičovy teorie. Zdá se totiž, že Popovičovi výše uvedený pohled upírá, že nepředpokládá žádnou vazbu jeho teorie na českou estetiku (otázka estetické funkce a hodnoty), ale že na druhé straně předpokládá „nadkulturní“ platnost Bourdieových teoretických úvah. Bourdieu měl problém své kultury – nižší třídu, která je spokojená, střední třídu, která má ambice po sociálním žebříčku šplhat. Zde se jedná o banální, empiricky ověřený sociologický fakt západních kultur rozdělených na tři třídy. Jsou všechny kultury takto strukturovány? Pokud ano, chovají se stejně?

Jde o užší problém estetického či uměleckého vkusu, schopnosti vnímat vysoké umění, tudíž dispozic spojených s výchovou a vzděláváním v jednotlivých třídách; s tím jsou spojeny ambice střední vrstvy uchovat si svoji pozici a snažit se napodobovat vrstvu vyšší. Opět fakt zjištěný v západních kulturách. Při kritice Popoviče tedy Suware nevádí, že žil v „beztřídní společnosti“ s demokratizačním programem vzdělávání a jazyka, neoceňuje ani na jeho dobu odvážnost výše uvedených výroků, neuvědomuje si, že to, co bylo publikováno v totalitním režimu, nemohlo jít explicitně proti němu. Stejně nemůže zhodnotit ani český klasický strukturalismus, který byl schopen celou problematiku vyložit v daleko obecnější rovině (cf. Mukařovský) nebo naopak zviditelnit její časoprostorovou souvislost (cf. Vodička). V této souvislosti považuje u Bourdieuho za objevené, že je to právě společnost (resp. její segment), která „tvoří“ uměleckost díla tím, že ho uzná, vystaví (viz. Kapitola 2.4 k ostenzi, ale i např. Zima a Chvatík). Obecné „záležitosti“ estetiky přesahují nejen sociologa, ale i literárního vědce (se vzácnými výjimkami), samotná estetika má tyto „záležitosti“ právě za objekt svého zkoumání. Zde se projevuje problém interdisciplinarity. Konstatování Bourdieuho, že umělecká díla nabývají hodnoty jen díky davové víře, která je produkovaným a reprodukováným nedorozuměním, ob stojí v „laických“ kruzích jiných disciplín, anebo v poststrukturalistickém diskurzu humanit, který se podobá derridovské rétorice a od vědy se vzdaluje. Musíme ale uznat, že současná dekonstruktivistická a postmoderní literární tvorba nebo dokonce i některé humanitní „teorie“ tomuto kritériu zcela odpovídají.

Konkrétnější vazba Bourdieuho přímo na kulturu francouzskou (tím se dobově stýká se severoamerickou) je problém opozic nízka – vysoká kultura, čisté - komerční umění. Jak by se asi Suwara k této problematice vyjádřila na Slovensku v 70. letech?

Teorie má být vědecká, ale zároveň jsou její pohledy vázány dobově. To už konstatoval Levý (1983), když se vyjadřoval ke vztahu teorie překladu k překladatelské tradici jednotlivých kultur. Metodologicky tyto vazby zdůraznil i Bourdieu.

1.1.4 Metodologie⁴⁸

Spíše pro zajímavost jsou uvedeny Bourdieuho principy vědeckého zkoumání a některá srovnání s českým strukturalizmem (všeobecnou obeznámenost u čtenáře předpokládáme). Důležitost Bourdieuho sociologické metodologie se objevuje jako problém v translatologii při aplikaci jeho modelu - jako schopnost interdisciplinárního přístupu ve smyslu dodržování metodologie příbuzné vědy, na což upozornil Pym (2006b) a čemuž je věnována konference Americké asociace pro translatologii (ATISA) plánovaná na rok 2010 i konference Kanadské asociace pro translatologii (CATS) v témže roce.

Vědec

Bourdieu varuje před nebezpečím, že vědec sám má socializovaný habitus, což ovlivňuje jeho vidění. Proto doporučuje vědomé překonávání tří „bariér“: bariéry svého společenského původu, bariéry svého postavení v akademickém poli a bariéry intelektuála (ta ho vede ke konstruování světa a jeho interpretaci místo k tomu, aby viděl konkrétní problémy, které by se měly řešit). Samotné postavení vědce je tedy nutné podrobit stejné kritické analýze, jaké podrobuje konstruovaný objekt studia⁴⁹. Z našeho pohledu by bylo možno dodat několik dalších kritérií, minimálně fenomenologický problém interpretace ve spojení s kognitivními a sociálně psychologickými dispozicemi (nejen intelektuálními schopnostmi, ale i znalostmi), zájmy a cíli. Z hlediska ideologie (a filozofie, která s tím souvisí) se v humanitách a translatologii velmi nápadně projevuje rozdíl stanovisek „tradicionalistických“ a stanovisek post-moderních. Tyto konkurující si přístupy by bylo možno vysvětlit z hlediska jejich

⁴⁸ Přehled čerpáme z Everetta (2002) a rozšiřujeme dalším srovnáním.

⁴⁹ Z tohoto pohledu by si Bourdieu sám zasloužil analýzu svého habitusu – zaměření jeho teorie i postoje se zřetelně váží na jeho vlastní kulturu.

původu, tedy i ideologicky. Převládá-li dnes v západních humanitách ideologie, je pochopitelné, že je scientizmus kritizován; kritizován je i takový strukturalismus, kterému se připisuje skrytá snaha pomáhat zachování společenského *statu quo*, protože dekonstrukce má pomáhat odhalování a rozvracení struktur.

Metoda

Bourdieu zastává užívání jak kvantitativních, tak kvalitativních metod a jejich kombinací, jakož i různých technik (zúčastněné pozorování, rozhovory, případové studie, analýzu dokumentů, kvantitativní techniky) což předvedl na svých výzkumech. Zásadní je vztahový a dialektický přístup, který umožňuje vidět jednotlivé jako součást obecného a obecné v jednotlivém. Za svoji přednost považuje i skutečnost, že teorii a model vyvinul na základě empirického výzkumu, resp. ve vzájemné kombinaci obojího. Zde se Bourdieu od českého strukturalismu v principech neliší.

Předmět a postupy

Nejprve se konstruuje předmět výzkumu – pole z hlediska jeho hranic, obsahu a povahy. Víceznačnost pojmu pole nutí ke konfrontaci dosavadních teoretických znalostí (prekonstruovaného objektu) s nově zjišťovanými znalostmi, tedy k radikálnímu zpochybňování obecně přijímaných reprezentací. To lze provést pomocí tabulky, kam zaneseme relevantní vlastnosti souboru aktérů nebo institucí daného pole – jednak vlastnosti nutné pro jejich charakteristiku, jednak zjistitelné rysy, kterými se vzájemně liší, čímž se zkonstruují sociální prostory aktérů či institucí.

V prvním stadiu výzkumu se zjišťuje distribuce materiálních zdrojů, určujících vztahů a druhů kapitálu v poli – vše pozorovatelné, měřitelné veličiny. Zjišťuje se prostor pozic ovládaný dominantními aktéry, dále pozice aktérů a institucí soupeřících o legitimní formu autority. Důležité je zjistit strukturu a distribuci různých druhů kapitálu, který podmiňuje habitus a zájmy, jakož i determinuje zaujímané postoje aktérů. Dále je nutné zjistit souvztažnost vlastněného kapitálu aktérů s jejich dominantním nebo ovládaným postavením v poli a také odhalit strukturu, která zakládá a opravňuje vstup do daného pole.

Druhé stadium zkoumá habitus aktérů analýzou jejich dispozic v daném poli (historicky nabytých na trajektorii). Strukturní součásti habitusu lze zkoumat i jazykovou analýzou

(analýza diskurzu, řeči, textu). Objevují se proto návrhy v tomto stadiu zapojit jemnější nástroje, jako např. britskou kritickou analýzu diskurzu (Critical Discourse Analysis).⁵⁰

Vzhledem k tomu, že fakta a hodnoty, stejně jako empirické znalosti, morálka a politika jsou vzájemně provázané, může tak vědec např. odhalovat a zpochybňovat samotné základy produkce a reprodukce symbolického kapitálu nebo produkce a spotřeby kulturního zboží jako znaků odlišnosti (distinkce).

Česká metodologie

Naši metodologii jsme částečně porovnali v předchozí kapitole, a to z toho důvodu, že český strukturalismus je pojímán spíše jako metodologie než teorie⁵¹. S Bourdieum máme zásadní styčný bod – budování teorie v obousměrném propojení s empirickým výzkumem – náš metodologický přístup získal název metoda „cik-cak“, tedy pohyb oběma směry mezi teorií a empirií. Vedle vztahu teoretický model – empirie se snad ještě více uplatnil ve vztahu analytický model – empirie při zkoumání dějin literárního vývoje (např. Vodička) a dějin překladu (např. Levý). Tato dialektika je dnes uznávána a v kombinaci s otevřeným strukturním modelem prosazována i v translatologii (např. Pym 2006a, Hermans 1999).

Problematika aplikace teoretického modelu (našeho komunikačního modelu) a jeho vztah ke gnozeologii je komentována Levým:

Aplikace komunikačního modelu na literární proces má některá zásadní omezení a nebezpečí, z nichž zcela zásadní význam má ta skutečnost, že v celku není schopen vystihnout literární dílo jako konkrétní a historicky podmíněný fakt. To je ovšem podstata modelování [...] odhlíží od speciální povahy jevů. Oprávnění této abstrakce je však nutno od případu k případu prozkoumat [...] model má spíše úkol více či méně neúplný obraz, který lze získat z faktů, doplnit v obraz celku [...] To je případ našeho modelu: **je to částečný model**, který nevystihuje podstatu literatury, ale uvádí známá, izolovaná fakta v systém a doplňuje je o některé přidatné poznatky, které jinými metodami nebyly zjištěny. Pokud plní tuto poznávací funkci, **má význam jako metodologická pomůcka**, nikoliv ovšem jako jediný základ pro kritické hodnocení literatury nebo pro literárněhistorickou práci. (Levý 1971: 69-70); zdůraz. ZJ)

Užitím částečné analogie mezi komunikačním řetězem a literárním procesem vzniká model, který vystihuje jen literární **proces, ale ne podstatu** literárního díla (společenskou funkci podmíněnou estetickými hodnotami) [...] je třeba rozlišovat model pro určité chování nějaké věci a model pro její strukturu [...] **Fungování modelu pro některou funkci není ještě plným důkazem pro existenci určité struktury.** (Levý 1971: 69)

⁵⁰ V oblasti překladu by se mohlo jednat o translatologickou analýzu zaměřenou na zjištění koncepce a metody překladatele, jde však geneticky o jiný typ diskurzu, než má Boudieu na mysli.

⁵¹ Srov. např. Červenkův doslov k Vodičkově *Struktuře vývoje* (1969: 329-350).

Komunikační teoretický model je pomůckou, metodologický rámec a zaměření výzkumu pak umožňují hledání souvislostí. Hledisko objektivnosti vědce: Bourdieu zužuje okruh tohoto vidění na vliv osobních dispozic a zájmů, ale přesto nachází kompromisní řešení právě v metodě. Mukařovský už ve 40. letech a znovu v 60. letech upozorňuje, že ve vědeckém poznání existuje cesta *osobnostní* a cesta *objektivistická*:

Jisté residuum je při nalézání smyslu věci neodstranitelné, leč to neznamená, že by individuální subjektivnost měla být při něm vyhledávána [...], jde spíš naopak o to, aby během pracovního postupu a při dostatečné kontrole jeho výsledků byla co nejvíc eliminována. (Mukařovský 1982: 347-348)

Levý byl rigorózní vědec sledující cestu objektivistickou a jeho 60. léta spadají do období scientizmu, dnes nazíraného poněkud s despektem, v humanitních vědách (podobě na Slovensku 70. léta Popovičova). Založil *Skupinu pro exaktní metody a mezioborové vztahy*, z níž vznikla *Skupina pro sémiotiku a matematickou lingvistiku* při České kybernetické společnosti, a byl příkladem uplatňování pražské metody. Lze říci, že Levého vědecká důslednost a disciplinarita i interdisciplinarita dokonce v tomto ohledu přesáhly tehdejší hranice, jak je především patrné z jeho studií vydaných Červenkou v roce 1971 pod příznačným názvem *Bude literární věda exaktní vědou?*. Stejně tak předběhl Levý o celá desetiletí vývoj translatologie a objektivistický (pozitivistický) přístup k jejímu budování, který zná Západ pouze z Holmesovy programové statě z roku 1972 *The Name and Nature of Translation Studies*, dostupné pro širší veřejnost až publikací v roce 1988 pod redakcí van den Borecka s názvem *Translated!*.

Levý sice budoval svoji teorii uměleckého překladu na pražské metodologii „cik-cak“⁵², ale v jejím základu má na svoji dobu světově nepřekonané empiricky založené studium dějin českého překladu, které publikoval už v roce 1957 jako *České theorie překladu*. Tato práce se netýkala jen souvislosti překladatelských metod s kulturním kontextem, ale v samostatném dílu prezentuje Levý to, co námi bylo a dnes je v reakci na poslední vývoj mezinárodně označováno jako *myšlení o překladu*, které má nahradit vědu⁵³. Vedle toho provedl řadu dalších empirických studií, včetně experimentů, a měl velmi dobrý přehled o stavu vývoje v různých příbuzných disciplínách.

⁵² Zjednodušeně řečeno, teorie je budována na empirii, ale zároveň empirie staví na teorii. Typický pozitivizmus staví teorii pouze jedním směrem - na empirii, což je programové stanovisko Holmese, kterého následuje Toury. Oba teoretici však zcela nevylučují preformulaci teorie, pouze zdůrazňují úlohu empirie.

⁵³ Jde především o Bermanovu koncepci.

Zásadním rozdílem je však vymezení vlastního předmětu zkoumání. Bourdieu jako sociolog vychází z pole aktérů, to je předmětem výzkumu, a artefakty⁵⁴ jsou produkty jejich vztahů. Vysvětlení artefaktu však lze hledat zpětně v poli aktérů: tradičním předmětem výzkumu v translatologii je překlad a případné hledání podmiňujících souvislostí jde do kontextu. Obdobně lze tedy hledat explanaci produktu/artefaktu, ale i vymezení předmětu, v jeho kontextu. Artefakt a pole jsou přítomny, avšak v obráceném pořadí, snad důležitější je však rozdíl mezi důrazem na mocenské a soupeřivé vztahy, jakož i (v zásadě individualistické či egoistické) zájmy aktérů na Bourdieuho straně, a na systémovou funkci celku v rámci vyššího celku na straně naší.

Naše literární dějiny jsou dějinami forem, překladatelské dějiny jsou obdobně dějinami metod a předmětných struktur, ovšem vždy v paralele ke společenskému kontextu, který je spoluurčuje a zdá se být daleko komplexnější, než je pole Bourdieuových aktérů a institucí. Nám jde o vztah mezi metodou/koncepcí - funkcí/hodnotou – výběrem – účastníky (také s jejich dispozicemi) – stavem kultury včetně systému forem⁵⁵, Bourdieuovi jde o výsledky aktérů/jejich skupin/institucí ve „hře“ a zásadním je udržení moci či dominantní pozice. Tento rozdíl je však záležitostí zaměření. I Levý (1998:6) v předmluvě k *Českým teoriím překladu* poznamenává, že se nejedná o dějiny překladu, protože by vedle toho co-jak-a proč se překládalo, musel charakterizovat a vývojově zařadit všechny významnější překladatele.

Z těchto rozdílů je patrné, že se Bourdieuho teorie a metodologie budou hodit nejspíše na případy, kdy mocenské či aktérské (institucionální nebo čistě individuální či kolektivní) vztahy hrají výraznou kontextovou roli, jako např. u překladu mezi minoritní a větší kulturou v rámci jednoho státního celku (např. Meylaerts 2006), obdobně při překladu feministické literatury (Wolf 2006), tlumočnicků pro neslyšící (Grbič 2006) nebo tzv. „úloha osobnosti v dějinách“, jak ji známe z marxismu, či osobní společenské vztahy, a jsou důležitým explanačním faktorem. Pokud dodržíme naši metodologii, jde pouze o obrácený pohled. Pro

⁵⁴ Náš rozdíl artefaktu a díla zde ponecháváme stranou.

⁵⁵ Viz. např. Levého dějiny českého překladu (České teorie překladu 1957/1996), kde už poukazuje na to, co později Popovič nazval rozdílem času kultur (podle Lotmanovy sémiotiky?): ke stabilitě literárního jazyka podle úvodního slova Pechara Levý poznamenává (1996: 13-14), že je dána postavením literatury v celkovém společenském kontextu a tím, o jak stabilní společenskou vrstvu se ve svém fungování opírá – tak v 19. století se v Čechách spisovný jazyk ustavuje a naproti tomu koncem století ve Francii básnický jazyk záměrně destabilizují. Levého dějiny překladu jsou protkány ideologií a aktéry – srov. např. boj mezi ruchovci a lumírovci (1996: 161), osobnosti v Národním obrození, boj o překladatelskou metodu proti Vrchlickému (1996: 187), Fischerovu školu, zároveň závislost překladatele na ideové estetice doby atd.

západní translatologii se jedná nejspíše o zásadní průlom pohledu do vnějšího kontextu, jak uvidíme v následující kapitole.

Bourdieu však výrazněji nepomohl ani konceptualizaci „překladu“, ani daleko spornějšího bourdieurovského „pole“ pro oblast translatologie. Na jedné straně se tím nějak sice přispělo metodologii a „úhlu pohledu“, teorie však zůstává netknutá. Ta však není příliš v popředí dnešního zájmu, s výjimkou její instrumentálnosti, tj. „sloužení“ praxi; Hermans (1999) v této souvislosti upozorňuje na stagnaci teorie. Zato se diskutuje změna paradigmatu, což se bez teoretických východisek neobejde. Objevily se ale i nové „teorie“ (viz. kapitola 4).

1.2 Bourdieu v paradigmatu západní translatologie

Zájem a řadu diskusí rozpoutal Simeoni, když v roce 1998 na stránkách *Targetu* navrhl přizpůsobit polysystémové paradigma jeho rozšířením o pojem habitus, protože tím „normy“ získají lidského nositele, který v paradigmatu chybí a bude tak možné vysvětlit jejich změny. Toto později odmítl Gouanvic (2005: 149) s tím, že by se musely integrovat i další související pojmy jako kapitál, proto bude podle něj nutné polysystémovou teorii přehodnotit ve světle Bourdieuovy sociální teorie a její dosavadní paradigma⁵⁶ se zřejmě rozpadne. Když Bassnettová a Trivedi (1999, v Inghilleri 2005: 126) poznamenávají, že čistě sociologické přístupy v translatologii jsou ve fázi vývoje, mají dodnes pravdu. Kromě představování a aplikačních pokusů několika jiných sociologických teorií (např. Luhmann, Latour) se také konstatuje (Pym 2006b: 17; Chesterman 2006: 19), že překladatelská a tlumočnická činnost je v zásadě (pozitivně) kooperativní, nikoliv soupeřivá aktivita, Bourdieuho teorie mocenských polí zde proto vyhovovat nemusí⁵⁷. Pym (2006b: 16) tudíž souhlasí s návrhem Hermanse (1999), který vidí „sociologickou“ budoucnost v kombinaci Luhmanna a Bourdieuho. Přehled přístupů pak podává Chesterman (2006: 9-25) a snaží se budoucí sociologii překladu kategorizovat na:

⁵⁶ Paradigma je dosti vágní a různě vymezovaný pojem, většinou se jím rozumí komplex zahrnující společné zaměření, teorie a metodologická východiska oboru v určité době, určitý pohled na zkoumaný objekt a přístup k němu, za nímž stojí víceméně společná přesvědčení, hodnoty a uplatňované metody vědců, resp. celých „škol“. Samotná změna zaměření pozornosti (focus shift) se tak může udát v rámci jednoho paradigmatu, nebo paradigma může zahrnovat zaměření různá, pakliže jim stačí společné teoreticko-metodologické východisko.

⁵⁷ Bourdieu (1998: 66) však říká, že konkurence nevylučuje komplementárnost či spolupráci.

Sociologii překladů jako produktů.

Sociologii překladatelů.

Sociologii překládání, tj. procesu.

Chesterman navrhuje pracovat s (1) „vnější“ sociologií, což je vnější kontext - pohled na tzv. „event“ – překladatelskou událost v průběhu trvání překladatelského úkolu (task) – tedy vnější pozorovatelný proces, a (2) „vnitřní“ sociologií, tedy aktem (act) – což je vlastní provedení překladu překladatelem. Obecný problém s převzetím některého sociologického paradigmatu spočívá však v tom, že se v něm obvykle ztratí text, resp. jeho sémiotika. Z našich pozic můžeme opět konstatovat, že náš sociosémioický strukturní model (cf. např. Pospíšil 2005) díky projekci komunikačního schématu do „textu“ tuto propojenost vnějšího s vnitřním má.

Např. podle Gouanvice (2005: 148), který použil Bourdieuho, jde o sociologii textu jako produkci v procesu jeho vytváření, jako samotného produktu a jako jeho spotřeby v sociálních polích, to vše nazíráno vztahově. Pak ovšem musí dodat, že předmětem jeho výzkumu je i „diferenciální“ analýza výchozího a cílového textu z hlediska toho, „jak vykazují vlastnosti studované jako habitus činitelů v daném poli“ (Gouanvic ibid.: 148).⁵⁸ Pomocí Bourdieuho lze tedy vnější a vnitřní sociologii propojit, zdá se však, že to nebude všechno, co bychom od srovnávacích analýz očekávali. Bourdieu nabízí určité aspekty a je vhodný pro studium s určitým zaměřením – pro zkoumání faktorů ovlivňujících překlad a překladatele, společenský oběh překladů, ale méně už, jak upozorňuje Chesterman (2006: 14), pro zkoumání samotného (tj. vnitřního) procesu překladu, i když se normy podle Bourdieuho pojímají jako očekávání. Chesterman (2006: 12) pak polysystémovou teorii, z níž nevyděljuje Manipulační školu, považuje za model sociologie překladu.

Chesterman (1996: 18) tudíž navrhuje zaměřit pozornost na nejméně prozkoumanou oblast - vnější proces, který lze popisovat např. v pojmech praxe (practice/s) jako kooperativní činnosti, v níž se člověk snaží dosáhnout kvality (striving for excellence), aby získal dobrý

⁵⁸ Srov. funkcionální analýzu komunikačního procesu, jak ji uvádí Levý (1971: 11): tuto analýzu aplikujeme, „známe-li výsledky procesu a neúplný soubor prvků, jež do něho vstupují, přičemž o jejich vztazích v průběhu procesu můžeme usuzovat jen nepřímým způsobem podle výsledných funkcí. Např. při rozboru překladu známe vstup (původní text) a výstup (text překladatelův) a rozbořením transformací, k nimž došlo, si ex post zjišťujeme strukturu překladatelské osobnosti, která je pro nás jakousi „černou skříňkou“. Podobně postupujeme [...] studujeme-li vznik a působení literárního díla.“ Levý pak nabízí generický a rekognoskativní model.

pocit sám ze sebe⁵⁹. Autor předkládá problémy k výzkumu, připomínající zaměření Popovičovy sociologie překladu:

- S kým spolupracují překladatelé a jaké jsou role a status těchto spolupracovníků? Jak je vnímá veřejnost (veřejný image vs. vlastní vnímání a habitus)?
- Jaký je systém kontroly kvality? Kdo provádí revize překladů?
- Jaké jsou vertikální a horizontální vztahy (např. překladatel – klient; překladatel – redaktor)?
- Jaké jsou fáze procesu překladatelského úkolu?
- Jaké jsou pracovní podmínky a podmiňující faktory?
- Jaké jsou finanční podmínky odměňování?
- Jak překladatel rozvíjí své dovednosti? Jaké jsou akreditační systémy?

Dále Chesterman (2006: 23) navrhuje aplikaci Latourovy *Actor-Network Theory*⁶⁰ a zaměření výzkumu na:

- institucionalizovanou společenskou praxi (konkrétně na úkoly a události),
- překladatele s jejich subjektivností, zájmy a hodnotami,
- kooperativní sítě vytvářené překladateli a materiálními zdroji,
- role/funkce/společenský status účastníků,
- kvalitu,
- kontextové faktory (normy, politika, jiné sítě atd.).

Na stejné konferenci v Lisabonu v roce 2002 uvedl Gambier (2006: 41) název *socio-traduction* a *socio-traductologie*. Gambierův druhý termín má sloužit pro označení sociologického studia samotné translatologie, např. vydavatelské činnosti, konferencí, statusu disciplíny jako akademické, historiografické činnosti apod. K prvnímu termínu poznamenává, že sociologii překladu už navrhl Holmes v roce 1972, ale jaksi záhadně byla ze schématu disciplíny (tím má na mysli především Touryho 1995, který schéma vytvořil) vypuštěna (viz.

⁵⁹ Zde se opírá o sociologii W.G. Runcimana a filozofii A. McIntyreho.

⁶⁰ Teorii prosazuje Buzelinová (2005), která, podobně jako Chesterman, kritizuje Bourdieuho za to, že nenabízí pohled na produkci konkrétních artefaktů ve smyslu procesuálním (geneze) tak, jak ho v translatologii potřebujeme; také je velmi obtížné (zvl. retrospektivně) rekonstruovat a formalizovat proces rozhodování jednání aktér intuitivně na základě svých dispozic. Navrhuje tedy kombinovat Bourdieuho a Latoura. Latour je našemu strukturalismu bližší, protože se účastníci procesu v jeho teorii projektují do produktu obdobným způsobem.

těž Jettmarová 2005). Holmes (1988: 76) totiž k výzkumu deskriptivní kategorie funkce překladu uvádí:

Jedná se o **výzkum kontextů spíše než textů** [...]. Sledování toho, **které texty byly** (a, což je často stejně důležité, nebyly) **přeloženy** v určité době na určitém místě, **jaké vlivy měly překlady ve svém důsledku** [...]. Větší důraz na tento výzkum by mohl vést k rozvoji **sociologie překladu** [...].(překl. a zdůraz. Z.J.)

Sociologie překladu je tedy reprezentována deskriptivní kategorií funkce jako studium výběru textů a funkcí/důsledků překladu v cílové kultuře. V dílčích teoriích se měla zřejmě promítnout v kategorii „time-restricted theories“ zahrnujících synchronii i diachronii. To se pak na druhé straně obsahově promítá do aplikované kategorie „politiky“ jako doporučovaný výběr textů s ohledem na jejich kulturní funkce a jako hledisko společensko-ekonomických podmínek překladatelů:

Úkolem translatologa v této oblasti je **poskytovat jiným odborné rady týkající se určení místa a úlohy překladatelů, překládání a překladů ve společnosti všeobecně**: např. otázky jako stanovení, **která díla mají být přeložena** v dané společensko-kulturní situaci, **jaké je společensko-ekonomické postavení překladatele a jaké by mělo být**, nebo [...] jakou úlohu by mělo překládání hrát ve výuce a studiu cizích jazyků [...]. (Holmes 1988: 77-78, překl. a zdůraz. Z.J.)

Zde můžeme vytušit to, co Popovič (1975) uvádí v sociologii jako součásti praxeologie⁶¹ explicitně: souvislost s kvalitou překladu. Pokud jde o „kritiku“, navrhuje Holmes (1988) využití výsledků výzkumu pro spolupráci vědců s kritiky v zájmu snížení míry její intuitivnosti. V roce 1977 vidí Holmes (1988: 95) translatologii takto:

Téměř nepovšimnuta leží celá oblast výzkumu – a to funkce překladu: **jak funguje překladový text v přijímající kultuře. Tato „sociologie překladu“**, jak ji můžeme nazvat, je oblast, v níž nám teoretikové k výzkumu zatím moc nenabídlí. Nikdo, alespoň pokud vím, přinejmenším na Západě, se doposud vůbec nezabýval potřebou vypracování „teorie pole“ (“field theory”), která by pokryla překladatelský jev v celém rozsahu. **Taková oborová teorie by byla vybudována na několika dílčích teoriích, podle mého alespoň na čtyřech.** (překl. a zdůraz. Z.J.)

⁶¹ Praxeologii vymezuje Popovič (1975, 1983) jako vědu o překladatelské praxi za účelem jejího zlepšování prostřednictvím návrhů na zlepšení praxe, pro niž chce navrhnout i vědeckou metodu zkoumání. Teoretický model překladatelského procesu jako komunikační fungování překladu doplňuje o praxeologii, jak uvádí, pro jeho úplnost a metodologickou správnost - reálný překlad se podle něj totiž liší od ideálního modelu vlivem konkrétních externích podmínek, čímž dochází k typologické diferenciaci překladu. Praxeologie tedy měla vysvětlit rozdíl mezi teoretickým modelem a skutečností, aby se pak skutečnost dala přiblížit normativnímu teoretickému ideálu, tedy zlepšit praxe z hlediska funkce a hodnoty překladové literatury. Popovič tu tedy uplatňuje krédo „teorie pro praxi“.

Díličními teoriemi míní své původní deskriptivní kategorie - proces, produkt a funkci (sociologie překladu) a přidává didaktiku překladu, kterou vymezuje spíše jako metateorii.

Poněkud jinou představu má o sociologickém zaměření translatologie sociolog Pym (2006b: 24-25), který se snaží oddělit „kulturní“ a „sociální“, protože (1) kulturu nelze redukovat na množinu klasických sociologických proměnných a těmi ji vysvětlovat; (2) kultura se nekryje se společností, protože mnohé společnosti jsou multikulturní, na druhé straně je jedna kultura sdílená více společnostmi (např. vegetariánství) – což je podstatný aspekt globalizace; národní kultura se v rámci jednoho státního celku pak rozpadá na subkultury. (3) Kulturní nelze redukovat na sociální tím, že je budeme studovat kvantitativní sociologií. Tím však i nepřímo upozorňuje, že sociologie má svou metodologii, takže sociologický výzkum v translatologii se bez sociologických metod neobejde. (4) Kulturní faktory se obvykle nabízejí k pozorování a popisu, sociální faktory se obvykle používají k explanaci faktorů kulturních. Z hlediska směřování výzkumu pak Pym (2006b: 24) nabízí tento rámec:

- zaměřenost na zprostředkovatele (mediators), nikoliv pouze na společenské aspekty textů;
- vyhýbání se binárním opozicím společností (jazyk, kultura) a umístování zprostředkovatele do jedné z nich, protože dochází k překrývání a složitějším případům;
- zahrnovat kulturní faktory (obvykle kvalitativní povahy) i faktory sociologické (většinou částečně kvantitativní);
- výzkum by měl být schopen popisu i explanace;
- explanace by se měla hledat na spojnici kulturního a sociologického, aniž se jednomu z těchto aspektů připiše absolutní explanační status;
- faktory by se měly usouvztažňovat pomocí asymetrických nebo relativně symetrických korelací, a to pomocí hypotéz, které modelují příčinnost nebo vícefaktorovou podmíněnost;
- neměli by se nekriticky přejímat věhlasní teoretici sociologie či jiných disciplín;
- výzkum by měl zapojit rozmanité pojmy (překladové kultury, společenské systémy, režimy, interkultury) vhodné pro společenské oblasti, v nichž zprostředkovatelé pracují.

Pymovy teoreticko-metodologické argumenty rozebereme podrobněji, protože pro nás budou vedle jiných obecných kritik podstatné při hodnocení československých teorií. Zároveň bereme Pymovo „interpretační stanovisko“ jako příklad obecného povědomí v západní translatologii. Poslední vývoj v translatologii, kde kromě jiného zaznamenává souvislost zaměření pražské konference *Translation Targets* v roce 2003 s tel-avivským workshopem *Institutions, Habituses and Individuals: Social, Historical and Political Aspects of Cultural Exchange* (2003) a návaznou konferencí v Grazu (2005) *Translating and Interpreting as a Social Practice*, jakož i s řadou publikací z 90. let (Nida, Pergnier, Brissetová, Gouanvic) vidí Pym jako zhruba třicetiletou krystalizaci sociokulturního přístupu. Jeho počátky (s výjimkou staršího Nidy) klade do 70. let, tedy období jazykového obratu a zároveň nástupu deskriptivní translatologie. K těmto teoriím, zaměřeným na text, poznamenává:

Od přístupů zaměřených na překladatele spíše než na překlady by se dalo očekávat něco jiného. Hledáme-li sociologii překladatele, nebo obecněji zprostředkovatele, co najdeme? Ani v Nidovi, ani ve většině preskriptivních sociolingvistických přístupů zaměřených na individuálního překladatele nevidíme. Teorie, která se snaží pomoci neidentifikovanému překladateli, se totiž málo zajímá o analýzu variabilních společenských identit⁶². **Podobně zřídka se kontextualizovaný překladatel vyskytuje i ve většině klasických prací deskriptivní translatologie (Popovič, Levý, Holmes, Even-Zohar), převážně zaměřených na překlad jako řadu jevových změn („posunů“) v textu nebo jako jeho dopad („interference“) na kulturní systém.** V jistém smyslu se původní negace preskriptivismu (proto vůbec mluvíme o deskriptivních přístupech) jen opakuje jen s tím, že vynechala zprostředkovatele. Od sociologie textu jsme přešli k sociologii účinků v cílové kultuře, ale k sociologii překladatelů jako takové bylo řečeno málo. (Pym 2006b: 2-3; překl. a zdůraz. ZJ)

Dnešní teorie překladu podle Pyma (2006b: 3) nevstřebala ani taková nabízející se témata, která by umožnila vznik sociologie překladatele, jako Lefeverovy mocenské vztahy mezi patronem a překladatelem, ani Venutiho společenský vliv norem na asymetrii kulturních vztahů, jakož ani Peetersovu roli společenského zprostředkování, které má obecnou povahu komunikace, a jež by mohla vést ke koncepci sociolingvistické identity překladatele. V této souvislosti si všímá teorie skoposu, které se obecně vytýká především nevědeckost, protože byla konstruována bez empirického základu, a preskriptivismus, jenž je evidentní jak v obecné části Vermeerově, tak v teorii textových typů Reissové. Pym (2006b: 3) tyto stránky teorie opomíjí a i přes její zaměřenost na text zde vyzdvihuje aktivní roli společensko-historicky zakotveného překladatele v komunikačním procesu. Závěrem připouští, že hledisko zprostředkovatele je tradičně lépe zpracováno v oblasti teorie tlumočení, zvl. komunitárního.

⁶² Tj. subjektů.

Z Pymova citátu patrné, že ztotožňuje jemu známý a jinde povrchně zkritizovaný deskriptivismus polysystémové školy (Holmes a Even-Zohar) s deskriptivismem naším (Levý a Popovič) a neopodstatněně odděluje manipulační školu (Lefevere), která je snad víc než polysystém ztělesněním historicko-deskriptivního přístupu. Vedle toho ve své analýze zvlášť uvádí Touryho, jemuž připisuje průkopnický počín v integraci norem, které jsou sociologickým fenoménem *par excellence* a směřují pozornost k lidské činitelskosti (human action)⁶³. Z toho nesprávně vyplývá, že Holmes, Even-Zohar, Levý, Popovič, Lefevere a jiní nezmnění – a otázkou je, proč nezařazení – teoretikové (např. Lambert, Bassnettová, van den Broeck a Hermans) s normami nepracovali. Pracovali s nimi a převzali je od Levého (kromě dalších podstatných věcí, jak je patrné a občas explicitně uvedeno v publikacích Touryho, Lamberta, Bassnettové, van den Broeck a Holmese), což konečně přiznává Toury ve svém torontském interview v roce 2003, kde říká, že se s normami Levého seznámil na několika málo stránkách Even-Zoharovy disertace z roku 1971 jako jeho doktorand:

„[Doktorská disertace Even-Zohára] teoreticky integrovala textovou analýzu do společenského pole, dokonce do socio-kulturního [...] slovo „normy“ jsem nevymyslel ani já, ani on – zmínil je na jedné nebo dvou stránkách podle Levého [...]“ (Toury 2008: 402)

Podívejme se do našeho domácího kontextu 60. a 70. let, který tento obraz nejen vyvrací, ale zároveň ukazuje i vazbu společenských „mémů“ na individuální dispozice a kulturní vázanost vědeckých osobností, zde konkrétně Pyma⁶⁴. S ohledem na naši obeznámenost s domácím kontextem bude stačit několik citátů. Komentovat „využití“ Peetersovy motivace z hlediska našeho modelu zřetězené primární a sekundární komunikace považujeme za stejně zbytečné, jakož i výklad našeho strukturalistického pojetí společenskohistorické zakotvenosti dokonce všech účastníků komunikace a jejich projekce do komunikátu, což vyvrací i Pymovo tvrzení o zřídkavém výskytu kontextualizovaného překladatele a jeho zřejmý předpoklad, že posuny v překladu vznikají samy od sebe.

Pokud jde o vztah překladatelských norem a kultur, byl u nás z hlediska teorie i dějin překladu rozpracován daleko jemněji a obecněji, než je Venutiho úzké ideologické stanovisko postavené pouze na synchronii chování severoamerické hegemonistické kultury. Navíc Venuti

⁶³ Teorie lidské činnosti (human agency) byla v době, kdy Pym tuto předmluvu ke sborníku pražské conference v roce 2003 psal, již delší dobu v popředí zájmu humanitních věd.

⁶⁴ Hůře by dopadli autoři přehledových a bohužel populárních „digestů translatologie“ jako např. Gentzler (1993/2001 a další vydání, Munday 2001 a další vydání, Valero Garcés 1995). Gentzler (1993) zařadil Levého a Popoviče do Lipské školy, u Valero Garcés se tak stalo jen u Levého. Ve druhém vydání Gentzlera je Popovič Čech, totéž reprodukuje Tymoczková (2007).

i Pym postrádají dialektický pohled, což je společným jmenovatelem metodologie kulturologického a ideologického obratu, pokud zde můžeme o metodologii vůbec mluvit.⁶⁵

Grygar (1999: 6-8)⁶⁶ k celkové situaci (v oblasti literární vědy) poznamenává:

V poslední době se v některých oblastech literární vědy setkáváme s názorem, že nastává poststrukturalistické období, že jsme svědky „střídání paradigmatu“ v metodologii věd a že tedy strukturalistické směry se stávají minulostí [...] Vědy se vyvíjejí spolu s novým materiálem, s novými pracovními hypotézami, s novými metodologickým a filozofickými postupy, myšlenkami, kategoriemi. Ale to vůbec neznamená, že by tento pohyb rušil samy metodologické, noetické základy určitého vědeckého proudu. [...] Dívá-li se někdo na vývoj vědeckého poznání jako na střídání mód a pociťuje-li občas potřebu vymenit kabát, je to jeho věc [...] Bohužel, polemiky proti strukturalismu neměly pranic společného s běžnými pravidly vědecké diskuse. Byly doprovázeny rachotem ideologických bubnů a podobaly se pohřbívání za živa [...]

Prekonání dobových hranic o několik obrátů až k Pymově desideratu, a dokonce až k dnešní sociologii, je patrné z těchto stanovisek Levého:

Skoro všechny lingvistické práce mají jeden rys společný, že totiž **nechávací stranou účast překladatele na procesu překládání a na struktuře překládaných děl**; že – řečeno slovy Uriela Weinreicha – redukuje překlad na „kontakt mezi dvěma jazyky“. Pokud překládané dílo respektují, berou v úvahu jen obecný slohový charakter [...] (Levý 1983: 31; zdůraz. ZJ)

Jako v literatuře originální, má také v překladové „**osobnost**“ řadu aspektů [...] Je možné se zabývat nedorozuměními, která jsou z hlediska poetiky překladu náhodná a svědčí jen o vnějších faktorech: o jazykových znalostech a o pečlivosti práce. Je možné považovat překlad za projev nebo výraz tvůrčí individuality překladatele a podle toho zjišťovat podíl překladatelova osobního stylu a jeho osobní interpretace na konečném utváření díla. Jeho poetiku můžeme zkoumat jako příklad rozdílů v literárním vývoji dvou národů, rozdílů mezi poetikami dvou epoch. Konečně můžeme hledat za dílem překladatelskou metodu, jakožto výraz určité normy překladové, určitého postoje k překládání. (Levý 1983: 30; zdůraz. ZJ)

Teorie překladu zatím vychází z normativních pozic, tj. staví před překladatele požadavek optimálního řešení; **překladatelská praxe** je zpravidla pragmatická, tj. překladatel volí ze škály možností tu, která slibuje při minimálním úsilí maximální efekt, tj. intuitivně volí tzv. maximinimovou strategii [...] Reálná překladatelská teorie tedy bude muset počítat s minimaxovým charakterem překladatelského rozhodování a podle toho formulovat normu. (Levý 1971: 87; zdůraz. ZJ)

[...] sociologie recepce literatury má v našich úvahách o recepci obdobné místo jako literárněhistorická problematika v úvahách o genezi: kdežto jednotlivé interpretace mají charakter osobních rozhodnutí, v širším souboru interpretací se stávají jedním prvkem statistické rozhodovací úlohy. **Obdobně jako byla „hodnota“ jednotlivých překladatelských řešení závislá na složení čtenářského kolektivu, je na sociologické struktuře čtenářstva závislá pravděpodobnost jednotlivých interpretací.** (Levý 1971:119; zdůraz. ZJ)

⁶⁵ Na absenci teorie i metody v postmoderním kulturologickém a ideologickém obratu je všeobecně poukazováno; v translatologii především Lambert (in Delabastita et al. 2006), v českém strukturalismu např. Doležel 2000 a 2005, Volek 2005. Lambert s těmito směry odmítl polemizovat a ani my se zde jimi nezabýváme, není-li to nevyhnutelné z hlediska dějinného přehledu.

⁶⁶ Cílem jeho strukturalistického slovníku je výklad pojmů, které ukazují „vnitřní logiku a metodologickou důslednost“ českého strukturalismu a představují ho jako otevřenou teorii, nebo spíše noetické stanovisko, jak ho chapel Mukařovský.

Primární rozhodnutí je samozřejmě volba díla pro překlad; teorie překladu ji zpravidla ponechává stranou, ač jde o velmi složitou strategii, jejíž pravidla ovládají hlavně nakladatelé a již by se měla zabývat **sociologie literatury**. (Levý 1971: 73; zdůraz. ZJ)

Jediným nosným rozdílem zůstává zapojení „zadavatele“ překladu a s tím spojené mocenské vztahy a ideologie doby, které se pak odrážejí i v překladu. Bassnettová jako pokračovatelka manipulační teorie také proto mohla plynule navázat na ideologický obrat. Na druhé straně teoretickou idealizaci vztahu zadavatele a překladatele musel později uzнат i sám Vermeer (1998) a své teoretické stanovisko zrelativizovat. Toury (1998) a Even-Zohar (1997) se ve stejné době neúspěšně snažili prokázat přítomnost lidského činitele v polysystémové teorii. V našich teoriích se ideologie, moc a zadavatel spíše okrajově objevují v Popovičovi (1975), zvláště v jeho praxeologii, do níž spadá sociologie překladu a nakladatelská i redakční politika. Do komunikačního řetězce zapojil nakladatele a redaktora Ferenčík v práci *Kontexty prekladu* zcela správně, protože modeluje překlad ve specifické situaci. Konkrétní dílo a konkrétní jednotlivce však lze podle Levého studovat jen v konkrétním historickém kontextu, kdy už začátkem 60. let Levý (1971: 69-70) poznamenává, že:

Aplikace komunikačního modelu na literární proces má některá zásadní omezení a nebezpečí, z nichž zcela zásadní význam má ta skutečnost, že v celku není schopen vystihnout literární dílo jako historicky konkrétní a historicky podmíněný fakt [...] model má spíše úkol více či méně úplný obraz, který lze získat z faktů, doplnit v obraz celku [...] model má význam jako metodologická pomůcka, nikoliv ovšem jako jediný základ pro kritické hodnocení literatury nebo pro literárněhistorickou práci.

Levý zde má na mysli obecný teoretický komunikační model převzatý z teorie informace a kybernetiky. Tento model byl pak dále sémioticky rozpracován českou i slovenskou školou. Levý sám pak představil i jiné modely, které lze použít právě pro výzkum individuálních i statistických případů a zpětně tyto modely teoreticky dále tříbit: v roce 1966 prezentoval na moskevské konferenci svůj model rozhodovacího procesu v překladu; článek byl publikován v roce 1967 ve sborníku *To Honor Roman Jakobson* a stal se mezinárodně známým. V roce 1971 vychází v českém sborníku sestaveném Červenkou dále rozpracovaná verze původního článku zasazená do obsáhlé statě *Geneze a recepce literárního díla*, kde Levý představuje své dva další modely – generativní model a rekognoskativní model, postavené na teorii rozhodování a vlastním empirickým výzkumu. V této souvislosti se objevuje teoreticko-metodologická otázka vztahu teoretického, analytického a kritického modelu a příslušných tří součástí paradigmatu naší disciplíny, zůstaneme však u problému deskripce a explanace.

Pokud jsme řekli, že ideologie byla pro český strukturalismus okrajová, musíme to upřesnit. Podle Levého (1983: 43n) zaujímá každý autor i překladatel ideologické stanovisko k dílu a překladu, což integrálně vyplývá z jeho pohledu na svět; totéž lze vyvodit pro příjemce.

Pym (2006b: 4n) konstatuje přesun pozornosti od textu na zprostředkovatele komunikace, což je posun k sociokulturnímu zaměření, nikoliv však nutně k sociologii, a všímá si metodologického problému přechodu od deskripce k explanaci. Nejde mu o rozšíření a povrchní zkreslení, kdy je kvantitativní výzkum ztotožňován s deskripcí (tj. západním empirickým pozitivismem) a kvalitativní výzkum v kulturním a ideologickém obratu s explanací (nebo dokonce s extrémním redukcionizmem - např. Agorni 2007), nýbrž reaguje na jedné straně na polysystémovou teorii a na druhé straně na přístupy v rámci ideologického obratu. V prvním případě je hledání kontextových příčin – determinujících faktorů – v podstatě předem dáno teoretickým modelem a směřuje (kvantitativně) k jeho potvrzení (totéž se týká výzkumu univerzálií), v druhém případě není dáno nic, o co by se explanační výzkum mohl předem opřít, protože se v kontextu hledají veškeré související faktory, jejichž hledání je však také obvykle předem dáno jistým (např. ideologickým) stanoviskem, které se má potvrdit, nehledě na metodologickou obtížnost zjištění všech faktorů a jejich podmiňující síly (totéž se týká i výzkumu univerzálií při aplikaci této metody). Proto se spíše kloní k metodologiím, které místo faktorové multi/kauzality, ať již symetrické nebo asymetrické, zjišťují spíše podmíněnost (conditioning). Svoji skeptickou úvahu končí jednak varováním před plošnou integrací metodologie sociálních věd, protože ji translatologové zpravidla neovládají a navíc by přikládali jejich „tvrdom faktům“ zbytečně velký důraz, protože tato fakta kulturní praxi nevysvětlí. Zamítá tak Hermansův návrh (1999) kombinovat Bourdieuho s Luhmannem. Na druhé straně končí Pym (2006b:12) návrhem, aby se deskriptivně-explanační metoda z hlediska výběru pozorovaných a explanačních faktorů koncipovala podle zaměření výzkumu.

Čeští strukturalisté včetně Levého byli na otázku metodologie velmi citliví a omezenosti pozitivistického deskriptivismu si byli dobře vědomi. Jejich strukturalismus se opíral o systémovou otevřenost a dynamiku a o systémovou hierarchii; interakce systémů v horizontální i vertikální rovině (i napříč) byla samozřejmostí vnějších strukturních vztahů, kterými se pak neustále přetvářela struktura vnitřní; vnitřní stavba systémů souvisí s jejich vnějšími vztahy, ale není na ně redukována (jako např. u tehdejších trendů v literární vědě),

nebo naopak od nich izolována (jako u ruského formalizmu). K tomu poznamenává Levý (1971: 102-103):

Heslem pozitivizmu bylo „*savoir pour prévoir*“, program protipozitivistické fáze vědy, ve které dnes jsme, by bylo možno formulovat jako „*savoir pour construire*“. Strukturalistické tendence ve vědních disciplínách zabývajících se složitějšími jevy měly jednu společnou tezi: **postavily proti pozitivistické kauzalitě pojem funkce, tj. nesnaží se zjišťovat příčinu jevů, ale jejich pozici ve vyšším celku.** Funkční hledisko je při rozboru systémů účelnější, prostě již proto, že **vede ke zkoumání vnitřní stavby systémů, a ne jen jejich vztahů k vnějšku (okolí).** V první etapě strukturálního zkoumání bylo úskalím funkčního hlediska, že výsledky jím dosažené byly mnohdy nekontrolovatelné, že totiž mnohdy vznikl model, který sice měl svou „vnitřní logiku“, tj. byly správně určeny vztahy mezi jeho prvky, ale nebyla možná kontrola, zda model skutečně vystihuje modelovaný jev. Pozitivisté měl přec jen kontrolu v empirii. Na základě pozorování, že po jevu A následuje vždy jev B, vytvořili generickou hypotézu, že A je příčinou B, a ta byla verifikována predikcí, tj. očekáváním, že v budoucnosti po A bude následovat B. Potvrdila-li další pozorování toto očekávání, byl možno pokládat hypotézu za potvrzenou, bylo učiněno zadost heslu „*savoir pour prévoir*“.

Funkční hledisko v klasickém strukturalismu postrádalo tuto **kontrolu praxí**; nebylo často možno ověřit, zda určení funkce prvku v celku skutečně vystihuje vztahy existující v pozorovaném jevu. Tuto možnost kontroly přináší generativní hledisko: po vzoru generativní gramatiky může také generativní poetika rozložit sdělení do prvků a pravidel pro jejich kombinování takovým způsobem, aby ze zjištěných prvků a s použitím generativních pravidel s použitím generativních pravidel bylo možno text rekonstruovat [...] Tedy pozitivizmus vytvářel – a snažil se ověřovat – hypotézy **genetické**, strukturalismus by měl vytvářet a ověřovat hypotézy **generativní**. (Levý 1971: 102-103, zdůraz. ZJ)

Levý si zde uvědomoval nutnost podepřít konstruktivismus strukturních souvislostí empirickým ověřením, proto navrhuje generativní model.

Zdá se, že zájem o metodologii tohoto typu přichází, i když zatím nebyla formulována a nebyl nalezen její možný zdroj, jak vyplývá ze závěrečného stanoviska Pyma (2006b: 12). Pym (2009) později k sociologickému obratu jako sociolog skepticky konstatuje:

Když se vydáme tím směrem, co najdeme? Obvykle směsici spousty dat na různých rovinách, s velmi málo kategoriemi, které by umožnily data z hlediska mezikulturní komunikace uspořádat. Velké modernistické sociologie jsou založeny na témže strukturalismu, z něhož historicky vyšel deskriptivismus, i když dnes pozornost více zaměřují na sebereflexi. (sociolog může provozovat sociologii sociologů). Problematictější je skutečnost, že se tyto sociologie převážně a tradičně zaměřují jen na jednotlivé společnosti, pouze na jednu jednu stránku systému ze dvou. Tak dobře ladí s cílově-orientovanými paradigmaty, že vzniká riziko jejich velmi malého přínosu. **Deskriptivní literární věda v 70. a 80. letech svým způsobem již systematckou sociologii provozovala. Nový „sociologický obrat“ by nás mohl vrátit o celý cyklus zpět.** (Pym: 2009: [www. tinet.cat/~apym/publications/ETT/05_descriptions_1.pdf](http://www.tinet.cat/~apym/publications/ETT/05_descriptions_1.pdf); překl. A zdůr. ZJ)

Vlna zájmu o sociologii, kulminující v polovině první dekády tohoto století, však v translatologii neopadla, jak je patrné z vypisovaných témat konferencí v USA a Kanadě na rok 2010. Pym tu podle našeho názoru poněkud přehnaně reaguje jednak oprávněně na jisté diletantství (již dříve upozorňoval, že sociologie znamená také uplatňování sociologických

metod), jednak na zostřující se konfrontaci USA a Evropy v oblasti translatologie: evropská translatologie je odsouzena jako evropocentristická a její teorie rozvracena. Pymovou reakcí na tento stav je monografie *Exploring Translation Studies* (2009), v níž se snaží translatologii obhájit jako vědu. Na stanoviska a teorie americké provenience se podíváme v jedné příštích kapitol. Než tak učiníme, je nutné se alespoň krátce zastavit u srovnání našeho strukturalismu se stavem západní hmanitní vědy, což nám více objasní motivaci kritických postojů a návrhů, včetně zájmu o Bourdieuho v translatologii samotné (kam ostatně přišel z francouzské literární vědy). Prozatím se diskuse o sociologii pohybovala na rovině, která neumožňuje pohled na kategorii překladovosti či její aspekty.

V následující kapitole vycházíme především z jedné z řady konfrontací – z kolokvia, které uspořádal Ústav pro českou literaturu AV ČR v roce 2005 k výročí úmrtí Jana Mukařovského v Praze (sborník byl publikován v roce 2006 a má podle redaktora představovat aktuální podobu současného teoretického uvažování o českém strukturalizmu). Zároveň připojujeme své komentáře z pohledu translatologie.

1.3 Věda v období post-strukturalizmu

Řekne-li se „strukturalismus“, myslíme automaticky na ten náš, ale svět zase na ten francouzský, takže nedorozumění vesele pokračuje. (Volek 2006: 35)

A aniž by se „svět“ stačil nebo valně snažil seznámit se s tím naším, už pohřbíval strukturalismus francouzský jakožto pars pro toto veškerého strukturálního myšlení. (Volek 2006: 33)

Strukturalismus, který původně zamýšlel Lévi-Strauss, je mrtev [...]. Neúspěch pařížského strukturalismu se tak sám o sobě stal základem pro různé směry poststrukturalismu. (Kurzweil, in Sládek 2006: 9)

Ztotožňování francouzského strukturalizmu s veškerým strukturalizmem bylo už několikrát zmíněno. Poststrukturalismus, který od poloviny 70. let „následoval“ jako součást proudu postmoderny, si podle Sládka (2006: 9) nevšiml, že se strukturální myšlení mezitím „konstitovalo v různých vědních disciplínách do podoby mnoha filozofických, teoretických a metodologických koncepcí a proudů“ a je otázkou, jak by v takové kritice tehdy dopadl náš strukturalismus a hlavně, co může nabídnout nyní po věku poststrukturalizmu. Doležel (2006: 15-16) proto navrhuje konfrontovat současný *neostrukturalismus* a *antistrukturalismus*, zastoupený kritiky, kteří nerespektují základní vědecké principy, podávají strukturalismus ve

stereotypně zkreslujících generalizacích (diletantských rekonstrukcích), neznají literaturu předmětu a navíc jsou nezaslouženě považováni za neomylné autority a obdivováni.

Tímto obdobím si prošla a stále prochází i translatologie, zkreslujícími generalizacemi obdobných populárních autorit (translatologie je relativně velmi malé pole a Gambier již navrhl „sociologii translatologie“, kde se populární autority jdoucí s módou bez dostatečných znalostí často rodí ze dne na den) se zabývat nebudeme a soustředíme se na ty, které mají větší vědomostní potenciál i serióznější snahy, než pouze ukazovat samy sebe. I když jde v autorském světě také o legitimní přístup - více vypovídá o autorovi než o objektu studia. (Jedinou výjimkou bude angažovaná translatologie Tymoczkové a s ní související práce Gentzlera). Nezbyvá tedy než tyto „rekonstrukce“ „dekonstruovat“, což v obecnější poloze a v oblasti literární vědy udělalo i zmíněné kolokvium.

Podle Doležela (2006: 20n) dospěl postmodernizmus téměř ke ztotožnění konstruktů historie a umělecké literatury, protože neguje možnost historického poznání související s obecnou gnozeologickou (epistemologickou) krizí filozofie, o niž se zasloužil „radikální lingvistický skepticismus“: obraz historie závisí na interpretaci historika (subjektu rekonstrukce), která podléhá relativizmu a subjektivizmu. Toto téma se týká vědecké metody a „omezení“ objektivnosti výzkumu na straně individua - ani vědec nemůže vystoupit z vidění světa prizmatem své kultury. Bourdieu zužuje okruh tohoto vidění na vliv osobních dispozic a zájmů, ale přesto nachází kompromisní řešení právě v metodě. Mukařovský už ve 40. letech a znovu v 60. letech upozorňuje, že ve vědeckém poznání existuje cesta *osobnostní* a cesta *objektivistická*: „jisté residuum je při nalézání smyslu věci neodstranitelné, leč to neznamená, že by individuální subjektivnost měla být při něm vyhledávána [...], jde spíš naopak o to, aby během pracovního postupu a při dostatečné kontrole jeho výsledků byla co nejvíce eliminována.“ (Mukařovský 1982: 347-348)

Jak už bylo řečeno, Levý byl rigorózní vědec sledující cestu objektivistickou a jeho 60. léta spadají do období scientizmu v humanitních vědách (podobě na Slovensku 70. léta Popovičova). Lze říci, že Levého vědecká důslednost a disciplinarita i interdisciplinarita dokonce v tomto ohledu přesáhly tehdejší hranice, jak je především patrné z jeho studií vydaných Červenkou v roce 1971 pod příznačným názvem *Bude literární věda exaktní vědou*. Stejně tak předběhl Levý o celá desetiletí vývoj translatologie a objektivistický (pozitivistický) přístup k jejímu budování, který zná Západ pouze z Holmesovy programové

statě z roku 1972 *The Name and Nature of Translation Studies*. Levý sice budoval svoji teorii uměleckého překladu na pražské metodologii „cik-cak“⁶⁷, ale v jejím základu má na svoji dobu světově nepřekonané empiricky založené studium dějin českého překladu, které publikoval už v roce 1957 jako *České theorie překladu*. Vedle toho provedl řadu dalších empirických studií, včetně experimentů, a měl velmi dobrý přehled o stavu vývoje v různých příbuzných disciplínách.

Slovenská věda se podle Matejova a Zajace (2005: 7-19) v 60. a 70. letech více přiklonila k vídeňskému neopozitivizmu a Lotmanově sémiotice. V této souvislosti překvapí Touryho výrok (2008: 400), že Popovič byl pro něj příliš ideologický: „Nitranská škola mi byla asi nejbližší, ale byla daleko více ideologicky zatížená, než jsem v té době mohl unést.“ (překl. ZJ)

Jaký je rozdíl mezi českou metodou a metodou pozitivistickou? Mukařovský považoval český strukturalismus za metodu spíše než teorii, přesněji za jisté noetické stanovisko, „z kterého ovšem jistá pracovní pravidla i jisté poznatky vyplývají, ale jež existuje nezávisle na jedné i na druhé, a proto je schopno po obojí stránce vývoje“ (Mukařovský, in Grygar 1999: 10). Na jedné straně jsou zde filozofické předpoklady, z nichž na první místo řadí Hegelovu dialektiku rozporů a vývoje a poznatky (Husserl a Bühler), na druhé straně pracovní materiál, který však není chápán ani jako pasivní předmět zkoumání, ani jako nadřazený metodě výzkumu jako v pozitivizmu. V této interakci vidí dynamiku vývoje vědy jako induktivně-deduktivní na rozdíl od pozitivistické indukce. Tato domácí metoda si získala název metoda „tam a zpět“ neboli „cik-cak“. Grygar (1999: 15) komentuje takto:

Příznačným rysem tohoto noetického postoje je otevřené pojetí pracovních postupů, metodických premis, pojmových kategorií a tezí, jež odpovídají dané etapě výzkumu a současně kladou nové otázky [...] Pražští strukturalisté kladli důraz na na vyvážený vztah mezi dedukcí a indukcí, na dynamické pojetí struktury [...] Usilovali o to, aby teoretické premisy, metodologické postupy, obecné poznatky, hypotézy byly ověřovány rozbořem konkrétního materiálu.

Na rozdíl od pozitivizmu tu však dominovala teoretická složka nad historickým popisem a genetickým výkladem materiálu, ale na rozdíl od deduktivních věd tu bylo důležité sepětí s výzkumem konkrétních jevů (Grygar 1999: 15). Dále – na rozdíl od pozitivistického popisu omezeného na „povrchové jevy“ pronikala česká metoda při své analýze do hloubky struktury

⁶⁷ Zjednodušeně řečeno, teorie je budována na empirii, ale zároveň empirie staví na teorii. Typický pozitivizmus staví teorii pouze jedním směrem – na empirii, což je programové stanovisko Holmese.

a hledala funkční souvislosti, nikoliv jen pravidelnosti, přičemž se hledání souvislostí opíralo o strukturní síť a systémovou hierarchii (funkce prvku v soustavě či soustavách). Odtud také plyne jeden rozdíl mezi pozitivistickou deskripcí a naším deskriptivně-explanačním zaměřením. Dalším zásadním a souvisejícím rozdílem je kategorie příčinnosti jevů, tedy determinace. Český strukturalismus se zásadně vymezil proti jednosměrné lineární pozitivistické kauzalitě, kde, jak říká Mukařovský v *Úkolech obecné estetiky*:

[...] byla svobodná iniciativa jen na začátku řady – další sled faktorů byl již mechanicky nutný; při pojetí dnešním, které vychází z pojetí vzájemného působení jevů, je každá etapa současně nutná, i nahodilá – nutná potud, pokud se zakládá na etapě předchozí, nahodilá, a tedy nepředvídatelná proto, že nelze předem uhádnout, která z obou sil navzájem na sebe působících v dané chvíli převládne. (Mukařovský, in Grygar 1999: 12)

Jak je z citátu patrné, je tímto zásadním odlišením dialektika. Navíc zkombinoval náš strukturalismus tuto dialektiku se systémovým pojetím (systémy však byly otevřené, zatímco v pozitivistických koncepcích převážně uzavřené – odtud jejich kritika a následné odmítání)⁶⁸, takže zde mj. pracoval s kategoriemi autonomie-heteronomie, čímž vysvětluje vývojový pohyb autonomního systému jako kombinaci dvou sil – autonomní struktury a heteronomních zásahů. Toto pojetí se tak zásadně liší i od ruského formalizmu soustředěného na autonomní systém a v zásadě pokračovatelské lotmanovské sémiotiky (což je v podstatě i základ teorie polysystému, jako ostatně napovídá i její název, který byl zkombinován se západním deskriptivním pozitivizmem). Navíc tu bylo zapojeno i fenomenologické hledisko, které se však od příbuzné hermeneutiky a tvarové psychologie lišilo tím, že vedle vztahu část – celek zvažovalo vnitřní strukturu jako síť vztahů. Tato struktura byla navíc hierarchická a v každé hierarchické rovině se z hlediska funkce rozeznávaly prvky či útvary dominantní a subdominantní, centrum a periferie, jejichž vzájemné vztahy byly v neustálém pohybu. Fenomenologie se od hermeneutiky také lišila relativizací a propojeností s poznávacími dispozicemi vnímatele.

Když tedy v 90. letech dochází v translatologii ke kritice pozitivizmu a když už v 80. letech reaguje Bourdieu nejen na pozitivistickou metodu, ale na celou poststrukturální filozofii vědy, je evidentní, že nás kritika i reakce obešly jak v obecné rovině, tak v oblasti translatologie.

⁶⁸ Systém byl zpochybněn i z hlediska samotné jeho existence: existuje objektivně nebo je to pouze vědecký konstrukt?

Protože konfrontujeme náš strukturalismus nejen s kritikou společenských věd (potažmo francouzského strukturalizmu a polysystémové teorie), ale i s novým „paradigmatem“ a hledaným východiskem v sociologii (jako kompromisního východiska mezi objektivistickým pozitivizmem a současným filozofickým extrémním relativizmem), je nutné znovu připomenout, že sociologický článek už ve 30. letech zakotvil Mukařovský v propojení funkce, normy a hodnoty a znovu také připomenout významnou roli připsanou osobnosti (individu), a tedy jednání člověka na úrovni individuální i kolektivní. Jaké zdroje umožnily, kromě domácích osobností, tuto „nadčasovost“, která se pak bohužel ke své nevýhodě na domácí půdě střetla s leninismem a stalinismem, především v oblasti historického materializmu a s tím souvisejícím historickým determinizmem, ale i v teorii odrazu a angažovanosti vědy? Vedle již zmíněné Hegelovy dialektiky, Husserlovy fenomenologie a Böhlerova komunikačního principu to byla teleologie, strukturní přístupy (ekonomický Marx, etnologický Morgan, sociologický Durkheim, funkcionalistický Parsons, Dilthey, antropologický Radcliff-Brown), tvarová psychologie, energetizmus přírodních věd, teorie informace a kybernetika, obecná teorie funkce normy a hodnoty, ale samozřejmě i návaznost na domácí tradici a motivace ruským formalizmem.

Podle Grygara (1966: 20) se český strukturalismus promítl ve francouzském prostřednictvím Jakobsona⁶⁹ především u Léviho-Strausse (kde se pak odráží i u Bourdieuho); literární věda se zaměřila na rozbor textu postavený na saussureovské koncepci jazyka a znaku, sémiotika se kombinuje s hermeneutikou (Ricoeur), fenomenologií (Ponty), nebo hledá determinaci lidského jednání, opřenou o mechanismy myšlení, hodnot a moci, ve společenských silách (Foucault, Deleuze). Althusser hledal řešení v oproštění Marxe od ideologie a nadstavby. Zde mimojiné vidíme, jaká východiska spojil Bourdieu. Začátkem 70. let se Francouzi zřekli svého strukturalizmu, objektivitu poznání nahradili radikálním relativizmem, absolutizací jedinečných jevů, vystupovali tedy proti racionalitě a pojmovému myšlení, úloze subjektu a identitě osobnosti. V 80. letech s jejich kritické poststrukturalistické tendence vyhranily v postmoderní dekonstrukci.

Český strukturalismus se zaměřil na analýzu a výklad společenských jevů jednotnou strategií, zatímco poststrukturalismus podle Grygara (2006: 203-204) není zřetelně vmezeným vědeckým směrem či systémem a nemá jednotnou metodu, ani kritická reakce na francouzský

⁶⁹ Shodou historických okolností je pro Západ Jakobson nejen ztělesněním českého strukturalizmu, ale i důvodem pro ztotožňování českého strukturalizmu s ruským formalizmem.

strukturalismus zde nebyla jednotná, protože sám jednotný nebyl. Za jedinou metodu pokládá Grygar jen Derridovu dekonstrukci. K příčinám pádu strukturalizmu řadí jednostrannost přístupu ve smyslu omezeného zájmu, přehlížení historického kontextu a aktivního subjektivního faktoru, klasifikační a deskriptivní formalismus, jakož i stav francouzské společnosti po pádu ideálů 68 (tj. květnové bouře studentů v roce 1968, kde pod vlivem Sartra studenti obvinili strukturalisty ze stranění současnému stavu⁷⁰).

Tyto příčiny se staly i v translatologii jednotným stereotypem kritiky: soustředění na text, přehlížení kontextu a individua, hledání pravidelností místo idiosynkrazií, plytká deskripce postrádající explanaci a založená na předem daném teoretickém rámci, který je sám o sobě nedostatečný, protože spočívá na pozitivisticky rigidních (ahistorických) a esencialistických klasifikačních dichotomiích, čímž v zásadě brání rozvoji vědeckého poznání, které je už samo o sobě omezené subjektivitou. K takové kritické analogii vybízely i analogie kořenů francouzského strukturalizmu s polysystémovou teorií překladu: ruský formalismus (bohužel se nerozlišuje mezi jeho první a druhou vlnou) a sémiotika (zvl. lotmanovská), Saussure, Jakobson.

Navíc Toury (1995) silně prosazuje pozitivistickou metodu deskriptivní. Jeho občasný odkaz na nutnost „kontextualizace“, která mu však formalisticky splývá s „potřebami“ přijímající kultury a stavem jejích dvou podsystémů národního písemnictví, tedy s ruským formalisticko-sémiotickým podsystémem domácí a překladové literatury, kteréžto si v interakci vystačí samy se sebou, tuto kritiku přímo sama podpořila. Také princip poznání je zde pozitivisticko-objektivistický, který Toury vyhrotil až do formulace dvou zákonů. Kromě toho je tato teorie i metodologie uzavřená podobně jako francouzský strukturalismus - tentokrát však do hranic národní kultury, takže nedosáhne na mezikulturní vztahy, zvláště v dnešní době globalizace (jak tvrdí např. Pym 2006a) a také znovunastoleného pojmu světová literatura (jak s ním dnes pracují Heilbron 2008 a Sapiro 2008).

Manipulační škola, jejíž existenci jako školy Toury (2008: 401) popírá a charakterizuje ji jako skupinu lidí se společným zájmem, vyšla z kritiky strukturalizmu lépe, protože v sobě měla ideologický a výrazněji sociohistorický dynamický základ: místo zobecnění se spíše věnovala konkrétním dějinám překladu; pokud zobecňovala, viděla překlad a překladatele téměř

⁷⁰ Je spíše biografickou zajímavostí, že se Bourdieu těchto bouří zúčastnil, z jiného úhlu je však zajímavé vidět, jak byl sám kulturně historicky i vědecky „predeterminován“.

dialekticky. Zatímco Touryho překladatel se na neuvedeném základě osobně rozhoduje na vlastní riziko, zdali se podvolí nebo nepodvolí normám, Lefevere označil překladatele za manipulátora, který se rozhoduje mezi vzájemně provázanými dilematy (dobová poetika apod.), včetně uposlechnutí či neuposlechnutí institucionální moci, a také rozšířil rámec funkce překladu v dějinách nad jeho funkci „zaplňování mezer“ čili uspokojování potřeb domácího literárního systému. Teorii skoposu nebyla z hlediska metodologie a filozofie poznání věnována téměř žádná pozornost, protože je považována za preskriptivní a teorie textových typů za překonané stadium 70. let, zato se jí dostalo kladného ohlasu díky obecnému modelu jednání a zapojení zadavatele a v poslední době byla zřejmě díky Bermanovi znovuobjevena Tymoczkovou (2007). Jejím metodologickým východiskem je nicméně strukturalismus, a to německý funkcionalistický lingvistický, vyšlý z Bühlera a ovlivněný Lipskou školou.

Polysystémová teorie však nemusí být tak „černo-bílá“, jak se jeví v západním prizmatu. Podle Grygara (1999: 22) totiž došlo k vlivu českého strukturalismu na ruský sémiotický formalismus 60. let (z kterého polysystém otevřeně vychází). Grygar tvrdí, že ruská sémiotika 60. let navázala na domácí formalismus, ale bylo nesporné, i když nepřiznané, že tehdejší centra v Moskvě a Tartu (např. Lotman, Ivanov, Toporov, Uspenskij) využívala výsledků PLK v oblasti lingvistiky, literární vědy, sémiotiky i teorie umění. Zprostředkování našeho strukturalismu tak nemuselo probíhat jen po přímých liniích Levého a Popoviče, i když dobová svědectví Hermanse (1999) a Lamberta (2006) ukazují spíše na vliv přímý.

Podle Grygara (2006: 204-205) se poststrukturalismus vyznačuje parametry, které již byly jinými slovy zmíněny: popíráním logocentrismu, etnocentrismu, racionality, prosazováním plurality v oblasti myšlení a praxe, jedinečnosti jevů, pojetí pravdy jako společenského konsensu, poznávacím a hodnotovým relativismem. V případě francouzského strukturalismu, kde poststrukturalismus vznikl, byl jen negativní reakcí na jeho vnitřní (již zmíněné rozpory) – absence dialektiky stavu a pohybu, obsahu a výrazu, opomíjení subjektu a vnějších faktorů, což v souvislosti s květnovými událostmi 1968 znamenalo tento strukturalismus stigmatem konzervativismu, nehybnosti struktury (její podřízenosti normě), uzavřenosti, ahistoričnosti, ať již po právu, nebo spíše neprávem jen v souvislosti s ideologií doby. K postmodernismu poznamenává nejen Grygar (2006: 205), že jde spíše o komplex různorodých jevů popírajících modernu, který však dále osvobodil vědce tím, že dovedl vše k vysoké relativizaci, včetně metod, a oprostil je jak od teorií, tak od zodpovědnosti.

Jinými slovy, vše je možné zkoumat jakkoliv, bez omezení teorií, a výsledky jsou platné, protože je nelze z epistemologických důvodů vyvrátit. K odmítnutí teorie se pak u Derridy⁷¹ přidává i pohrdání empirií. Důraz se přesouvá na rétoriku vědeckého diskurzu (v translatologii jsou příklady tohoto diskurzu Robinson a Tymoczková), navíc je zde příznačná tzv. angažovanost“ vědce, což je v kulturním a zvláště v ideologickém obratu vědy nezbytné (v translatologii např. Venuti, Tymoczková, ale i další, kteří se drží proudu postkoloniálních studií nebo feminismu). Na ideologii v translatologii již dlouho bez odezvy poukazyval Lambert a dožadoval se konstruktivního metodologického řešení (Lambert 2006, zvl. 105-130).

V závěru je možno konstatovat, že i přes obecnou šablonu kritiky francouzského strukturalizmu a pozitivizmu obecně, která byla plošně uplatněna i v translatologii, je pochopitelné, že se hledá přijatelné východisko ze současného stavu a že zde Bourdieu vyhovuje v mnoha ohledech. Povahou západních kultur je podle teorie Hofstedeho, že jdou dopředu a nevrací se do minulosti, což ale není v rozporu s filozofickým pojetím vývoje po spirále nebo zákonem negace negace; to konečně dokládá i translatologie např. se svým „návratem“ k *teorii pro praxi* (dřívější preskriptivismus v jiné podobě – zde by již hotovým východiskem mohl být Levý 1963/1983, kombinující teorii s normativností) a vůbec celou diskusí holmesovského paradigmatu. I když Even-Zohar a Toury své částečné revize a upřesnění koncem 90. let nabídli, a bylo to pozdě i nemožné, zaznamenáváme jejich „rehabilitující“ návrat už v roce 2008 (Pym et al.): jejich kritika byla částečně nespravedlivá, protože přehnaná a neerudovaná, ale je evidentní, že metodologické základy polysystémové teorie zastaraly. Na druhé straně jsme se pokusili ukázat, jaká řešení teoreticko-metodologických potřeb translatologie v Bourdieum hledá a zda tyto potřeby může uspokojit náš strukturalismus, jehož metodologie v již provedených konfrontacích obstála. Z toho také vyplývá, že má-li český strukturalismus translatologii poskytnout současnou „platformu“, musí být do dnešní podoby „přepsán“, nikoliv jen opsán nebo přeložen.

To sice není naším úkolem, ale v analýze nelze opomenout Popoviče, který chtěl v 70. letech Levého rozvinout ve svých podmínkách: snažil se především o teoretickou systemizaci a vytvoření terminologie oboru, o jehož autonomii, tedy vyčlenění z příbuzných věd, usiloval.

⁷¹ Podrobnější rozbor Derridy podává z metodologického hlediska ve vztahu k našemu strukturalizmu např. Grygar (2006:210-225).

Holmesův program, představený v roce 1972, byl v záměrech budování samostatné vědy podobný, metodologická východiska se však lišila: Holmes se zásadně držel západního pozitivizmu, Popovič se držel domácí metodologie. Na rozdíl od Holmese mohl Popovič navazovat na svého předchůdce. Je však nezodpovězenou otázkou, do jaké míry se zde mohl Holmes inspirovat Popovičem nebo Levým, protože podle Lamberta (2006: 49-62, 105-130) a van den Broecka (1991: 110) se tak stalo v teorii nejednou. Než se pokusíme o srovnání Holmesovy a Popovičovy koncepce disciplíny, podíváme se stručně na Popovičovo zázemí, které by mohlo pomoci objasnit styčná stanoviska.

1.4 Revize slovenského strukturalizmu a Anton Popovič

Pokud by sociologický obrat v translatologii nakonec nepřinesl nic nového, jedno určitě ano – Gambierovo upozornění, že existuje, nebo by spíš existovat měla, sociologie samotné translatologie jako disciplíny. Připojíme-li vývojový aspekt, vyvstává vývojová řada struktury vznikajícího autonomního systému disciplíny a musí obsahovat příslušné podsystémy – minimálně teorii a metodologii. Zde však s koncepcemi a teoriemi omezenými na národní kulturní systémy nevystačíme. Jde o strukturu mezi národním a globálním systémem, která některé prvky integrovala, jiné nikoliv; integrované prvky se pohybují na periferii nebo rychle pronikají do centra; a z centra naopak rychle mizí prvky jiné. Díváme-li se na tuto disciplínu, pak daleko jasněji vystupují kontury sociologické, ideologické a individuální činitelskosti, jakož i nevyhnutelná vazba na tradici. České a slovenské „teorie“ byly podílníky na tvorbě mezinárodní translatologie zahrnuté do „mrtvé“ tradice.

Evoluční čas kultur se liší od jejich chronologického stadia, když je srovnáváme. To platí i pro translatologii. Existuje velmi dobrý důvod protáhnout systémový pohled kontaktů a vývoje na úroveň mezinárodních celků u obou předmětů zájmu – překladu i translatologie jako disciplíny s její teorií a metodologií. Už Levý (1983) konstatuje, že teorie překladu je vázána na překladatelskou tradici dané kultury⁷².

Obdobně v úvodu k překladu Šklovského teorie prózy uvádí Mukařovský (2007: 506) již výše citované stanovisko, které ruský formalismus a český strukturalismus zásadně odlišuje a které

⁷² Po této stránce je nutno souhlasit s kritikami západní (eurocentrické) teorie překladu a lze pochopit např. i „teorii“ Bermana, ale je nutno oddělit účelovou ideologizaci např. Tymoczkové.

se i při rozdílu dodatečných východisek a deklarovaných vývojových rozdílů slovenského strukturalizmu jako celku promítá do teoreticko-metodologického přístupu nitranské školy v oblasti překladu: Popovič (1971: 33) např. komentuje kreolizaci dvou kultur v překladu z hlediska sociologického jako záležitost motivace překladatelské činnosti (výdělečná činnost, koníček, postoj k literatuře, ideologická, kulturní či politická orientace); co si žádá spotřebitel a trh; jaký vliv má na překladatelský program jednotlivce, skupiny či generace nakladatel; jaká je úloha překladatele jako společenské jednotky v kulturně-politickém kontextu atd. Toto vše na pozadí strukturalisticky koncipovaného kontextu v němž se odehrává komunikační akt s jeho účastníky (a jejich zkušenostními komplexy), normami a tradicí struktur.

Revize slovenského strukturalizmu, jak o ní referují Matejov a Zajac (2005: 7-19), dopadla méně optimisticky než v případě strukturalizmu českého (viz. výše). Důvody mohou být objektivní, ale také může jít o hledisko a postoj. Konstatují, že začátkem 90. let byl jeho problémem „ontologizmus“ - víra, že kultura funguje jako stroj, víra v zákonitosti a ignorování náhody, popírání chaosu ve jménu systému a struktury, vytěšňování subjektu, přesvědčení o reprodukovatelnosti celku a nahraditelnosti částí. Ve srovnání se strukturalistickým konstrukcionizmem přišel poststrukturalizmus s dekonstrukcí, proti strukturně-funkčnímu celku postavil řadu kontingentních prvků a fragmentů, proti textu jako „fungujícímu stroji“ pak dezantropomorfizovaný text rétorických figur a konečně proti nemimetické referenčnosti autoreferenčnost. Z toho činí závěr, že se strukturalizmus stal z iniciativy tradic, protože ho nahradil poststrukturalizmus a jde jen o to zjistit, co z něj si podrželo vědeckou platnost a aktuálnost.

Oproti tomuto defenzivnímu postoji byla konfrontace českého strukturalizmu s poststrukturalismem spíše ofenzivní. Slovenský strukturalizmus se také podle uvedených autorů od českého lišil, přestože z něj vyšel. Vliv ruského formalizmu (Opojaz, Moskevský kroužek, Tartuská škola) a vídeňského neopozitivizmu byl ale daleko silnější: místo husserlovské fenomenologie se upínal k scientizmu Vídeňského kroužku a místo estetiky se soustředil na poetiku literárního textu, která se v 60. letech promítla do Bakošovy historické poetiky (i když ještě v první polovině 40. let Bakoš navazuje na Mukařovského a Vodičku a se základními pojmy Mukařovského se pracovalo, vývoj struktury druhů a žánrů byl formalisticky a imanentisticky zaměřen na její vnitřní dynamiku).

Přestože vliv českého strukturalismu 30. let je zřejmý a nepopiratelný, odklon od něj, který se promítl ve větším napojení na ruský formalismus, měl své příčiny i v ideologické snaze osamostatnění, což Krausová (2005: 300) dokládá tímto citátem z korespondence M. Bakoše z roku 1937 souvislosti s přípravou antologie ruských formalistů:

Ak som sa dal do tohto výberu, sledoval som tým iba ten cieľ – obohatit slovenskú kultúru prekladom teoretických prác epochálneho významu, ktoré určia celý ďalší vývin literárnej vedy a spraviť ro prv, jako to majú Česi, aby bolo vidno, že Slováci sa odpútavajú a už nerobia všetko po Čechoch, že sa sami orientujú.

Výrazně pozitivistické zaměření vzniklo podle J. Bakoše (2005: 287) v reakci na domácí konzervativismus a spiritualismus jako snaha založit vědecké disciplíny na exaktním a racionalistickém základu a stalo se „posvátným náboženstvím“ ve smyslu prosazování myšlenky vědeckosti menšinovou elitou.⁷³ Bakoš (ibid.: 290-291) chápe slovenský strukturalismus jako symbolický skok: měl poskytnout zaostalé společnosti „intelektuální model, vzorec pro praxi, podle kterého by se dal náskok industrializmu ve zkratce dohnat“. Kultura byla pojímána jako fungující stroj, která se dá poznat, přestrukturovat a přizpůsobit praktickým potřebám. Věda měla nejdříve imaginárně svět dohnat a poté se stát návodem pro praxi. Dohánět se měl i západní racionalismus. Tato koncepce připomíná pozdější Popovičovu koncepci vědy o překladu strukturovanou jako teorie (uměleckého) překladu a praxeologie.

J. Bakoš (ibid.: 295) považuje strukturalismus za doktrinářský; jeho koncept „fungujícího stroje“ (vzniklý v porevolučním Rusku) obsahuje implicitně souhlasný vztah ke společensko-politickému *statu quo* a jeho automatickou petrifikaci. Podle něj se proto rozšířil i v meziválečném českém kapitalizmu, v 60. a 70. letech se stal módou ve Francii a USA. Z našeho pohledu není nutno pátrat po autorství ani objektivnosti tohoto názoru, skutečností je, že byl jako argument využit proti strukturalizmu polysystémové teorie v daleko pozdějším období ideologického obratu. Na domácí půdě se střetl s marxismem-leninismem a jeho stalinskou verzí již v 50. letech. Jak vzpomíná Krausová (2005:302-303), Slováci začátkem 60. let jen pozorovali, jak se strukturalismus ujímá a rozvíjí ve Francii, Polsku, Německu, dokonce i v SSSR, a přejímá mnohé ze základních tezí česko-slovenského strukturalizmu, pak koncem 60. let byl slovenský strukturalismus zastaralý, protože došlo k částečné změně paradigmatu ve smyslu rozpracování sémiotiky.

⁷³ Jako pojítko česko-slovenského strukturalizmu s Vídní je uváděn Trubeckoj. J. Bakoš (2005: 286) odkazuje na zpracování tematiky Popovičem 1970, Ondrejovičem 1991, Galanem 1985, Chvatíkem 1981.

Vedle toho však přichází Miko se sémioticko-komunikačním pojetím textu a teorií stylu (navázal také na Bühlera), které se staly součástí koncepce Nitranské školy a Popovičovy teorie překladu⁷⁴. Důležitá jsou zvláště 70. léta – přestože šlo o ideologicky obtížné období, udržuje Popovič kontakty i směrem na Západ (zvl. Holmesova skupina, Kanada) a po *Poetike literárneho prekladu* (1971) publikuje v roce 1975 stěžejní práci *Teória uměleckého prekladu*, kam integroval svoji teorii metatextu a metakomunikace. Už v roce 1969 zorganizoval v Bratislavě mezinárodní konferenci a spolu s Holmesem redigoval její sborník (1970), který představil zvláště slovenskou teorii překladu mezinárodní veřejnosti.⁷⁵

Matejov a Zajac k 70. letům připojují i práci Ďurišina. Přestože mluví nekonkrétně o „mezinárodním diskurzu“, jde konkrétně o francouzský strukturalismus a jeho pozornost intertextovosti „v textu“, na který pak navázali v poststrukturalistických 70. letech i jiní. Ďurišin se však soustředil na intertextovost vnětextovou, tedy na „formulaci velkých meziliterárních celků, založených na dobových geopolitických rámcích a ideologických soustavách“ (Matejov a Zajac 2005: 16)⁷⁶. Tím předstihl vývoj v translatologii o více než dvacet let. Celkově však oba autoři uzavírají, že věda přešla k poststrukturalistické rétorice, a proto je (slovenský) strukturalismus už jen tradicí, ale zároveň stále slouží jako analytický nástroj. Z pozic poststrukturalismu byla také v některých vybraných aspektech kriticky zhodnocena Popovičova teorie překladu (Suwara 2003), k dalším zhodnocením níže. Vzhledem ke zdrojům (včetně návaznosti na Levého) a domácímu kontextu lze očekávat, že bude více formalistická a více objektivistická než česká teorie, ale na druhé straně bude méně formalistická a objektivistická než teorie polysystému, protože bude dynamičtější a sociálnější.

⁷⁴ Kabinet literárnej komunikácie byl založen v roce 1967, první syntetizující práce k teorii překladu - *Preklad a výraz* - vychází v roce 1968; již název naznačuje spojení s Mikovou teorií výrazu. Kabinet spolupracoval s Moskevsko-tartuskou školou a polskou literárněvědnou skupinou kolem Slawinského. Popovič také čerpal z Balcerzana.

⁷⁵ To je zajímavé z hlediska možného vlivu směrem na Západ, resp. na Holmese, který se svojí programovou statí vystoupil v roce 1972. V roce 1971 se také Toury seznamuje s normami Levého prostřednictvím doktorské práce Even-Zohara. Předtím Holmesova skupina uspořádala konferenci v Bratislavě (1968), jejíž sborník vyšel v roce 1970. Popovič také publikoval svůj anglický *Dictionary* (1976) a Levý vyšel německy (1969).

⁷⁶ Zájemem o Ďurišina (vedle Levého a Vodičky) se Lambert nikdy netajil. Jeho „literární mapy“ a zájem o meziliterární vztahy i ideologii tuto koncepci velmi připomínají. Takový přesah neměla ani manipulační škola, protože se soustředila na přijímající kulturu. Vlna zájmu o tyto aspekty se dostavila s ideologickým a sociologickým obratem, kdy byl také znovuobjeven pojem „světová literatura“ (např. Heilbron, Sapiro).

Je zajímavé, že se domácí sebekritická revize soustředila jen na konfrontaci s rétorikou poststrukturalizmu (a dekonstrukce) a vynechala pozdější obrat sociologický. V přehledu vývoje evropské stylistiky k rétorice ve 20. století uvádí Zajac (2005: 325-336), že sémioticko-funkční stylistické teorie (Mukařovský, Jakobson, Riffaterre, Miko) vyšly z Bühlerova komunikačně-sémiotického modelu jazykových funkcí, ale rozvíjely ho různě. Miko vytvořil komunikační teorii stylu (*Text a štýl*, 1970), u Mukařovského (*Estetická funkce, norma a hodnota*, 1936) se stylistika změnila na estetiku, Jakobson (*Lingvistika a poetika*, 1960)⁷⁷ redukuje estetické na lingvistickou poetiku.

Zde uděláme malou odbočku. Z translatologického hlediska je totiž tento vývojový rozdíl velmi podstatný: dá se říci, že lingvisticky založená teorie skoposu na původním Bühlerově schématu ustrnula (později Nordová přidává Jakobsonovu funkci fatickou) a literární texty řadí k expresivnímu typu; estetickou funkci chápe jako sebevyjádření autora a navíc postrádá jak recepční článek⁷⁸, tak fenomenologické interpretační hledisko, čímž se ostře liší od německých hermeneutických přístupů; rovněž postrádá socio-sémiotický rozměr i dialektickou dynamiku, které jsou nezbytné pro vysvětlení hodnoty a změny. Polysystémová teorie pracuje s Jakobsonovou poetikou, čímž se blíží ruskému formalizmu a sémiotice, z nichž také čerpá. Zde se naopak individuálnost překladatelského komunikačního aktu výrazně podřizuje autonomním systémům; opět chybí recepce, fenomenologie, sociální rozměr i dialektika (normy jsou dobově proměnlivé, mechanismus změn je však vysvětlován kulturními potřebami).⁷⁹

Jako příklad poststrukturalistické rétoriky analyzuje Zajac (2005: 326-335) dekonstruktivistu de Mana, u něhož se poetika mění na rétoriku, zaměřenou, mimo jiné, na „subverzi“ referenční funkce. Další dekonstruktivisté tuto funkci popřeli nebo alespoň silně relativizovali, stejně jako setřeli funkčně stylistickou systémovou diferencovanost. Z hlediska tohoto vývoje je Mikova systémová teorie stylu, vycházející z komunikačních funkcí a postavená na soustavě výrazových kategorií, jejichž kombinací vznikají funkční styly, pojaté

⁷⁷ Volek (2005: 139) upozorňuje, že často citované Jakobsonovy práce z 50. a 60. let již nereprezentují český strukturalismus.

⁷⁸ Pracuje samozřejmě s kategorií zamýšlené funkce a účelu ve vztahu k zamýšlenému příjemci jako součásti kontextu, který se v komunikačním procesu projektuje do výstavby sdělení, ale aspekt recepce není propracován, navíc se nezvažuje jiná funkce než aktuálně komunikační.

⁷⁹ Funkce je přímo vázána na potřeby kultury jako celku, resp. na potřeby domácího literárního systému. Manipulační teorie však ve svém modelu individuální překladatelský akt zdůrazňuje, a to z hlediska produkční fáze. Je rovněž méně „jakobsonovská“, protože při překladu zvažuje překladatel kromě dvou jazykových poetik i rozdíly dobového obrazu světa.

jako spojení obsahu s formou, disciplinou, která zahrnuje jak poetiku, tak rétoriku. Zajac (ibid.: 336) proto doporučuje se k této teorii vrátit. S Mikovou výrazovou soustavou a odtud se soustavou výrazových změn a překladatelských posunů pracuje slovenská translatologie dodnes, zvláště pokračovatelé nitranské školy.

Tuto školu hodnotí ze současného hlediska velmi pozitivně Pospíšil ve své práci *Sociosémiotika umělecké komunikace* (2005), kde sociosémiotiku chápe jako sociologii fungování znakové struktury (sociálního faktu) ve společnosti (komunikačním procesu), přičemž jde zároveň o její sociální podmíněnost i změnu smyslu a funkce v různých sociokulturních okruzích a epochách⁸⁰.

Poněkud překvapivě připisuje Pospíšil (ibid.: 70-73) Mikově literární komunikaci v 70. letech takové „objevy“, které byly tradiční součástí české koncepce nebo je dokonce přinesl sám Levý, ať již přímo v teorii překladu nebo literatury (např. umělecký text jako komunikační akt produkčně-recepční, odraz společenského a literárního kontextu v díle, redundance vs entropie atd. atd.). Pospíšil (ibid. 69-70) tvrdí, že Nitra obohatila Prahu především o aspekty analýzy, recepce a interpretace uměleckých textů (komunikátů), o mezitextové návaznosti, řešení otázek kontextu a metatextových aspektů, že nabídla nový „směr pohledu“ na dílo jako text, ale i novou metodu jeho rozboru; rovněž, že Miko a Popovič jako zakladatelé školy přinesli nové představy modelování komunikačního aktu, vývojového stupně kultury a později aspekt meziliterárních vztahů a metakomunikace, v níž se pracuje s pojmem prototextu jako invariantu (se kterým jeho mezitextové varianty sdílejí společný invariantní význam, styl či hodnotu na úrovni prvku nebo celku); dále integraci výrazové soustavy (kde operativní osa překonává představu o estetické funkci jako oslabení nebo popření funkce komunikativní). Autor i adresát jsou propojeni svým zkušenostním a vzdělanostním komplexem se společenským kontextem i literární tradicí stejně jako dílo. Podle Pospíšila (ibid.: 82) nabízí nitranský model možnost k pokusu o integrální sociologii umění a nabízí sociologii možnost posuzování článků procesu v jeho zvlátnostech.

I přes celkový pesimistický ráz obecného „vnitřního“ hodnocení slovenského strukturalizmu lze soudit, že Popovičova teorie překladu založená na komunikační teorii nezastarala a vlastně ani celkově zastarat nemohla, protože je ve svém základu nadčasová. Svědčí o tom jiné

⁸⁰ Základy tohoto pojetí položil Mukařovský ve 30. letech; český strukturalismus nazval „sociosémiotikou“ Chvatík (1994: 55).

sborníky a přehledy z 90. let, ale i skutečnost, že i když Popovičovi byla přehnaná exaktnost vytýkána, především ze strany terminologie a klasifikačního „škalutkování“, nicméně nadčasovost podstaty v translatologii je dána i Levým, na kterého navázal a kterého chtěl překonat systematizací, což se mu zdařilo. Na druhé straně vědomý odklon od českého strukturalizmu, daný výše uvedenými domácími potřebami a ideologií, ale i v této souvislosti předurčený k výraznému příklonu k pozitivizmu jako reakci na domácí situaci, byl dost silný a vedl spíše k lehce napadnutelné systematizaci než k systemizaci.

Z dnešního hlediska by se však tyto tendence neměly vnímat tak absolutisticky, ale jako nutná součást vývoje, podobně jako západní obraty, které česká i slovenská věda předstihly o dvě či tři dekády. Navíc se nitranský model zřejmě dostal do konfliktu s Bakošovou poetikou, o čemž svědčí Popovičova poznámka (1975: 34), že upřednostnil komunikační model, protože Bakošova koncepce byla statická (1975: 41), a tak vysvětlení jisté nadčasovosti a zároveň specifčnosti nitranské školy lze hledat právě zde. Proto sborníky z 90. let a pozdější doby, které prováděly revizi slovenského strukturalizmu nitranské školy vyznívají daleko optimističtěji (např. Kopál 1993, Valentová 2003) než výše zmíněné revize obecné.

Na rozdíl od Česka Slovensko s revizí své translatologie neotálí; a hlavně ji dále intenzivně rozvíjí, především v pro ni tradiční oblasti dějin, v níž, podle mého názoru uplatňuje domácí metodologii. Pokud jde o teorii či obecnější přístup, zdá se, že zde existuje větev tradicionalistická, držící se svých kořenů, a na druhé straně větev snažící se o dodatečné zavedení poststrukturalizmu, spíše francouzské provenience než amerického derrideismu v kombinaci se západním ideologizmem ochrany multikulturalizmu a kulturní identity (zvl. postkoloniální studia), protože to není společensky aktuální. I zde se v jedné z větví uplatňuje slovenská vědecká tradice „dohánění Západu“ bez ohledu na domácí devizy.

Nový slovenský časopis *World Literature Studies* ve třetím čísle (2009) tento obraz objektivně reflektuje. Redakční úvod L. Vajdové především konstatuje přítomnost různých druhů překladu v každodenním životě a potřebu jeho vědecké reflexe, která se už nemůže soustředit pouze na překlad umělecký. Na druhé straně upozorňuje, že některé současné problémy západní translatologie už domácí věda řešila a že pojmy jako *naturalizace*, *exotizace* či *domestikace* nejsou ničím novým, stejně jako otázka vztahu obsahu a formy nebo účelu překladu. Číslo se zabývá aktuálními západními teoriemi a slovenští autoři je většinou konfrontují s domácím zázemím v polemice např. s Bermanem a Casanovou (francouzský

poststrukturalismus)⁸¹, jiní se spíše snaží odpoutat od domácí tradice (např. Suwara) a poststrukturalizmu se přiblížit i za cenu jistých ústupků v interpretaci Popoviče. Zajímavý je například tento úsek v odkazu na Dolníkovu (2007: 47-55) dichotomii *asimilace* - *akomodace* v souvislosti s „tradiční“ překládovostí:

Když Dolník mluví o „proměnlivosti proporce“, ustupuje od strukturalistické představy tvrdých opozic a využívá kognitivní škálu. Tím jednak zmírňuje rozpor mezi teorií (např. v Popovičově modelu bylo místo pro hybridizaci a kreolizaci v překladu) a praxí, za druhé otevírá problematiku přeložitelnosti závisející nejen na jazykovém, ale i na recepčním systému. Mluví sice o komunikátu (teorii komunikace), ale činnosti procesu překladu záměrně (?) komplikuje a rozkládá na vědomou postupnou strategii:

1. přizpůsobování překládaného komunikátu „recepčnímu systému“ („transformování cizího na své“);
 2. přizpůsobování recepčního systému „komunikátu“ (změna „svého na cizí“) ...;
 3. strategie vnímání literární výpovědi jako „jevu kultury“ ...
- (Suwara 2009: 32; překl. ZJ)

Buď nepochopil Popovič Levého, nebo Suwara Popoviče. Tuto diskusi odkládáme do kapitoly o ideologii překladu. Na okraj lze poznamenat, že (1) *hybridizace* a *kreolizace* jsou dnes velmi aktuální pojmy severoamerické literární komparatistiky, která se zajímá o translatologii (cf. např. témata seminářů Americké literárně-komparatistické asociace v roce 2010 v New Orleansu); (2) pokud nebyl Popovič (1975) při vymezení *překládovosti* dostatečně dynamický, dialektický a sociologický, pak Levý (1963 a pozdější vydání) pojednal o *hybridizaci* a *překládovosti* v širším kontextu než v uvedených třech bodech.

Polemika Suwary (2009:33-34) s příznakovostí a jinakostí, přezírající „*překládovost*“ jako kategorii, vyznívá pro naše prostředí poněkud redundantně (kromě zajímavého moderního literárněvědného diskurzu), např. když se dozvídáme, že „recepční systém představují především čtenáři. Odpověď je třeba hledat u nich, v procesu četby – při aktivním setkání se s překladem.“ (Suwara 2009: 35). Zcela odzbrojující je její postoj k axiologii – hodnocení a kritice překladu, v jejíž metodologii jsou Češi a Slováci díky svým východiskům nepřekonání. Lze snad souhlasit s tím, zdá-li se slovenský přístup omezený na struktury produktů. Pojmy jako neurčitost, věrnost, ekvivalence, převzaté odjinud, jsou sice pro diskusi samotnou nosné, ale nás vracejí zpět.

Vajdová (2009:101) konstatuje, že se *naturalizace*, *exotizace*, *ideologizace*, rozšířené ve slovenské teorii překladu v 80. letech, vyskytují jako aktuální v Routledgeské encyklopedii

⁸¹ Berman reprezentuje spíše francouzskou filozofii, Casanova literární sociologii.

(2006) v souvislosti s překladem kultury a její *kreolizací* při překladání pojatém jako *hybridní* identifikace.

Je zřejmé, že translatologie je na Slovensku dynamicky se rozvíjející disciplinou: vedle monografií Rakšányové, Gromové, Šimona, Kusé, Müglové, Zambora, Jankoviče aj. je tu řada sborníků s širokým pojetím problematiky a spíše snahou navazovat na domácí tradici. Nicméně, Keníž (2008) s hrou na invariant a ekvivalenci připomíná dobovou animozitu a rozpolcenost přístupů k Popovičově teorii, která přetrvala dodnes. Na Slovensku se tedy rýsují zřejmě dva protichůdné přístupy – jeden inklinující k tradici, druhý, literární, inklinující ke kopírování Západu po frankofonní linii, případně spojené přes Derridu se severoamerickou ideologií humanitních věd, v každém případě tedy opouštějící domácí strukturalismus.

Nyní se podíváme, jak vypadá Popovičův odkaz ve srovnání se zakladatelem světové translatologie J.S. Holmesem ve smyslu celkové koncepce discipliny v době, kdy jako (institucionálně) samostatná neexistovala, a kdo z nich, i když byli přátelé, více předpověděl budoucí vývoj. Na rozdíl od Holmese se Popovič snažil a také dokázal rozvinout translatologii (tehdy vědu o překladu a tlumočení) v nitranském centru po všech stránkách.

Předtím však provedeme malou odbočku k jedné radikální soudobé Popovičově kritice, která použila metodu dekonstrukce. Je smutné, že když moderní literární tvorba tak hojně využívá pastiš, palimpsest, intertextovost atd., není autorka schopna tyto parametry sledovat ve své analýze kritizovaných prací Popoviče, čímž dokládá, že dekonstrukce textu (nejen jeho konstrukce) je závislá na dispozicích interpretujícího subjektu a jeho ideologickém stanovisku (tím se prohřešuje minimálně proti Bourdieovým zásadám, přestože se o tohoto autora opírá). To je přijímáno v oblasti porozumění a existence uměleckého či filozofického díla, možná i jako vědecká metoda literárněvědná, ale poněkud se vymyká alespoň autorkou propagovanému Bourdieumu, tedy oblasti sociologie. Nejde nám o diskreditaci dekonstrukce ani autorky kritiky Popoviče, ale o demonstraci jednoho takového přístupu, resp. o jeho „dekonstrukci“. Na rozdíl od autorky se pokusíme ve své „dekonstrukci“ opřít nikoliv o její povrchní rétoriku, ale o věcnou analýzu toho, co tvrdí. Tím v této práci také více méně s kritikou Popoviče končíme, i když k jednotlivostem se vracet budeme.

Suwara (2003) z hlediska současné západní humanitní ideologické vědeckosti a dekonstrukce kritizuje Popoviče takovým způsobem, že by i žijící otrlý vědec musel spáchat sebevraždu. Naštěstí je závěr její monografie mírnější.

Suwara především hromadně odsuzuje všechny dosavadní „apologetiky“ Popoviče a jeho pokračovatele. Popovičovu teorii považuje obecně za „apriorizmus“. Popovičova aprioristická teorie – zřejmě normativní (?) - je odsouzena, ale co řekně k Bermanovi a co by řekla k Tymoczkové nebo Venutimu, kdyby uměla číst anglicky a držela se nějakých metodologických zásad (např. Bourdieuvých)? Suwara však nemusí dokazovat vědeckost svého myšlení, protože se přimkla k derridovské dekonstrukci, kde se rozdíl mezi vědou a nevědou stírá.

To je bod, který dává zapravdu Gileovi a za který je neprávem kritizován: dělá totiž zásadní rozdíl mezi humanitami a společenskými vědami. V humanitách si každý může říkat, co chce; v sociálních vědách jde o hypotézy, které se musí potvrdit. Tím se stal Gile samozřejmě nepopulárním, protože v západní translatologii se humanitní „myšlení“ prosazuje dosti silně (díky ideologii a „silným“ kulturám), navíc od „vědy“ dosti pragmaticky inklinuje k „sebereflexi“, která má dokonce vědu nahradit (např. Berman). Jestliže má Francie tradici lingvistickou (v překladu, nikoliv v tlumočení) a Spojené státy nemají žádnou, pak je to zcela vyhovující přístup – z hlediska těchto kultur. Ale proč se má přebírat na Slovensku? Proč by Suwara takto komplikovaně uvažovala, když ani nezná souvislosti? Dekonstrukce to zřejmě nepožaduje, ale požaduje viditelnost intertextového navazování, což zde nacházíme sice v oblasti úvahy o překladatelské metodě dekonstruktivistických textů (a jisté rezignace na toto zporostředkování), ale nikoliv v oblasti vědeckého diskurzu.

Tuto apologetiku Západu již nebudeme komentovat. Projevuje se v ní rozdíl mezi Čechy a Slováky, a to v celé společenské rovině. U Čechů jde obecně o xenofili, z níž obecně střízliví; ve vědě, ale i jinde dokonce vytřízlivěli (viz revize českého strukturalizmu). U Slováků jde ve vědě asi o tradiční problém. Zdá se, že slovenské navazování je přípustné jakýmkoliv zeměpisným směrem, jen ne na Čechy, protože to je paradoxně skutečnost. Popovič na Levého navázal a při srovnání prací (Levý (1969/1983, Popovič 1975) je nápadná shoda i na rovině makrotextové, nemluvě o řadě daleko důležitějších věcí. Jestliže Suwara kritizuje Popoviče za nepřiznané přebírání pojmů, proč neprovedla analýzu přebírání celých myšlenek a koncepcí z Česka? Z hlediska interpretace by Popoviče pochopila jinak, kdyby se předtím

seznámila s českými zdroji, a v žádném případě by pak Popovičovu teorii nemohla opakovaně prohlásit za lingvistickou – to snad nemůže vyplývat ani ze samotného „Popoviče“, může to vyplývat snad jen z dispoizic interpreta, zvláště když se opírá o rozbor prvotních a finálních prací (1968, 1983), které jsou svým zaměřením sice příbuzné, ale nesouměřitelné, a když ztotožňuje Popovičův strukturalismus s Jakobsonem a Lotmanem. Navíc je přirozené, že vědec své názory průběžně tříbí, dokonce je mění. Tím mám na mysli Popoviče.

Jinak lze Suwaru považovat za odstředivou sílu, která může být pozitivně využita ve prospěch rychlejší akomodace slovenské translatologie. Zároveň je „lakmusovým papírkem“ situace v současné slovenské translatologii. S čím lze u Suwary souhlasit? Na rozdíl od Levého je Popovičův teoretický systém vlivem domácího prostředí uzavřenější, s tím související snaha po systematizaci tomu napomáhá, ale vnější vědecký i společenský kontext ho k tomu vede. Vede ho i ke skrytému navazování na (tehdy) domácí i (západní) zdroje. Jestliže si literární vědec uvědomuje, že literární dílo, byť dekonstruktivistické, musí chápat v jeho kontextu, pak by se měl i Popovič ve svém kontextu takto chápat. Namísto jeho vylití i s vaničkou by mělo být odděleno „zrno od plev“ a představa budování translatologie na „zelené louce“ dekonstrukce a západní ideologie (vázané na svoji kulturu) by měla být zevrubně zvážena. Slovenská translatologie může „pohostit cizí“, ale nemusí dopadnout jako babička v Karkulce. O to snad současná západní ideologie i přesvědčení Suwary bojují.

1.5 Holmesova a Popovičova koncepce disciplíny

1.5.1 Rekapitulace stavu

Západní kritika v translatologii byla, jak už bylo několikrát zmíněno, namířena na nesilnější, nepropracovanější a také velmi populární teorii, kterou je „polysystém“. Jednak je epitomem pozitivizmu, jednak se „kolonialisticky“ a nebezpečně šíří do Asie, před čímž varuje v intencích poststrukturalistického ideologického obratu i s jeho patřičnou rétorikou a zaměřením na vlastní „já“ Tymoczková (2006: 13-32).⁸² Kritické argumenty poukazovaly na

⁸² Poststrukturalismus a dekonstrukce se vyznačují „osobnostní“ cestou výzkumu, ale zde již nejde o výzkum, nýbrž o ukázkou ideologizující rétoriky, kde stačí umět postmoderně psát (věda se stala naratologií).

jedné straně na neporozumění a povrchnost, na druhé straně byly částečně oprávněné⁸³, ale Lambert (2006: 127) v roce 1995 upozorňuje i na ideologické zájmy akademického prostředí.⁸⁴

To je však vázáno na ideologické prostředí daných kultur, které zase souvisí s jejich stavem – viz například donedávna populární fenomén „jinakosti“, ale také vědecku tradicí, kde je mimo jiné někdy upřednostňována buď neutralita, nebo angažovanost. Vývoj však došel kromě ideologizace a angažovanosti k již konstatovanému antideterminizmu, subjektivismu, zdůraznění činitelské jedinečnosti a téměř k agnosticizmu. Ideovým základem je osvobození a svoboda individua vůči institucionální moci, ale toto individuum zůstává zaslepeno vlastní kulturou, kterou institucionální moc produkuje a udržuje. Jestliže se polysystémová teorie soustředila na pravidelnosti, systémy a normy, pak tomuto pojetí v zásadě odporuje. Východiskem je tedy Bourdieuho kompromis nejen mezi již zmíněným subjektivním interakcionalizmem a objektivním strukturalizmem, ale i mezi instrumentalizmem (racionálnost výběru) a fenomenologií (dispozice).

Moc, instituce, ideologie, vytváření symbolů atd. musely být v našem socialistickém prostředí ze známých důvodů pojednávány velmi opatrně, pokud nebyly jednoznačně podávány ve prospěch vládnoucího režimu. Naše oficiální ideologie byla oproti té západní otevřená, protože sama hlásala vazbu vědomí na společenský režim, čímž členy své společnosti vybavila obrannými dispozicemi k rozpoznávání mocensko-společensky ustavených struktur a příslušného diskurzu. V zahraničním translatologickém kontextu je pak pochopitelné, proč jedině manipulační škole byl připsán potenciál dalšího rozvoje (Hermans 1999) - jiné teorie se ideologicky neangažovaly a ideologii neviděly nebo přezíraly. V období kritiky (a ideologického objektivistického) pozitivizmu, poststrukturalizmu a kulturního i ideologického

⁸³ V translatologii šlo konkrétně i o zpochybnění existence univerzálií a metod, které je potvrzovaly (korpusová translatologie), protože kvalitativně zpracovávané vzorky přinášely rozporuplné výsledky. To jen přispělo k nesprávnému ztotožnění kvantitativního výzkumu s (Touryho) deskriptivismem, který se také prezentoval jako hledání „pravidelností“. Mezitím se v literární vědě přišlo na to, jak uvádí Jedličková (2006: 146), že „Mechanická aplikace strukturalistického pojmu použitelného jako analytický nástroj vede v tom horším případě k **nivelizující deskripci**, která v literárním díle radostně shledává systémové vlastnosti, ale zcela opomíjí jeho rysy individuální [...]. Poststrukturalistické pojmy se však nechtějí měnit v nástroje a ustalovat se v termíny, chtějí zůstat dynamickou součástí rozpravy [...]. Ta pak vede k rozvíjení sofistikované rétoriky, která se opíjí sama sebou [...] svůj předmět přestává potřebovat.“ Zde je tedy další vysvětlení souvislosti, proč a jak se obecná kritika jednoho strukturalizmu (a jeho pozitivizmu) promítla do translatologie, konkrétně proč se obrátila proti polysystémové teorii.

⁸⁴ V oblasti literární vědy tyto souvislosti popisuje např. Schmidová (2006: 160-165) a Jedličková (2006: 141-150) v rámci zmíněného kolokvia v roce 2005.

obratu byl tento kritický postoj jediný možný. Opět mimo jiné dokazuje vývoj společenských věd po spirále.

Levý i Vodička jsou po Mukařovském příklady toho, jak lze v dějinách, teorii i metodologii spojit vnější i vnitřní sociologii a přitom sledovat paralelní aspekt imanentního vývoje struktur. Už v roce 1934 uvádí totiž Mukařovský (1983: 344-349), že literární fakt je výsledkem vnitřní dynamiky a vnějšího zásahu, přičemž upozorňuje na přínos ruského formalizmu, který sice „umísťoval dění do vzduchoprázdného prostoru“ (ibid.: 348), ale zároveň osvobodil dějiny literatury od závislosti na obecných dějinách kultury, ideologie a společnosti, protože do té doby byly dějiny literatury v evropské vědě vykládány jako odraz dějin kultur a ideologií, dílo pak vykládáno buď jako komentář k realitě nebo výraz autorovy psychologie. Strukturalismus považuje za syntézu obou protikladů a jako jeho pozitivum vidí možnost sledování literárního vývoje jak v jeho šíři, tak i z hlediska zákonitostí. Když naznačuje teorii vývojových řad v systému, vidí literární řadu jako strukturu koexistující v oblasti sociálních jevů s množstvím dalších struktur (např. věda, politika, ekonomie, náboženství atd.) Tyto struktury jsou autonomní, mají každá svoji specifickou funkci a autonomní vývoj, ale zároveň jsou ve vzájemných vztazích a podléhají vzájemnému působení:

Specifická funkce kterékoliv řady není dána jejím působením na řady jiné, ale naopak směřováním k autonomnosti řady samé. Nelze na tomto místě vykládat podrobné principy, které strukturní pojetí vnáší do zkoumání funkcí; snažili jsme se jen naznačit, že **strukturalizmu je dokonale přístupné i pole sociologie**. (Mukařovský 1983:349; zdůr. ZJ)

Popovič (1975) naráží na ideologický podtext překladu; ten koneckonců zviditelňuje kromě vztahu ideologické – estetické, který zmínil již Levý (1983) i zapracováním do teoretického systému jako praxeologii s podkategorií sociologie a kritiky, přičemž praxeologický aspekt zahrnul i do projektu výzkumu dějin překladu.⁸⁵ Ferencíkovy *Kontexty překladu* (1982) ke kritice a redakční praxi jsou pak příkladnou ukázkou takového zaměření.

Zmíněné strukturalistické „pozitivum“ může být zřejmě ideologicky nevýhodné, což Lambert (2006: 127) na obranu polysystému v roce 1995 komentuje výrokem, že „jakýkoliv funkčně strukturalistický výzkum zaměřený na normy a moc, aniž by je podporoval, bude vždy vnímán jako hrozba, a proto je daleko výhodnější se zaměřit na oslavování hrdinů, hvězd a

⁸⁵ Není proto asi náhodné, že jeho překlad do ruštiny v roce 1980 obsahuje z celé praxeologické kapitoly pouze část o kritice překladu.

morálky“. Při této příležitosti upozorňuje (ibid.: 123), že Bassnettovou a Lefeverem situovaný kulturní obrat do 80. let měl již své předchůdce v polovině 70. let – zde míní polysystémovou teorii a přezírá fakt, že Levého teorie pochází z 60. let. K polysystému⁸⁶ poznamenává, že tato teorie (zde odkazuje na Tynjanova jako na její zdroj funkčně systémového přístupu) nemá sice monopol na „vztahový“ a „funkční“ přístup ke kulturním jevům, ale kromě ní a Bourdieuho pravděpodobně žádný jiný teoretický přístup natolik vztahy a funkce nezexplicitnil (ibid.: 115).

Celkově vedl vývoj v západní translatologii ke vzniku plurality metodologických přístupů a pohledů, jakož i k větší interdisciplinaritě. Gromová (2005: 68-78) upozorňuje na vnější společenské souvislosti ve smyslu kulturně-civilizačních procesů jako na podmiňující faktory těchto změn, především na globalizaci, integraci a transkulturalizaci spojenou s migrací – to vše vede k obavám o ztrátu identity. S tím může souviset dnešní příklon k subjektivismu, individualismu, iracionalismu, indeterminismu apod. jako „obranný reflex“ (viz kapitola o subjektivnosti a objektivnosti v této práci, kde jsou tyto jevy vztaženy k Levého kategorii subjekt/objektivismu). Jedličková (2006: 149) tento obraz západní civilizace doplňuje o důležitou sociokulturní dimenzi:

Konstatovali jsme, že kritické zaměření vůči ustáleným způsobům myšlení byl koncem 60. let spojeno s radikalizací myšlení o kultuře a společnosti vůbec. Za „ozvučením“ dosud mlčících jevů je skryt ještě jeden fenomén. Nazvala bych ho **pozdní lítostí západní civilizace nad „historicky nastrádaným“ a historicky nedostatečným respektem k jinému** (ať už má jakoukoli podobu jinakosti: rodové, rasové, etnické). Ta se v širším společenském kontextu mnohdy mění ve vyvolávání pocitu kolektivní viny a aktuální politickou skandalizaci historických událostí. **Ovšem také kulturní komunikace se stává prostorem projekce této viny: rozprava, jež by měla rozkrývat „jinakost jiného“, vede nezřídka k jeho hypertrofii, mnohdy na úkor „vlastního“ [...]. V extrémním případě pak může být i pouhá prezentace prvků či schémat výchozí kultury interpretována jako přehlížení, či dokonce provokace jiného.** (zdůr. ZJ)

Z uvedené charakteristiky vyplývá, že při interpretaci západního translatologického diskurzu je nutno vidět i tuto víceméně „objektivní danost“. Tím se také vysvětluje podiv Even-Zohára nad kritikou jeho teorie (ale i celé teorie polysystému, která stojí na potřebách národní, potažmo státní kultury) v období ideologického obratu. Nešlo samozřejmě pouze o diskurz – Even-Zoharova teorie se zaměřovala, v souladu se svojí kulturou a dobovým klimatem společenských věd, na záležitost a zájmy jedné kultury a budování její identity.

⁸⁶ Lambert se od tel-avivské školy distancoval, obhajuje zde spíše společné základy s manipulační školou. K formálnímu oddělení obou škol došlo kolem poloviny 80. let, obvykle se uvádí rok 1985, ale názorový rozkol nastal již koncem let sedmdesátých.

Z toho vyplývá, že takzvaně módní diskurz ani vědecké zaměření nelze připisovat pouze individualitě vědců a vědeckému směru reagujícímu na předešlý stav – vazba na společnost, ať už ji nazveme sociokulturní nebo sociologickou, je výrazná, což zcela náhodně potvrzuje jak vývojovou interakci mezi autonomním systémem a heteronomními faktory, tak i vazbu mezi aktivním individuem a kolektivním společenstvím. Toto minimalistické potvrzení ukazuje, že z vědeckého hlediska spočívá i Gambierova sociologie translatologie a sociologická translatologie vždy na konkrétním, historicky daném základu. Právě proto bude nutné naši teorii na současný základ přesunout, aniž bychom opominuli faktor politické korektnosti západního diskurzu (o který jde v principu až v druhé řadě). Jedná se spíše o jakousi „kosmopolitnost“, teoretický rámec, který je schopen pojmut substruktury i hyperstruktury, jakož i metarovinu disciplíny; domácí metodologický základ je k dispozici a umí na kontext reagovat.

Česká (a o něco později i slovenská) ideologie se na rozdíl od západní zkušenosti s migrací, politikou multikulturality apod. nesla od počátku 90. let v opačném duchu „*Zpátky do Evropy*“. Appropriace západního a integrace do jiného vyššího celku byla kulturní potřebou i hodnotou. Keníž (2006: 29-34) k těmto aktuálním společenským hodnotám sarkasticky poznamenává, že 16 let po revoluci naše propagátorství amerického a západního imperialismu i ztráta hospodářské samostatnosti vlivem globalizace vedou ke ztrátě národní kultury i identity. Komercializace a internacionalizace kultury přináší příliv kulturního braku, překladatelský trh je zaplaven amatéry a nekvalitní překlad vzniká i vlivem špatných finančních a časových podmínek. Jakou mají takové překlady společensko-kulturní hodnotu? Co udělat pro nápravu? Svou zcela moderní úvahu k sociologii překladu, opřenou o 30 let starou tradici, doplňuje stejně starým a dnes aktuálním citátem V. Mináče z roku 1971: „[...] člověk, ať spisovatel (a v tomto zmysle ať překladatel – poznámka A.K.) je súčasne tvorcom ať produktom, určuje a je určovaný totalitou spoločenských vzťahov.“ (Keníž 2006: 30) Pro nás „stará písnička“, pro Západ novum ideologického a sociologického obratu.

Výsledkem plurality v translatologii je roztržičnost, ozývají se hlasy po usmíření a po ustavení „společné půdy“ (common shared ground) v obavě, aby se disciplína nerozpadla, jiní v pluralitě spatřují vývojové pozitivum. Martín Ruano (2006: 45-49) tu navíc vidí i potenciál „likvidační“, snahu redukovat počet různých orientací, protože výzkum existuje jen díky podmínkám jako jsou institucionální uznání a finanční podpora, a je tedy konkurenčním

polem. Otázkou je, k jakému referenčnímu bodu vývoje v translatologii se tato varování či výzvy vztahují. Od počátků svého konstituování či vydělování se z příbuzných disciplin nepřestala být interdisciplinární vědou a nikdy jednoty nedosáhla, pakliže se touto počáteční jednotou nemyslí např. orientace na „text“ ve smyslu jeho (nižších) struktur, tedy západní lingvistika překlada zabývající se jazykovým ekvivalentem, kterou již dlouho předtím kritizovali Levý i Popovič; ti naopak upozorňovali na nutnost interdisciplinárnosti.

1.5.2 Změna paradigmatu v translatologii

Je opravdu nutná změna západního paradigmatu, či dokonce již nastává? Podle často citovaného Kuhna (1970) vládne v oboru po určitou dobu jedno paradigma, dokud ho revolučně nesvrhnou zastánci paradigmatu jiného⁸⁷, protože už se přežilo a není nadále nosné. Paradigma je dosti vágní a různě vymezovaný pojem, většinou se jím rozumí komplex zahrnující společné zaměření, teorie a metodologická východiska oboru v jisté době, určitý pohled na zkoumaný objekt a přístup k němu, za nímž stojí víceméně společná přesvědčení, hodnoty a uplatňované metody vědců, resp. celých „škol“. Samotná změna zaměření pozornosti (focus shift) se tak může udát v rámci jednoho paradigmatu, nebo paradigma může zahrnovat zaměření různá, pakliže jim stačí společné teoreticko-metodologické východisko.

Paradigmatické hranice v západní translatologii budou zřejmě neostré. Jednotlivé tradice zde zachovávají svoji kontinuitu a nikdy nedošlo k jejich úplné konvergenci na základě jednotícího teoreticko-metodologického přístupu, i když obecný posun směrem *jazyk – text – komunikace* tu nastal stejně jako jinde.

Je tedy otázkou, zdali západní translatologie nějaké paradigma či paradigmatu v tomto smyslu má či měla. Alespoň jedno dnešní „západní“ paradigma je známé, protože údajně vystřídalo paradigma normativní/preskriptivní, na výchozí text převážně lingvisticky orientované přístupy – je to paradigma „Holmesovo“ (1972)⁸⁸, kolem něhož se seskupilo několik zaměření (Even-Zohárova polysystémová teorie, Touryho deskriptivní translatologie a Lefeverova

⁸⁷ Na Kuhna se odvolává i Holmes ve svém programovém článku (1972/1988), nicméně z dnešního hlediska je Kuhnova teorie lineárního, přímočarého (jednoduchého) střídání paradigmat zvláště ve společenských vědách zpochybňována, protože se na ně toto schéma nedá jednoduše aplikovat, jak ukazují termíny „post-“ (cf. Grygar 2006: 205).

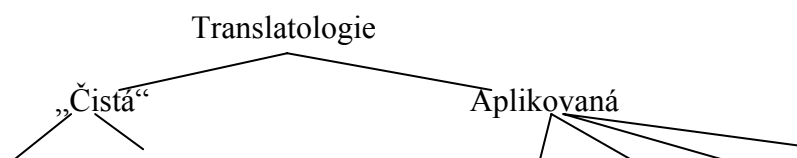
⁸⁸ Lambert (1995, In Delabastita et al. 2006, s. 105-130) toto paradigma nazývá „Polysystem Studies“ podle teoreticko-metodologického východiska.

manipulační škola⁸⁹) se společnými zájmy, teoretickými i metodologickými východisky a které si získaly řady stoupenců.

Přesněji řečeno, Holmes disciplínu, její název, zaměření, strukturu a východiska v roce 1972 jen programově nastínil. Zdali polysystémová teorie tehdy již existovala nelze přesně stanovit. Žádná integrální konkurující náhrada se však nenabízí, proto se častěji zmiňuje nutnost doplnění, korekce či jiného zaměření pohledu. Kromě toho, že neexistuje silný „moderní“ konkurent, vadí některým, jak již bylo zmíněno, toto paradigma ideologicky, protože se úspěšně a „škodlivě“ šíří i do asijských zemí, kterým vnucuje eurocentrický pohled (např. Tymoczko 2006).

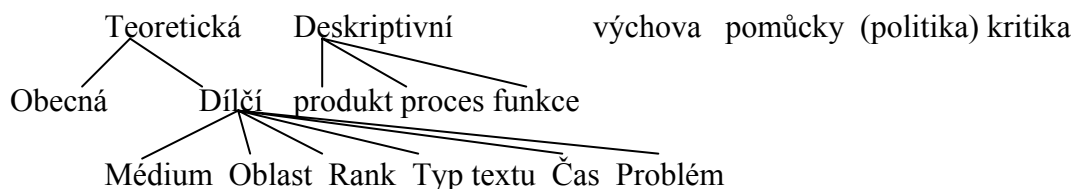
1.5.3 Holmes a Popovič

Teoreticko-metodologickým východiskem polysystému je dynamický funkční strukturalismus, podle Even-Zoharových slov ruské formalistické (Tynjanov- Jakobson – Šklovskij), tartuské sémiotické (Lotman) a izraelské provenience.⁹⁰ Holmes (1972) požaduje budování **teorie (obecné přes dílčí) z empirie (přes deskriptivní větve se zaměřením na proces, produkt a funkci)**. Cílem teorie a výzkumu bylo poznání; využití výsledků se předpokládalo v **aplikované větvi**, která podle Holmese zahrnovala **vzdělávání, pomůcky, politiku a kritiku**:

⁸⁹ Je zajímavé, že z původní pracovní skupiny kolem Holmese zůstává stranou (a tedy nezařazený) Hermans, Lambert a van den Broeck, kteří vždy zastávali funkci jakýchsi „katalyzátorů“. Pokud jde o „školy“, připouští Toury (in Pym et al. 2008: 401-402) existenci polysystému, nikoliv manipulační školy, kterou považuje jen za skupinu stejně smýšlejících lidí; polysystém situuje do Tel-Avivu. Pym (2006b) z metodologického hlediska obě školy nerozlišuje.

⁹⁰ Daleko později Even-Zohar (1997: 15-34) v jedné ze svých reakcí na kritiku vysvětluje svoji interpretaci přejatého Jakobsonova schématu z roku 1960 a uvádí, že „komunikační kontext“ ve smyslu externích konstitutivních faktorů komunikačního aktu ve svém schématu vynechal, protože je považoval za implikované ve vztazích mezi odesílatelem a příjemcem přes kód (repertoár) a kanál (trh), ale na druhé straně nyní zapojil jako faktor „instituce“, který „leží za horizontem jakobsonovského pojetí (a snad i klasické sémiotiky jako takové)“. (překl. ZJ). Tím lze vysvětlit „zmizení kontextu“; zapojením ruského formalizmu a lotmanovské sémiotiky pak pro méně zasvěcené pozorovatele zřejmě došlo i ke „zmizení lidí“.

Obr. 1 Holmesova „mapa“ disciplíny (Holmes 1972, in Toury 1995; překl. ZJ)⁹¹. Toury „politiku“ ve schématu vynechal, což je zde naznačeno závorkou.

„Sociologie překladu“, o níž Holmes rovněž mluví jako o deskriptivní kategorii „funkce“, v Touryho popisu schématu vedle „politiky“ rovněž chybí. Holmes (1988: 77-78) k „politice“ říká:

The task of the translation scholar in this area is to render informed advice to others in defining the place and role of translators, translating, and translations in society at large: such questions, for instance, as determining what works need to be translated in a given socio-cultural situation, what the social and economic position of the translator is and should be, or [...] what part translating should play in the teaching and learning of foreign languages [...].

Úkolem translatologa v této oblasti je **poskytovat jiným odborné rady týkající se určení místa a úlohy překladatelů, překládání a překladů ve společnosti všeobecně**: např. otázky jako stanovení, **která díla mají být přeložena** v dané společensko-kulturní situaci, **jaké je společensko-ekonomické postavení překladatele a jaké by mělo být**, nebo [...] jakou úlohu by mělo překládání hrát ve výuce a studiu cizích jazyků [...]. (překl. a zdůraz. Z.J.)

Nabízí se otázka, proč Toury Holmesovi tuto část disciplíny upřel. Bylo to snad proto, že sám výběr textů k překladu transformoval v jednu ze svých norem (*preliminary norm* jako norma řídící výběr textu a přímost/zprostředkovanost překladu) a „zbytek“ se pro Západ nehodil? Nebo šlo o jiný důvod?

K deskriptivnímu výzkumu z hlediska funkce překladu Holmes (1988) uvádí:

[I]t is a study of contexts rather than texts [...]. Pursuing such questions as which texts were (and, often as important, were not) translated at a certain time in a certain place, and what influences have been exerted in consequence [...] Greater emphasis on it could lead to the development of a field of translation sociology [...].

Jedná se o **výzkum kontextů spíše než textů** [...]. Sledování toho, **které texty byly** (a, což je často stejně důležité, nebyly) **přeloženy** v určité době na určitém místě, **jaké vlivy měly překlady ve svém důsledku** [...]. Větší důraz na tento výzkum by mohl vést k rozvoji **sociologie překladu** [...]. (překl. a zdůr. ZJ)

⁹¹ Názvy dílčích teorií zde neuvádíme.

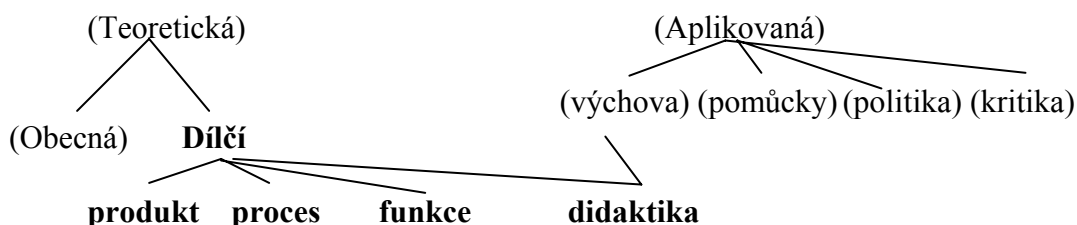
Sociologie překladu je tedy reprezentována deskriptivní kategorií funkce jako studium výběru textů a funkcí/důsledků překladu v cílové kultuře. V dílčích teoriích se měla zřejmě promítnout v kategorii „time-restricted theories“ zahrnujících synchronii i diachronii. To se pak na druhé straně obsahově promítá do aplikované kategorie „politiky“ jako doporučovaný výběr textů s ohledem na jejich kulturní funkce a jako hledisko společensko-ekonomických podmínek překladatelů. Zde můžeme vytušit to, co Popovič (1975) uvádí v sociologii explicitně: souvislost s kvalitou překladu.

Pokud jde o „kritiku“, navrhuje Holme v roce 1972 využití výsledků výzkumu pro spolupráci vědců s kritiky v zájmu snížení míry její intuitivnosti.

Později, na kongresu Mezinárodní federace překladatelů (FIT) v roce 1977 v Montrealu přináší Holmes (1988: 95) modifikovaný pohled na sociologii překladu i celou oblast translatologie:

Téměř nepovšimnuta leží celá oblast výzkumu – a to funkce překladu: **jak funguje překladový text v přijímající kultuře. Tato „sociologie překladu“**, jak by se dala nazvat, je oblast, v níž nám teoretikové k výzkumu zatím moc nenabídlí. Nikdo, alespoň pokud vím, přinejmenším na Západě, se doposud vůbec nezabýval potřebou vypracování „oborové teorie“, která by pokryla překladový jev v celém rozsahu. **Taková oborová teorie by byla vybudována na několika dílčích teoriích, podle mého alespoň na čtyřech.** (překl. a zdůr. ZJ)

Dílčí teorie se kvalitativně změnily na to, co původně byly deskriptivní kategorie - proces, produkt a funkci (sociologie překladu); deskriptivní větev tak zmizela, o aplikované větvi Holmes nemluví. Přibývá čtvrtá dílčí teorie - didaktika překladu, kterou jako jedinou považuje Holmes za normativní, ale definuje ji zvláště jako „theory of translation didactics“, tedy jako metateorii. Tyto dílčí teorie mají pokrýt celé „pole“ překladu:

Obr. 2: Holmesovo schéma v roce 1977 podle Jettmarové (2005).

Srovnání Holmese s Popovičem se díky jistým podobnostem samo nabízí. Víme navíc, že se oba od konce 60. let stýkali. Američan Holmes byl básník, překladatel a literární vědec působící v Holandsku (na Amsterodamské univerzitě vedl katedru překladatelství), vůdčí osobnost tzv. Invisible College (Hermans 1999), tedy skupiny na tzv. ose Lovaň – Antverpy - Amsterdam – Tel Aviv – Nitra. Kdo koho čím motivoval je nezjistitelné. Problémy literární vědy byly sice v mnohém společné, tradice, kterou u nás založil extrapolací Levý pro translatologii, však byla unikátní. Lovaň ve skupině zastupoval José Lambert (2006: 75-85), který v roce 1991 píše, že Holmesův programový článek z roku 1972 nelze vysvětlit pouhým vlivem Even-Zoharovy a Touryho funkční teorie – když totiž Holmes ve svých raných pracích (konec 60. let) odkazuje na systémy – jsou to reference, které si vypůjčil z Levého a Popoviče. Možnost, že se Holmes v roce 1972 motivoval Popovičem, je tedy dost pravděpodobná.

Porovnání paradigmatu Holmese s Popovičem není jednoduché, protože Holmes je načrtl ve stati, která je jen disciplinárně programová, zatímco Popovič své paradigma (1971, 1975) ihned s konkrétní teorií a metodologií spojuje v „programové“ práci, která je vlastně programem Nitranské školy.

Cílem Popoviče (1971, 1975) je stejně jako u Holmese samostatnost disciplíny, její teorie, výzkum, metodologie; Popovič se však liší záměrem „*teorie pro praxi*“, tedy teorie s jistou dávkou normativnosti – užitečnosti teorie ve smyslu poskytnutí nástrojů pro analýzu, rozhodování a reflexi překladatelům (přesně tak to udělal již Levý). Holmes je zde pozitivistický ve smyslu požadavku teoretické nenormativnosti s výjimkou aplikované větve. Na rozdíl od Holmese vidí Popovič za překladem kromě vlastní kultury i vyšší rovinu dynamického společensko-kulturního a meziliterárního kontaktu, tedy prostor mezikulturní, což se v době pozdějších obrátů ukáže jako velmi podstatné. V synchronii i diachronii však u obou vystupuje hledisko funkce (a přínosu/důsledků) překladu související s výběrem textu, u Popoviče a polysystému pak i souvislost společenské funkce s metodou překladu a překladovou tvorbou v konfrontaci se stavem domácí literatury.

Teoreticko-metodologická východiska polysystémové a Nitranské školy mají společnou strukturální sémiotiku literární komunikace ovlivněnou Lotmanem, ovšem jejich kořeny jsou rozdílné; polysystém má sice i Jakobsonovo informatické komunikační schéma (1960), nemá však rozvinutý Bühlerovský model ve smyslu našeho modelu komunikace a vůbec celé naší

metodologie a pojmů. Vztah mezi teorií a empirií pojímá Popovič stále v duchu domácí tradice metody „cik-cak“, Holmes je výrazně pozitivistický a disciplinu vidí jako induktivně-deduktivní.

Paradigma, či přesněji výstavbu disciplíny odvozuje Popovič od Ljudskanova (obecná a speciální teorie žánrových kategorií) na principu invariantu – žánrově-stylistické ekvifunkčnosti, pro jejíž modelování pak zapojil výrazovou soustavu. Dále přidává „pragmatické“ složky – praxeologii, kritiku (1975: 35) a didaktiku - výchova a pomůcky překladatele (1975: 20). Holmes v roce 1972 buduje strukturu disciplíny podle západní metodologie včetně normativní aplikované větve, avšak sociologii zahrnuje do větve deskriptivní jako zkoumání funkce překladu. O deskriptivní ani aplikované větvi v roce 1977 už explicitně nemluví.

Praxeologii vymezuje Popovič (1975, 1983) jako vědu o překladatelské praxi za účelem jejího zlepšování prostřednictvím návrhů na zlepšení praxe, pro níž chce navrhnout i vědeckou metodu zkoumání. Teoretický model překladatelského procesu jako komunikační fungování překladu doplňuje o praxeologii, jak uvádí, pro jeho úplnost a metodologickou správnost – reálný překlad se podle něj totiž liší od ideálního modelu vlivem konkrétních externích podmínek, čímž dochází k typologické diferenciaci překladu. Praxeologie tedy měla vysvětlit rozdíl mezi teoretickým modelem a skutečností, aby se pak skutečnost dala přiblížit normativnímu teoretickému ideálu, tedy zlepšit praxe z hlediska funkce a hodnoty překladové literatury.⁹²

Obecně praxeologii Popovič (1975) definuje jako zkoumání vnějších, kulturně společenských podmínek překladatelské činnosti v těchto oblastech:

- a) sociologie,
- b) redakční praxe,
- c) metodologie kritiky.

⁹² Tento záměr je poněkud zvláštní. Spíše bychom očekávali teorii a model snažící se o zobecnění skutečnosti, nikoliv o model ideálu, kterému se má překladatelská praxe přibližovat prostřednictvím dalšího teoreticko-výzkumného článku jako je praxeologie. Osolobě (2002: 162) však upozorňuje na existenci přístupů, které mezi čistou a deskriptivní sémiotiku kladou „praxeosémiotiku“ jako dílčí normativně orientovanou disciplínu. Holmes k čisté vědě, zahrnující teorii a deskripci, přidává větev aplikovanou v souladu s dobovou praxí: teorie vznikala pozitivisticky na empirickém zobecnění, ovšem pokud byla příliš „úzká“ neboli redukcionalistická (soustředěná na čisté struktury), pak se přidávala větev aplikovaná (např. v obecné lingvistice pro různé lingvistiky aplikované).

To zahrnuje:

- vliv kulturní politiky na překladatelský program a podnikání
- analýzu překladatelského programu z aspektu knižního trhu
- účast redaktora na tvorbě překladu
- specifické funkce kritiky uměleckého překladu
- dějiny překladatelských institucí (organizace, časopisy)
- didaktiku překladu – výchova překladatelů, školství, pomůcky, opatření proti substandardnímu překladu, otázku překladatelských dvojic jako sociální a didaktický problém.

Sociologie překladu a redakční/nakladatelská praxe jako vnější společenský kontext činnosti, zkoumaný sociologickými metodami, podle Popoviče ovlivňují:

- Výběr textů k překladu z hlediska kulturní politiky/potřeb a trhu, subjektivních komerčních a individuálních zájmů překladatele;
- Tvorbu překladu (překladatelův postoj, zkušenostní komplex, „nedodržení komplexnosti modelu“; redakci a aprobaci překladu z hlediska dobových norem).

Přeskupování kategorií a jejich taxonomie naznačují, že se s vymezením pragmatiky a didaktiky Popovič potýkal, dokonce i v rámci jedné práce (1975). V roce 1983 Popovič na rozdíl od roku 1975 uvádí výchovu pod praxeologií a didaktiku jako samostatnou taxonomickou jednotku (což je blízké Holmesovu pojetí z roku 1977).

V roce 1971 (Popovič 1971: 158) je **praxeologie analýza a programování překladatelské praxe** pomocí objektivních metod (statistika, sociologie, informatika). **Teorie společenské realizace překladu.**

V roce 1975 (Popovič 1975: 282) jde rovněž o disciplínu, jejímž předmětem je (a) programování překladatelské praxe a (b) analýza praxe **z hlediska konfrontace systému vědy o překladu a společensko-kulturních potřeb**. Zároveň je teorií společenské realizace překladu.

V roce 1971 (1971: 160), 1975 (1975: 287) i v roce 1983 (1983: 268) je **sociologie překladu výzkumem geneze a fungování překladu ve společenském kontextu**. Zabývá se překladem

jako jevem společenské komunikace a sleduje ho jako fakt společenského a kulturního povědomí v rámci působnosti **institucí a individua** (nakladatelská politika, kulturní vztahy apod.).

Mezi Holmesem a Popovičem najdeme tyto podobnosti:

- Holmesova „**politika**“ se nápadně podobá Popovičově **praxeologii** (sociologii a nakladatelské/redakční praxi/politice) - v synchronním výzkumu ji Popovič řadí do roviny praktického pozorování společenské a estetické hodnoty překladu, zkoumání vnějších podmínek překladatelské činnosti;
- Holmesova „**funkce**“ jako sociologie překladu (v deskriptivní větvi a později jako dílčí teorie) se podobá Popovičově **sociologii**;⁹³
- oba se potýkají s umístěním **didaktiky**;
- oba uvádějí **kritiku, vzdělávání a pomůcky**;
- Popovič dělí **obecnou teorii** na: teorii ústních forem překladu, psaných forem překladu a strojového překladu; Holmes obecnou teorii nedělí, ale u dílčí teorie („medium-restricted“) dělí obdobně na „human translation“ (podrozdělený na ústní překlad/tlumočení a psaný překlad) a na strojový překlad;
- Popovičovy **speciální teorie** žánrů odpovídají Holmesově dílčí teorii (text/discourse-type);
- Popovičův **výzkum** odpovídá Holmesově **deskriptivní větvi** (s úkolem empirického popisu procesu, produktu a funkce). V roce 1977 Holmesova deskriptivní větev mizí a mění se na dílčí teorie;
- **Synchronie – diachronie** je u Holmese skryta v dílčích teoriích. Popovič pojímá dějiny jako diachronní aspekt teorie, pro který navrhl funkční model výzkumu, do něhož zahrnul i praxeologii jako jednu z fází (1975). Už v roce 1968 vidí výzkum dějin překladu sociologicky jako zaměření na vývoj překladatelství, ale v širším slova smyslu i na celou překladatelskou činnost, její organizaci, společensko-kulturní podmínky produkce literárního překladu, jeho společenské recepce a oběhu, na dějiny literárních a meziliterárních vztahů podmiňujících překladatelskou činnost, na

⁹³ Holmes v ní však nemluví o genezi překladu jako o jeho společenské realizaci ve vztahu k institucím a individuu a jde mu jen o výzkum, zatímco Popovič tu již napojuje následné rady vědců pro zlepšení praxe, což Holmes „umístil“ do *politiky*.

zjišťování sociologických vztahů mezi produkcí a čtenářstvím, na utváření čtenářského vkusu a jeho vlivu na překlad.

1.5.4 Teorie, axiologie a praxeologie

Pojem praxeologie jako teorie praxe či praktického jednání je zajímavým pojítkem Popoviče a Bourdieuho, i když nejde o shodná pojetí. Popovič pravděpodobně přejal pojem praxeologie od polského filozofického logika Kotarbinského⁹⁴, u něhož šlo v podstatě o obecnou teorii účelného jednání/činnosti. Tento pojem je z hlediska uvedení v západních společenských vědách více spojován s rakouským (později americkým) ekonomem a sociologem von Misesem a jeho nejdůležitější prací *Human Action* (1949); pojem „praxeologie“ už v roce 1929 zvolil místo pojmu „sociologie“, aby se distancoval od tehdejšího sociologického determinizmu a objektivizmu.

Vrátíme-li se k pojetí Popoviče, jeho „reálným typům překladu“ vznikajícím odklonem od typu ideálního, tedy od teoretického komunikačního modelu, nabízí se otázka, zdali není vlastně celá Popovičova teorie praxeologická: spojme si teoretický ideál (model/teorie) s popisem (diachronie a synchronie) a s návrhy vědců institucím na její přibližování k ideálu (axiologie). Je možné, že by celý tento komplex byl vlastně (sociologickou) teorií jednání skrytou pod heslem „*teorie pro praxi*“? Možná není náhodná souvislost, že jeden z nynějších velmi aktivních propagátorů sociologie – A. Chesterman – v polovině 90. let neúspěšně prosazoval změnu z deskriptivní orientace na teorii typu „*from-is-to-ought*“, tedy od „je“ k „má být“⁹⁵, což připomíná teorii s normativní složkou podobnou Popovičově.

Dnes se hledá paradigma s integrovanou vnější a vnitřní sociologií, subjektivními a intersubjektivními kategoriemi, dynamickými strukturami, s možností probabilistické explanace; rovněž se hledá „teorie pro praxi“, tj. zapojení axiologického hlediska, případně její společenská angažovanost. Zároveň nemůže translatologie ztratit svůj ústřední objekt a musí být schopna ho jemně analyzovat, což žádná sociologická teorie sama o sobě nenabízí. Je-li teorie jednání teorií účelného jednání, pak by jí mohl být i teleologicky založený

⁹⁴ Podle osobního sdělení J. Vilikovského přejal pojem zřejmě přes prof. Langa na Institutu překladatelství a tlumočnictví USL v Praze a vtiskl mu svůj obsah.

⁹⁵ Teorie tohoto typu spočívají na principu zjištění funkčního vzoru empirií (např. soudobých překladatelských norem) a poté na jejich preskripci. V zásadě se proto řadí k teoriím preskriptivního/normativního typu.

komunikační model podložený naší metodologií. Problémy, které zůstávají, jsou dva: spojení teorie s axiologií a status teorie postavené na ideálním modelu.

Chestermanova představa teorie pro praxi (1998) vychází z teorie („je“), jejímž axiomatickým prodloužením je „má být“ postavené na probalilistické explanaci z hlediska normativního jednání („může být“), přičemž taxonomii norem již předem podrobněji rozpracoval (Chesterman 1997: 172n). Vychází z deontické logiky von Wrighta z konce 60. let, která mu umožňuje propojit normu s hodnotou a lidskou činností (action), vnáší tudíž rozměr „etiky“. Normy vznikají proto, aby šířily jisté hodnoty, jsou pro ně instrumentální a vlastně je i ztělesňují; přitom existují dva druhy činnosti – činnost produktivní zaměřená na způsobení změny a činnost preventivní zaměřená na zabránění změně.

Zajímavé z našeho hlediska je, že z von Wrighta vnáší Chesterman skupinu pojmů, které von Wright pojmenovává termínem „praxeologické“ - zahrnují výběr, rozhodování, přání, svobodu a vůli. V teoretické aplikaci této deontologie pak Chesterman problém mezi normou a individuální činností řeší zavedením pojmů životní situace (life-situation) a životní zkušenost (life experience or world knowledge)⁹⁶. Svoji teorii rozvíjí až ke koncipování čtyř základních překladatelských hodnot – jasnost, pravda, důvěra a porozumění, které považuje za hodnoty sdílené většinou překladatelů. Při vlastní koncepci těchto pojmů pro oblast překladu se uchyluje k teorii relevance a Griceovu principu (a nejen k nim), takže např. u kategorie pravdy, která se týká věrnosti překladu (srov. Touryho postulát vztahu), dospívá k dalším pojmům jako přijatelnost a podobnost – druhová, mezijazyková (family resemblance, interlingual resemblance), kde se odvolává zpět až k Wittgensteinovi, atd. Na tomto základě pak rozpracovává poměrně bohatou taxonomii norem v překladu; soustřeďuje se na jeho aktuální funkci/hodnotu.

Západní orientace zájmu v translatologii směrem od výchozí kultury ke kultuře přijímající (polysystém, skopos, manipulace) spolu se zájmem o překlad spíše než o výchozí text a jeho napodobení je buď více soustředěna na hodnotu aktuální, nebo na hodnotu vývojovou, maximálně však v rámci jedné, přijímající kultury. Není-li do teorie zapojena hodnota, která funkci dynamicky zakotví v různých systémových hierarchiích, je těžké mluvit o axiologii. Na Chestermanově snaze a přístupu je vidět, že v západní translatologii není teorie (kromě

⁹⁶ Srov. např. Popovičovy pojmy „zkušenostní komplex překladatele“ a „komunikační postoj“ v „komunikační situaci“.

teorie skoposu), která by „shora dolů“ kategorii „hodnoty“ integrovala. Polysystémová teorie sice o hodnotě mluví, ale pojem chápe jako ruská sémiotika. Chesterman se sice motivoval v obecné teorii hodnoty, ale rozpracování tohoto rámce v teorii překladu u něj narazilo na nedostatek zázemí ve vlastní disciplíně na nižších rovinách, proto se musí i zde obracet k jiným východiskům. Dále jsme zjistili, že Popovičova praxeologie není v dané době konce 60. let teoreticko-metodologicky ani kulturně-společensky vázána na vědecké klima Slovenské vědy ani na východoevropský region. Vztah ideálního teoretického modelu a praxe v Popovičově teorii zůstává výzvou.

1.6 Závěrem

Sociolog není literárním vědcem a translatolog není, s výjimkou Pyma, sociolog. Přesáhnout hranice vlastní disciplíny ve snaze integrovat jakýmkoliv způsobem disciplínu jinou nebo na ni aplikovat pohled či metody jiné disciplíny, je pro jednotlivce náročné. Pym také upozornil, že zkoumání společenského sociologicky vyžaduje použití sociologických metod, což zatím splňuje jen málo studií. Navíc je tu vždy nebezpečí ztráty vlastního objektu, jak upozorňuje např. Buzelinová. K tomu můžeme přičíst nevýhodu západních translatologů odsouzených k revizím reagujícím pouze na západní vědu, případně i poznamenaným intelektuálním levicovým kurzem, nemluvě o jejich translatologické tradici, téměř výhradně zaměřené lingvisticky, s výjimkou polysystémové a manipulační školy. Toto vše je umocněno dnešní filozofickou metodologií na úrovni společenských věd (nikoliv bez vazby na stav západní společnosti).

Dnes rozehraná partie o zapojení sociologie do translatologie se zatím obešla bez nás, přitom namátková srovnání ukazují na potenciál, který máme. Je to i z toho důvodu, že náš sociosémiotický strukturalismus je více metodologií než teorií a omezenost teoretických modelů si velmi dobře uvědomuje, i když s nimi pracuje, zato a právě proto obratně⁹⁷.

Z metodologického hlediska má Bourdieu s naším strukturalismem jednoho základního společného jmenovatele: teoretické modely sice vznikly na podkladě jistých teoretických a

⁹⁷ Aby nedošlo k nedorozumění – viz např. již Levý (1971: 69-70) k aplikacím komunikačního modelu (který „v celku není schopen vystihnout literární dílo jako historicky konkrétní a historicky podmíněný fakt“) na literární proces, Vodičkovu metodologii (1969) nebo rozdíl mezi teoretickým modelem a praxeologií (Popovič 1975).

metodologických východisek, ale vyvinuty byly do své podoby teprve na základě otevřeného empirického výzkumu, který případně upravil i samotnou metodologii a teorii. Bourdieu i náš strukturalismus jsou také přirozeně vázání na své dobové kontexty. S trochou nadsázky lze říci, že by Bourdieu postavil náš strukturalismus na marxistické nohy a totéž by mohl udělat s translatologií. I když jde o uznávaného vědce, není bez zajímavosti sledovat souvislost jeho translatologických propagátorů a kultur, v nichž žijí, jakož i fakt, že se jeho teorie významně uplatňuje při výzkumu dějin překladu.

Je zcela možné, že naše teorie i metodologie mají potenciál, aby se v nich rozvinul výraznějším způsobem i pohled sociologický, aniž bychom museli měnit paradigma, ať již si pod tímto označením představíme cokoliv. Bourdieuho strukturou zásadního významu je pole lidských aktérů v síti a jeho model má pro nás tudíž své nevýhody. Navíc je snad ještě více deterministický než model náš, který je více fenomenologický a orientovaný na produkt jako proces, nemluvě o konečném článku procesu – kontextově zakotvené recepci, která je vlastně dovršením jeho realizace a zároveň ho při produkci i recepci spoluurčuje. Dynamika aktérů ani produktu u nás nechybí, moc politické ideologie doby a jejích nositelů je však buď zobecněná nebo implicitní, či zastřená, zůstaneme-li pouze u Levého a Popoviče. V této souvislosti pak překvapí Touryho výrok (Pym et al. 2008: 400), že ho od Popovičovy teorie odrazovala právě ideologická angažovanost a podobně jako teorie skoposu neposkytla vymezení překladu⁹⁸.

Zajímavé je i naše porovnání vztahu mezi modelem teoretickým, analytickým a kritickým (Vodička 1969, Levý 1971, Popovič 1975). Teoretický model představuje oporu, v analytickém se překlápí v otevřený systém hledání (deskripce a explanace), v kritickém je v popředí axiologie z předem zaujatého stanoviska souvisejícího s cílem kritiky a předpokládající „zaujatost“ kritika ve smyslu výchozí matrice nadindividuálních aktuálních hodnot. Jde o produkt „3 v 1“, podobně jako u Bourdieuho.

V kombinaci s teoretickým komunikačním modelem, propojujícím vnější kontext s vnějšími a vnitřními procesy a upřesňující produkt z hlediska těchto vztahů, umožňuje otevřenost analytického modelu hledání všech faktorů, které mohly spolupůsobit, a vyhnout se tak úzkému determinizmu. O to se ostatně snaží Levý již ve svých dějinách českého překladu

⁹⁸ Ani druhé tvrzení není pravda – vymezením překladu se Popovič zabýval více než Toury.

(1957/1996), kde mimo jiné identifikoval různé dobové funkce překladu, tudíž i účely jeho pořizování, a rovněž si nemohl nevšimnout shod i rozdílů mezi původním úmyslem autora-překladaatele a výsledkem, ať již vyvozeným ze struktury překladu, anebo z konkrétních recepcí. Levý pak sleduje mj. aktuální i vývojovou hodnotu překladu na plátně historického kontextu tvořeného lidmi, nicméně on i Popovič reflektují i šedou zónu substandardního překladu, rovněž podmíněného a tvořeného lidmi. Vedle „teorie pro praxi“ ve smyslu didaktickém pak Popovič přichází s návrhem praxeologie, byť velmi skrovně rozpracované, která má svoji analogii v aplikované translatologii Holmese (1972/1988).

Sociologie by se tak dala možná snáze rozvíjet v našem přístupu, aniž by muselo dojít ke ztrátě vlastního předmětu zkoumání, což samozřejmě nevylučuje možnost výhodného použití Bourdieuho (včetně jeho metodologie) v empirickém výzkumu zaměřeném na mocenské vztahy. Za přezkoumání v této souvislosti stojí i Even-Zoharovy statě od roku 1997, začít u něj však můžeme již rokem 1990.

Sociologie překladu v našem paradigmatu existuje již od Levého, jde spíše o to se jí začít věnovat, ovšem s příslušnou erudicí v sociologické metodologii. To je ovšem již závažnější problém. Levý byl z pohledu schopnosti multidisciplinárního přístupu velkou výjimkou. Jak však naznačí následující kapitola, je problém „modernizace“ našich teorií širší. Překlenutí časoprostoru se týká i (a) vývoje styčných disciplín, nejen sociologie a (b) vývoje samotných kultur. Tento komplexnější pohled umožňuje strukturní a systémový přístup: translatologie reaguje s vedlejšími humanitními a sociálními vědami, je součástí věd humanitních; humanitní i sociální vědy jsou citlivé na společenské klima vytvářené heteronomními systémy jiného druhu, než jsou vědy.

Přes následující překlenovací část, která by měla ukázat naznačené souvislosti, ale také možnost (nebo dokonce nutnost) integrace jiných věd, než je sociologie, se pak dostaneme (a) ke kategorii překladovosti v translatologii a odtud v dalších kapitolách k (b) modernizaci z hlediska zaměření zájmu na současné překladové jevy.

2. Česká a slovenská translatologie: koncepce, teorie, metoda

Vyjdeme-li z rámce discipliny, která měla složku teoretickou a praxeologickou (viz výše) a z cílů, které si Popovič předsevzal a kterých se snažil dosáhnout při budování integrální vědy⁹⁹, zjišťujeme, že jeho představa odpovídá obecné koncepci samostatné discipliny v jejích hlavních součástech: historiografie (dějiny discipliny), bibliografie, terminologie, metodologie, teorie, materiál (výsledky empirického výzkumu).

Metodologii věnuje náležitou pozornost – jednak v ní vidí další nutný krok k osamostatnění discipliny, jednak si mimo jiné a stejně jako Levý uvědomuje zřetelné nevýhody oddělování lingvistických a literárněvědných přístupů a nutnost integrace jiných věd: ve svém celku měla disciplína využívat exaktní metody (teorie her, lingvistická statistika), sémiotiku a další společenské vědy (psychologie - psycholingvistika, kulturní antropologie, lingvistika, stylistika, literární věda a komparatistika), praxeologie (1975: 240) pak teorii komunikace a teorii informace, literární sociologii, sociometrii, kulturologii a didaktiku jako teorii vyučování. Oblast metodologie se rozpadá na tři základní okruhy: budování teorie a modelování, empirický výzkum synchronní a diachronní, metodologie kritiky překladu. V oblasti teorie je Popovičovým vrcholem *Teória uměleckého prekladu* (1975), jíž předcházely monografie z roku 1968 a 1971, jakož i vlastní empirický výzkum dějin slovenského překladu, podrobné studie jednotlivých překladů či překladatelů a v neposlední řadě synchronní sociologicky zaměřený výzkum substandardního literárního překladu na Slovensku.

Teorie je budována na českém funkčním strukturalizmu a komunikačním modelu primární a sekundární komunikace, ale Popovič zde integruje Mikův a svůj rozvedenější sociosémiotický model literární komunikace, Mikovu teorii stylu (výrazová soustava i zdůraznění významu jako spojení obsahu s formou, kategorie invariantu), svou teorii metatextu a kategorii posunu. Dále čerpá z Lotmana (dichotomie „my – oni“, kterou rozvádí do sémiotických kategorií svoje – cizí, staré – nové, čímž rozpracovává Levého kategorii překladovosti a pojem překladatelské metody) a doplňuje ho o Balcerzanovy tři stylistické postoje překladatele. Rovněž systematizuje stadia překladatelského procesu a zavádí dvouúrovňový model

⁹⁹ Představou integrální vědy předstihl Popovič Snell-Hornbyovou (1988) o patnáct let a nynější zájem o třicet let.

překladu, který podle Levého kategorizuje jak proces a produkt (model struktury); v případě produktu kombinuje různá východiska: tradiční české strukturalistické s hierarchií a dominantností rovin i složek v rámci celku, Hausenblasovu stylistiku, generativizmus Chomského, hloubkovou – povrchovou sémiotiku Lotmana, Catfordovy roviny překladu. Další důležitou „inovací“ je jasné oddělení chronologického času od času kultury, tedy jejího vývojového stadia oproti kultuře jiné, jakož i systematizace hodnot překladu, kde navazuje na Levého.

V souvislosti s modelováním překladu jako procesu zvažuje funkci redaktora (vliv nakladatelské politiky a trhu) - je zde velmi viditelná tendence tento článek do komunikačního modelu integrovat¹⁰⁰, ale nakonec situaci řeší zapojením redakční a nakladatelské politiky do oblasti praxeologie, kam odkládá i všechny další odchylky od ideálního modelu, ať už jde o autopřeklad, zprostředkovaný překlad, substandardní překlad a jiné druhy. Je patrné, že kategorie praxeologie nesloužila jen přibližování praxe ideálu, ale také vyrovnávala „nedostatky“ samotného ideálního modelu. Tato problematika se v současné době vrací: vznikají legitimní otázky co je originál, kam patří a komu je určen, kdo je překladatel, kam patří a komu slouží, komu slouží překlad a mnohé další, které by Popovič dnes asi do praxeologie zahrnul (vtěsnil do ní vnější společenský kontext, který umožnil zájem o faktory v komunikačním modelu nespecifikované), nebo zapracoval do modelu. Teorie komunikace a specificky teorie masové komunikace na tomto modelu stojí dodnes. Vzniká otázka, zdali spojit praxeologii s teorií, nebo rozvinout model a revidovat jeho platnost.

Z hlediska dnešní metodologie je předností českého strukturalizmu minimalistický model, který dává možnost hledání souvislostí v kontextu podle zaměření výzkumu, nepředepisuje tedy jiné apriorní heteronomní determinanty než sociokulturně pojatý subjekt autora a adresáta (překladatel je v obou rolích), v nichž se tento kontext projektuje a jímž ovlivňují vývoj daného autonomního systému, který je evoluční řadou chápánou jako struktura a modelovanou jako „tradice“. V rámci kontextu, který vedle tradice zahrnuje i současnost – „společenský svět“ tu přes osobnost překladatele (kognici) proudí různé kontextové vlivy, které ho omezují i stimulují, ale jeho dispozice (zkušenostní komplex) jsou dány společensky i individuálně, stejně jako konkrétní komunikační postoj (projekce zkušenostního komplexu

¹⁰⁰ Toto provedl Ferenčík ve svém modelu uměleckého překladu pro nakladatelství v práci *Kontexty překladu* (1982), v níž se zabývá redakcí a kritikou překladu.

v textu v závislosti na komunikačních okolnostech)¹⁰¹, což souvisí s komunikační strategií (Popovič 1975: 53). Když Popovič aplikuje Mikův model literární komunikace na sekundární překladatelskou komunikaci, integruje do něj i strukturu překladu pojatou jako vývojovou strukturu norem a metod, rozšiřuje kategorii příjemce o další potenciální účastníky komunikačního aktu (a potenciální tvůrce metatextu z textu překladu, kteří tak mohou aktivně ovlivnit tvorbu překladu), jako je především redaktor a kritik. To odpovídá Mukařovského kategorii „kolektivního individua“, kam řadí i nakladatele a mecenáše¹⁰².

Před rozdělením komunikace na dva řetězce (1971: 28) se dostává blízko k modelu překladatelského jednání teorie skoposu:

Expedient – text 1 – překladatel – text 2 – recipient

V roce 1975 sice toto schéma neuvádí, ale v popisu modelu sekundární komunikace (metakomunikace) ho vlastně uplatňuje: má tendenci řadit redaktora i do pozice expedienta jako představitele nakladatelství a jeho nakladatelské politiky z hlediska výběru textu. Nakonec však výběr textu nakladatelem i překladatelem pojímá jako součást praxeologie a zůstává u modelu překladatel – text – recipient. Proto se dá říci, že s tímto rozšířeným modelem pouze polemizuje. Tento model však přináší Ferenčík (1982) jako komunikační model v rámci nakladatelství¹⁰³. Redaktor tu zůstává součástí vnitřního komunikačního procesu/aktu jako účastník (příjemce), na kterého překladatel bere ohled podobně jako na příjemce překladu.

Z hlediska vnějšího procesu není v modelu zapojen (je brán jako externí činitel, který se do jisté míry účastní tvorby překladového textu vedle přímých účastníků této komunikace, tedy překladatele a adresáta) a redakční praxe je zařazena do praxeologie, přestože ji v teorii překladu pojednává (1971, 1975: 69-75): redaktor realizuje institucionální direktivy nakladatelství, které se řídí zvyky příjemců, je zprostředkující faktor mezi vládnoucími jazykovými normami a textem překladu; jako individuální subjekt, ať už veřejně přiznaný

¹⁰¹ K takové konceptualizaci je blízko teorie relevance, jak upozorňuje Osolsobě (2002). Její model je však úzce zaměřen na interakci kognitivní struktury příjemce s přijímaným sdělením. Guttův pokus (1991) modelovat překlad pomocí této teorie se pro její abstraktnost a metodologické obtíže v translologii neujal. Zkušenostní komplex a komunikační postoj (autora i příjemce) koncipoval Miko (Popovič 1975: 37).

¹⁰² Zde je vidět, že Lefeverův „patron“ není prvním objevem.

¹⁰³ Ferenčík (1982: 98) se zaměřuje na modelování procesu redakční práce a vytváří tři modely odpovídající podílu a funkci editora při vzniku textu, z nichž za nejdůležitější považuje tento model týkající se podílu na vydání: redaktor (organizátor textu) – autor – překladatel – editor (textový aprobátor).

nebo anonymní, dodatečně manipuluje textem překladu, takže se jeho podíl může blížit spoluautorství nebo lze charakterizovat jeho zásah jako vnitrojazykově derivovaný metatext – tzv. tendenční přepis, i když do textu nemusí sám fyzicky zasahovat – vykonává ho tím, že text překladu aprobuje, tedy odsouhlasí. Postoje redaktora vůči soudobé poetice (literárním normám), jazykovým normám a významové i stylistické struktuře překladu chápe jako redaktorův sociolekt (stojící proti překladatelově idiolektu) a systematizuje ho z hlediska vývojového stadia přijímající literatury a jazyka do trojice přístupů jako retardující, ztotožňující a předbíhající.

Článek redaktora je tedy jako jeden z příjemců součástí komunikačního modelu, který je chápán jako vnitřní proces - zde se promítá z hlediska zohledňování překladatelem, např. i v podobě autocenzury. Na druhé straně stojí vnější proces „výroby“ v nakladatelské praxi, který tento model nepostihuje, a tak jsou vnější procesy (v dnešní terminologii překladatelský úkol, událost či zakázka) přesunuty do praxeologie. Popovič, pohybující se v rámci slovenského scientizmu a snažící se o systematizaci, v tom zřejmě hledá řešení problému, který Levý (1971: 69-70) vyjádřil takto:

Aplikace komunikačního modelu na literární proces má některá zásadní omezení a nebezpečí, z nichž zcela zásadní význam má ta skutečnost, že v celku není schopen vystihnout literární dílo jako konkrétní a historicky podmíněný fakt. To je ovšem podstata modelování [...] odhlíží od speciální povahy jevů. Oprávnění této abstrakce je však nutno od případu k případu prozkoumat [...] model má spíše úkol více či méně neúplný obraz, který lze získat z faktů, doplnit v obraz celku [...] To je případ našeho modelu: je to částečný model, který nevystihuje podstatu literatury, ale uvádí známá, izolovaná fakta v systém a doplňuje je o některé přidatné poznatky, které jinými metodami nebyly zjištěny. Pokud plní tuto poznávací funkci, **má význam jako metodologická pomůcka**, nikoliv ovšem jako jediný základ pro kritické hodnocení literatury nebo pro literárněhistorickou práci. (zdůr. ZJ)

Jaký proces vlastně Popovič modeluje, když říká, že zapojením komunikačního schématu se dostala komunikace do textu a text do komunikace (1975: 50)? Z hlediska vnitřního modelování procesu tu jasně vystupuje Popovičovo zvažování faktorů redaktora, potažmo odesílatele ve smyslu nakladatelství u literárního překladu, jakož i uvědomění, že externí kontext procesu modelován není a že může významně ovlivnit i proces vnitřní. Toto dilema řeší oddělením teorie s ideálním modelem a praxeologie, která se těmito faktory zabývá a posouvá translatoologii sociologickým směrem. Už Levý totiž připomíná další metodologický (gnozeologický) problém modelování, totiž že:

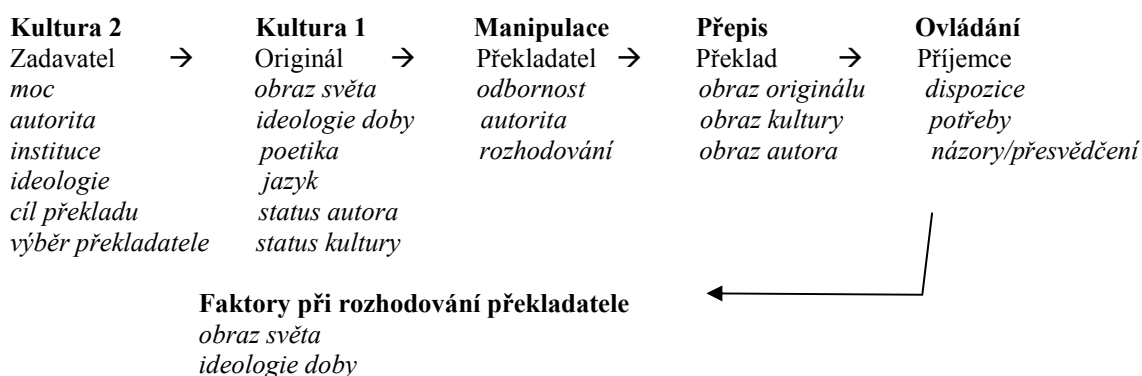
Užitím částečné analogie mezi komunikačním řetězem a literárním procesem vzniká model, který vystihuje jen literární **proces, ale ne podstatu** literárního díla (**společenskou funkci** podmíněnou estetickými hodnotami) [...] je třeba rozlišovat model pro určité chování nějaké věci a model pro její

strukturu ... **Fungování modelu pro některou funkci není ještě plným důkazem pro existenci určité struktury.** (Levý 1971: 69; zdūr. ZJ)

2.1 Odbočka k jiným teoriím a dnešnímu překladu

Nyní se v malé odbočce podíváme, jak si s tím poradily jiné teorie. **Teorie skoposu** má vertikální model, který ob stojí jako vnitřní akt i jako vnější překladatelský úkol: zjednodušeně řečeno, zadavatel zadává překladateli zadání (brief), jehož součástí je text k překladu a specifikace jeho účelu (pro jehož naplnění se může při překladu funkce původního komunikátu měnit – žánrový i druhový posun je tudíž legitimní, stejně jako rozhodování mezi dokumentárním a instrumentálním překladem); řetěz překladatelského jednání uzavírá příjemce, který je ve vnitřním modelu specifikován jako zamýšlený adresát a ve vnějším aktu jako příjemce, který může i nemusí zamýšlenému adresátovi odpovídat. Podobně je na začátku řetězce diferencovaná role prvního článku, kde může jít o jednoho až tři subjekty: jedná se o odesílatele, iniciátora a zadavatele překladu. Stejně se autor originálu může jako subjekt lišit od jeho odesílatele. Komunikace je zapojena do kultury, která představuje soubory norem. Zásadním rozdílem je tudíž oddělení článku zadavatele od překladatele. K teorii skoposu se vrátíme u Tymoczkové v kapitole věnované ideologii a angažovanému překladu.

Manipulační teorie má patrona (mecenáše - zadavatele a odběratele) s mocí a ideologií a překladatele, kterému je svěřena autorita textem manipulovat. Vertikálně jsou zapojeny kategorie dobové poetiky, jazykové normy a dobového obrazu světa. Schematicky lze model manipulace znázornit takto:

poetika
jazyk
status autora
status kultury

Název školy vznikl podle jejího ústředního pojmu „manipulace“ při „přepisování textů“ ve všech Jakobsonových kategoriích (interlingvální, intralingvální a intersémiotické). Vedle Lefevera a Bassnettové lze do ní zařadit z původní Holmesovy skupiny především Lamberta. Ústředním zájmem těchto deskriptivistů je kulturně ideologická podmíněnost výběru textů, manipulace s nimi a důsledky jejich působení v dějinách kultury. Přepisovatel, včetně překladatele, má jinou autoritou svěřenou moc, kterou přepisováním textů vykonává.

Vedle systémové teorie ruského formalizmu a sémiotiky zapojuje i novější filozofická a literárněvědná východiska - postmoderní a post-pozitivistická, včetně dekonstrukce. Výrazně se do teoretického i analytického modelu promítl i vliv Foucaultovy teorie moci. Východiska i zaměření tudíž sledují post-strukturalistický vývojový proud a škola tak reprezentuje kulturní i ideologický obrat, k čemuž jistě přispěla skutečnost, že Lefevere od 80. let působil na texaské univerzitě v Austinu a Bassnettová v té době zakládala literární komparatistiku na univerzitě ve Warwicku. Zapojením Bourdieuho kategorie „kulturního kapitálu“ se Lefevere pak dostává až na hranice obratu sociologického. Zájem školy je však soustředěn na dějiny literárního překladu; výjimku představuje Lambert, který se od začátku 90. let soustřeďuje i na synchronii a neliterární překlad v médiích a jiných institucích.

Teoretická koncepce byla nejuceleněji představena v práci *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame* (1992). V modelu je laický příjemce překladu chápán jako pasivní a manipulovaný čtenář, kterému překladatel určuje, jaký obraz si o autorovi, díle či dané literatuře vytvoří a který se při recepci řídí domácí poetikou. Sám překladatel podléhá dvěma souborům omezujících faktorů: vnitřní faktory reprezentují domácí vládnoucí poetiku a ideologii (obraz obrazu světa) v literárním systému, „kontrolovanou“ odbornými autoritami (literary professionals) – učitelé, kritici, překladatelé. Vněsystémové faktory reprezentuje „kontrola“ patronátem (patronage) z hlediska ideologického (vládnoucí ideologie doby, obraz světa), ekonomického (odměňování překladatele) a společenské prestiže (společenský kapitál a status překladatele). „Patron“, mecenáš, což je zadavatel překladu jako individuum nebo instituce (např. nakladatelství), reprezentuje autoritu s mocí, která text i překladatele vybírá,

svěřuje mu moc manipulovat s textem, vykonává nad ním kontrolu a odměňuje ho finančním i společenským kapitálem.¹⁰⁴

Pokud tato teoretická koncepce a její pojmy připomínají Popoviče, není to náhodou. Hermans (1999) zmiňuje, že Lefeverova kategorie „přepisu“ byla motivována Popovičovovou kategorií „metatextu“. I z chronologického hlediska je patrné, že Popovičova „manipulace“ předcházela Lefeverovu.

Přestože je manipulační teorie koncipována pro „vysokou literaturu“ a okrajově se dotýká i filmových přepisů, přestože je omezena na synchronii v diachronii, přestože překladatelskou normu svým způsobem obchází ve prospěch „mocenské manipulace“ – nepřímo ze strany „patrona“ a přímo ze strany překladatele, znamená výrazný posun oproti teorii polysystému, která je velmi abstraktně (a dalo by se říci neúnosně) zaměřena na potřeby přijímající kultury. Tím se blíží teorii skoposu, která je však ideologicky neutrální. Všechny tři koncepce jsou natolik prospektivně orientovány, že dosti výrazně redukuje zájem o originál ve smyslu primární komunikace na jeho funkci, případně strukturu ovlivněnou domácí poetikou a ideologií. Překladatel zde zaujímá roli spíše „poslušného či neposlušného exekutora“ vůči vnějším omezením, i když je mu připsán mocenský status teorií manipulace, status experta teorií skoposu a status svobodného rizikového rozhodování teorií polysystému. Na individualitu autora i překladatele a na aktivní roli příjemce je kladen daleko větší důraz v české a slovenské teorii, zato zadavatel a ideologický aspekt jsou zde výrazněji potlačeny.

Žádný model překladu se však dostatečně nevypořádal s faktem, že dnešní překladatel je spíše „pomocnou silou“ (support staff). V oblasti literárního překladu (zvl. u vysoké literatury) to ve výrazně míře neplatí, protože redaktor je spíše v roli sekundární z hlediska úprav, i když z hlediska moci je v roli primární, a pokud jde o výběr literárních textů k překladu, je překladatelova role dnes minimální, protože výběr je v rukou vydavatele. V jiných žánrech je situace značně jiná - překladatel má spíše za úkol provést „sémanticky přesný“ překlad (případně zpětně kontrolovaný autoritou) a další manipulaci provádí např. úpravce filmových dialogů, režisér dabingu, reklamní textař, divadelní dramaturg a režisér, redaktor časopisu, novinář, redaktor právních překladů atd. V jiných případech jako je lokalizace softwaru nebo i

¹⁰⁴ Hermans (1999: 129) zde dosti neprávem kritizuje Lefevera za přílišnou abstraktnost a nedostatek pozornosti faktu, že moc vykonávají konkrétní společenské a institucionální struktury. V obecném modelu musí totiž na této úrovni abstrakce zůstat.

reklamy, je překlad jednou ze součástí celé strategie převodu, na které se podílí tým různých profesí. Může zde docházet i ke slučování rolí: např. reklamní textař nebo novinář je zároveň překladatelem. O tom svědčí rozbor empirických výzkumů uvedené v závěrečné části této práce.

Vzhledem k tomu, že k příjemci se dnes často dostává text až po druhé manipulaci, v zásadě žádný model překladu z uvažovaných teorií této skutečnosti neodpovídá a vzniká i otázka statusu takového překladu, který v našich termínech hraničí s pořádkovým nebo hrubým překladem, jinak řečeno s prefabrikátem určeným pro komunikaci s příjemcem překladu jako konečným produktem. Pouze modely, které zahrnují zadavatele překladu (vč. redakční politiky, cenzury, firemního stylu, stanovení překladatelské normy apod.), odrážejí jeho faktor v procesu a produktu („polotovaru“) ze strany překladatele. Komunikační schéma Levého a Popoviče je po této stránce příliš obecné a modeluje vlastně jen vnitřní proces komunikačního aktu; Popovič do něj ale zavedl i faktory redaktora, učitele a kritika v recepčním článku a v rovině literárního překladu se přiblížil modelování praxe, i když řadu vnějších souvislostí přesouvá do praxeologie. Levého rekognoskativní model pak v zásadě nelze použít, protože konečný produkt (a předchozí fáze jeho tvorby) v podstatě nereprezentuje překladatelova rozhodnutí; analytickým materiálem by musel být „meziprodukt“.

Tím vzniká dosti zásadní otázka postavení a ontologie takového meziproduktu – má jako polotovar nějaké systémové zařazení, existuje jako komunikát (kdy podmínkou je recepce a funkce)? Otázka gnozeologická je ještě těžší: zkoumáme v takových případech vůbec překlad? Nabízí se otázka metodologická: máme zkoumat meziprodukt nebo konečný produkt? V druhém případě se oblast „zájmu“ a vymezení pojmu překlad, tedy i translatologie, rozšíří, ale kam až povede hranice oboru? Problém přináší i ontologie originálu. Levý, Popovič i Toury sice spolehlivě rozlišují mezi předlohou překladu a originálem (který již může být zprostředkovaný jinou předlohou, nebo naopak neexistovat, protože jde o pseudopřeklad), ale nemohou vzít v úvahu fakt, který se v oblasti literární nevyskytuje – totiž originál určený pro výchozí kulturu a nekomunikující v ní, takže primární komunikace nenastává, autor se orientuje na cílové publikum, kde se komunikace bude realizovat až prostřednictvím překladu. Originál se tudíž nerealizoval příjmem, zůstává nezařazen jako předloha. Jde o případ podobný trojúhelníkovému schématu tlumočení: autor vytváří sdělení pro cizojazyčného příjemce, které zprostředkuje tlumočník; původní sdělení se

tudíž nerealizuje. Pokud ano, pak u tlumočnicka jako „vstup“, ale má zde zcela jinou hodnotu a funkci.

V obou zmíněných případech jde o jakýsi dokument ke zpracování pro komunikační účel, přičemž „dokument“ nemá status obvyklého komunikátu – je tlumočnickem přijímán v rovině metakomunikační. V případě tlumočnicka vzniká komunikát (může být následně modifikován – „opraven“ dalším přímým účastníkem); příjemce chápe originál pouze v obecné rovině komunikační intence, pokud je schopen ji odhadnout. V případě překladu je tento dokument mezičlánkem produkce výsledného komunikátu; k tomuto mezičlánku nemá příjemce (ani translatolog) přístup a obvykle si ho není ani vědom, ale toto je výsledná struktura, která se zařazuje a působí, proto by měla být zkoumána vedle přímého překladatelského produktu z hlediska manipulace jednotlivými institucemi. Jasně tu vyvstává nutnost dvojího pohledu zkoumání a konceptualizace: nutnost diferencovat vnitřní a vnější procesy, ale zároveň je také více specifikovat.

Kulturní (a jazyková) přináležitost originálu z hlediska vzniku je rovněž diskutovaný problém, zvl. v souvislosti s texty Evropské unie (cf. Schaffnerová), kde z hlediska geneze neexistuje jeden výchozí jazyk a příslušnost textu je vícekulturní. Hermans (1997) upozorňuje na případy, kdy originál i překlad mají stejné postavení, takže překlad „neexistuje“, což je záležitost mnoha právních textů. Lze sem zahrnout i reklamní komunikáty, které často vznikají s orientací na celý vícekulturní region, v originálu nejsou určeny pro příjem a jsou realizovány ve více jazycích pro celý kulturní region (Kuncová 2008). Odchylek od komunikačního modelu je daleko více, než jich Popovič začlenil do praxeologie. Pojmově se snaží případy diferencovat Sager v práci *Language Engineering and Translation* (1994), která představuje „můstek“ mezi translatologií a jazykovým inženýrstvím.

Ideologie a (institucionální) moc – tyto pojmy přicházejí až s ideologickým obratem, do té doby byl překlad vnímán spíše jako pozitivum (přínos pro přijímající kulturu), což se pak obrátilo – překlad je nástroj moci vnucující cizí kulturu a ideologii a potlačující kulturu domácí, anebo zcela naopak – přijímající cizí kulturu v domestikované formě na straně kolonizující kultury.

Tato orientace plynule navazuje na „odcizenost“ a „vykořeněnost“ v literární vědě a směřuje k vyústění do mezikulturního agnosticizmu, přes který bez problému přechází do

hyperkulturní globalizace, pomineme-li případy utlačovaných a ovládaných skupinových menšin. V sociologickém obratu se pak pozornost zaměřuje opět spíše na literární překlad (značně pod vlivem Bourdieuho), tentokrát v rámci hyperkulturní „světové literatury“ (Heilbron, Sapiro) nebo v rámci bilaterálních kulturních vztahů (např. Cronin a Tymoczková). Empiricky se zkoumají individua i instituce, teoretický model však chybí, odtud příklon k jiným vědám, např. k sociologii Bourdieuho. Kulturologický a ideologický obrat postrádaly jak teorii, tak metodologii (s výjimkou dekonstrukce), proto translatologii kromě „hlediska zájmu“ a případně již propracované „kritiky diskurzu“ (critical discourse analysis, critical linguistics, apod.) nic po této stránce nezanechaly. V poslední době ale přichází zcela nová teorie „kulturního překladu“, jíž se věnujeme v kapitole o ideologii.

Přínos manipulační školy lze spatřovat v orientaci na moc, instituce a ideologii a v jisté diferenciaci moci mezi zadavatelem a překladatelem, dále v kontrolních mechanismech překladatelovy činnosti, jakož i v jisté zapojenosti sociologie. Vázanost překladu na faktory je však omezena na synchronii v diachronii (dějiny překladu) a příjemce je pasivní. Stejně pasivní je i v teorii podsystému a teorii skoposu.

Polysystémová teorie Tel-Avivské školy používá v podání Even-Zohara Jakobsonův model, který Even-Zohar v 90. letech přepracoval: za původně vynechaný kontext dosazuje instituce a kanál mění na trh. Komunikační schéma se ale do teorie Touryho (195: 13n) nepromítá. Horizontální schéma chybí, zůstává vertikální model, v němž však i činitel překladatele téměř mizí za metodou a normou:

Přijímající kultura - potřeby (literárního systému)

↓ ↑ určuje

Funkce (= sémiotická hodnota, nikoliv jen skoposový cíl) překladu a jeho prospektivní systémové zařazení

↓ ↑ určuje

Překladatelské normy (těžiště Touryho teoretické koncepce)

↓ ↑ určuje

Metoda překladu (strategie derivující překlad z originálu)

↓ ↑ určuje

Podoba překladu (textová a jazyková)

Uvedené schéma je vlastně modelem pozitivistického deskriptivního výzkumu, který je poznamenán determinizmem: explanace překladatelské normy je přímo vázána na potřeby kultury, svobodu překladatelského subjektu řeší obecnou možností volby se překladatelským normám vzepřít (tuto přímochařost odmítá Popovič (1975: 31), který připouští i existenci

rozštěpené metody, jež např. v oblasti tematické respektuje jednu normu a v oblasti jazykově stylistické jinou), ale koexistenci rozdílných norem a změny norem vysvětlují už Mukařovský a Levý.

Tato škola se v druhé polovině 70. let vyvíjí jako specifická odnož tel-avivská a později má své žáky-pokračovatele. Její kořeny jsou rusko-formalistické a sémiotické (Lotman); na rozdíl od manipulační školy jsou však explicitněji doplněny o českou a slovenskou funkční teorii (Even-Zohar se odvolává na Jakobsona, Levého, Popoviče, Mukařovského, Vodičku a Ďurišina). Toto doplnění je u Even-Zohara spíše formální „ozdobou“. Jakobsonovo schéma komunikačních funkcí doznalo dvou modifikací – v první Even-Zohar vypustil „kontext“, ale Toury (1980, 1995) dále upozorňoval na nutnost „kontextualizace“ (aniž v kontextu cokoliv specifikoval kromě funkce a postavení překladu predeterminovaných z hlediska kulturních potřeb a kromě primárního a sekundárního literárního systému). V roce 1990 Even-Zohar svou teorii reviduje a jakobsonovské komunikační schéma přetváří tak, že do něj dosazuje trh (kanál) a instituce (kontext), kód nahrazuje pojmem repertoár (pravidla a prvky řídící výstavbu textů). Hermans (1999:106-107) rekapituluje kořeny této školy jako: „novodobější podobu formalizmu s příměsí strukturalizmu, obecné teorie systémů a kulturní sémiotiky“.

Podle Hermanse vypracoval Even-Zohar tuto teorii začátkem 70. let pro literárněhistorické studium a v roce 1990 v ní provedl minimální úpravy, což je z hlediska vývoje literární vědy za toto období velmi málo a tato teorie stagnuje, navíc nesplňuje ani své teoretické proklamace o dynamickém a otevřeném strukturalizmu a jeho konstruktivismu (i když Even-Zohar připouští, že strukturu a vztahy v systému určuje hypoteticky především pozorovatel - vědec). Literární systém je sice strukturní síť vztahů literární činností pojatých jako sociokulturní činnost, ale model je omezen na tři ruské formalistické binární opozice struktur: centrum - periferie, kanonizovaná - nekanonizovaná literatura, primární - sekundární systém. Polysystém je sice otevřená struktura, ale v této teorii je redukována na interaktivní systémy národní a překladové literatury, přičemž překlad jako „kulturní zboží“ je interferencí, z něhož může domácí literatura v případě potřeby čerpat, i když mohou nastat situace „kolonizace“, kdy je překlad kultury vnucen (Even-Zohar 1990: 68-69). Nejostřeji Hermans (1999: 110-119) kritizuje Even-Zoharovy „univerzálie literárních kontaktů“ z konce 70. let, které v roce 1990 přeformuloval autor na deset „zákonů literární interference“.

Kladně naopak Hermans (1999) hodnotí dosavadní využití této teorie jak metodologického nástroje ve výzkumu dějin překladu, ale upozorňuje na zásadní nedostatky - výzkum inklinuje k determinizmu, přílišné abstrakci a opomíjení lidského faktoru (společensko-politické mocenské vztahy, instituce, skupiny, individua), protože je zásadně zaměřen jen na text. „Válku“ mezi sebou vedou konkurující si normy a modely, nikoliv jednotlivci nebo skupiny lidí, kterým jde o zisk nebo ztrátu. Celý mechanismus pak připomíná stroj s automatickým řízením, který je strukturalizován do kategorií a vztahů – tedy starou formalistickou představu literatury a kultury jako autonomních řad, kde se deskripce a explanace překrývají a v důsledku tří redukujících dichotomií uniká spousta dalších faktorů, společenských a ideologických. Přitom se zásadně vyhýbá otázkám příčiny změn žánrů, norem, překladatelské praxe či pojmu překlad (poslední platí pro Even-Zohara, nikoliv pro Touryho). Hermans (1999: 118) konstatuje, že došlo vlastně k jakémusi paradoxu - polysystémová teorie a kulturní sémiotika se zasloužily o tolik potřebnou „kontextualizaci“ v teorii, ale při aplikaci se vyhýbají zjišťování hybných faktorů vývoje kultury, literatury či překladu v daném kontextu, což se jako nedostatek promítlo v dalších obrazech:

Neochota identifikovat motor pohánějící stroj historie znamená, že to, co vědec popíše jako abstraktní struktury a vývojové změny, se vzájemně determinuje, jako kdyby obojí existovalo v jedné volně se vznášející bublině. Právě za toto kritizoval Pierre Bourdieu ruský formalismus a jeho polysystémové ztělesnění. (Hermans 1999: 118; překl. ZJ)

Polysystémová teorie je za svoji poplatnost ruskému formalistickému pojetí struktury jako stroje formy ve vakuu právem kritizována jako zastaralá a překonaná, neschopná reagovat na aktuální otázky (to se týká Even-Zohara i Touryho); Hermans odhalil i rozpor mezi proklamací a skutečnou podobou této teorie a její metodologie. Pokud se chtěli či snažili její autoři motivovat naším strukturalizmem, byl to formální, povrchní, namátkový a neúspěšný pokus; ovšem s výjimkou překladatelských norem – zde získal Toury světové prvenství (v roce 2003 poprvé veřejně přiznal, že se s normami Levého seznámil prostřednictvím Even-Zoharovy disertace z roku 1971); nešlo však zřejmě jen o překladatelské normy – Touryho definice překladu a jeho postulátů dosti nápadně připomíná Popovičovu a Mikovu koncepci invariantu a posunů.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Podle našeho názoru to je pouze část pravdy, protože dosti prokazatelně čerpal i z Popoviče. Popovič (1975) povýšil Levého kategorii překladovosti na překladatelskou normu, která u Touryho reprezentuje základní překladatelskou normu (initial norm). Přestože jde o zcela ústřední pojem vázaný na pojem překladu, není u Touryho dostatečně vymezen ani propojen s dalšími kategoriemi tak, jako je tomu u Popoviče. Norma je zde napojena na nedostatečně specifikovaný „invariant“ a s ním nutně související „transformace“ a posuny. Všechny pojmy jsou velmi pravděpodobně převzaty od Popoviče, i když se Toury (1980) odvolává na jiné autory.

Teorie polysystému se od české a slovenské teorie překladu liší podobně jako ruský formalismus od českého a slovenského strukturalismu, proto má naše teorie daleko blíže k manipulační škole, v níž jsou struktury přímo provázány s lidským faktorem a je možné nabídnout i explanaci změny struktur. Na rozdíl od manipulační teorie nabízí náš strukturalismus více – explanaci změny lidských struktur (subjektů) v procesu komunikace – kromě sociálního a kognitivního zaměření se zde výrazně posazuje dialektika, kterou manipulační teorie, podobně jako teorie polysystému i skoposu, víceméně postrádá. Postmoderní „angažovaný přístup“ je však s výjimkou axiologického hlediska synchronní kritiky nebo dějin překladu v těchto teoriích nepřítomný.

Přechodně ho převzaly severoamerické individuální přístupy (např. Venuti, Robinson, Arrojo), trvale pak jihoamerický „kanibalismus“ (Vieira, Arrojo, Milton); za přechodný zájem lze považovat i feministická studia, zakotvená především v Kanadě (Simon, von Flottow); post-koloniální náhled s příznakem angažovanosti teorie či alespoň kritiky je však stále živý, i když postrádá vlastní metodologickou základnu (zvl. Tymoczko 2002), ale to mu v poslední době nebrání - vychází s filozofických pozic a kompilační metodou tvoří „teorii“ (Tymoczko 2007, Gentzler 2008). S nástupem sociologického obratu však post-kolonialismus z módy nevychází, angažovanost teorie se rozšiřuje z boje za práva a ochranu kultury na boj za práva překladatele a radikálně to řeší teoreticky jeho zmocněním (empowerment), jak uvidíme v kapitole o ideologii..

Zároveň vychází najevo i dlouhodobý deficit v zanedbávání příjemce jako významného subjektu, a to především v souvislosti s lokalizací. S tou jsou spojeny nové formy překladu, často integrovaného do adaptačních procesů nebo do procesů vícenásobného synchronního překladu (Pym 1998, Dollerup 1995) a souvisejících s týmovou prací (profesionálů i laiků) a počítačem podporovaným překladem - i odtud vede přímá cesta od teorie k praxi a naopak, přičemž deficit translatologické teorie je velmi patrný. Do popředí se dostala i překladatelská kompetence – ta se sice v rámci translatologie udržela (Englund-Dimitrova 2005, španělské výzkumy v didaktice), ale přechází (Gouadec 2008, Sager 1994, Somers 2003) do oblasti mimo ni - totiž do praxe, ať již jde o kompetenci stroje nebo člověka v reálných úkolech integrovaných do organizovaného výrobního procesu, např. EN 15083, strojový překlad na internetu, poradenskou činnost, amatérské překlady, organizační systém překladu v Evropské komisi a další.

2.2 Popovič a empirický výzkum

Popovič (1971: 139-140, 1975) v případě výzkumu dějin překladu předkládá celý výzkumný program, který pak přejala i Slovenská akademie věd pro kolektivní výzkum v této oblasti; nezbytnou součástí tohoto systematického výzkumu je i praxeologie, tedy prvek sociologický. V tomto směru lze jen litovat, že s tímto programem nebyl obeznámen Pym, když se ve své monografii *Method in Translation History* (1998) snažil najít koncepci výzkumu dějin překladu a její metodologickou bázi: archeologii překladu samu o sobě považuje za zcela nedostatečnou, k polysystémové teorii se staví kriticky a nakonec navrhuje svůj model převzatý ze sociologie – teorii režimů. Vůči polysystémové teorii totiž konstatuje, že se ke škodě věci soustřeďuje na překlad jako fakt přijímající kultury¹⁰⁶, nikoliv jako na fakt mezinárodních kontaktů, navíc pojetí překladatele výlučně jako člena přijímající kultury, který pracuje v zájmu jejího obohacování, rovněž neodpovídá skutečnosti – Pym vidí překladatele mezi kulturami, tedy jako „interkulturu“ a příčinnost jako vícenásobnou.

Popovičův program je sice zaměřený na přijímající kulturu, ale stojí za úvahu, protože je velmi komplexní a dal by se rozšířit i zobecnit směrem k vyšším systémům (cf. Ďurišinův analytický model meziliterární komunikace). Na vhodnost takového propojení už nepřímo poukazuje Lambert v roce 1988 (Lambert 2006: 51-74), který jako základ pro literárněhistorický výzkum překladu přebírá teoretický model Levého, s nímž však, jak říká, nevystačí při popisu a vysvětlení zcela protichůdných překladatelských metod v jednom období, tj. doslovné vedle adaptační (to je však problém Lambertův, protože nezvládá dialektiku; koexistenci i zcela protichůdných norem totiž vysvětluje už Mukařovský).

Podstatné je to, že se pomocí české a slovenské teorie dal do literárních dějin integrovat jinak opomíjený překlad - Lambert tu odkazuje právě na Popoviče a Ďurišinu, na teorii překladu a „scheme for research“, čímž je Popovičův program, které se rozšířily ve skupině kolem Holmese. Popovičův systematický program nemá, myslím, v translatologii dodnes konkurenci

¹⁰⁶ Tato uzavřenost později vyústila v Pymovu kritiku Even-Zohara za jeho nacionalismus. Uvedená Pymova práce z roku 1998 je však z našeho podnětná, protože přináší kritický pohled na zažitá pojmy a konceptualizace i v našich teoriích (Levý, Popovič), v nichž se promítá jednak dobová a kulturní vázanost (historické zkušenosti se vznikem a funkcí literárního překladu, jednak zaměření na literární překlad, stejně jako u polysystémové teorie. Žádná z nich však neaspirovala na teorii univerzální. Důvodem je skutečnost, že klasický literární překlad dnes představuje zlomek překladové produkce a teorie má především odrážet praxi, aby byla relevantní.

(cf. Hermans 1999), i když se jedná jen o výzkum literárního překladu. Existence programu na výzkum dějin jiného (tj. neliterárního) žánru nám není známa. Lambert navíc podchytil i jeho rozměr explanační a otevřenost teorie (2006: 55), čímž se Popovičova koncepce vymykala stavu v západní translatologii a časově ji předběhla (podobně jako snad ještě otevřenější teorie Levého). Lambert navíc ve stejné stati usměrňuje Holmesovu poněkud vyhraněnou pozitivistickou koncepci budování teorie na deskripci, protože teorie zaměřená na explanační cíl musí z nějakých předem stanovených hypotéz a pracovních programů vycházet.¹⁰⁷ Lambert zde má především na mysli budování teorie z výzkumu dějin (literárního) překladu na nějakém výchozím teoretickém základu. Popovičův model (1975: 36-37) tento základ má a sestává ze sedmi fází:

- A. Přípravné práce k dějinám překladatelství (bibliografie překladů a překladatelů)
- B. Praxeologie překladu (vnější podmínky a kulturně-společenské předpoklady)
- C. Dějiny překladatelských metod (periodický vývoj podle formulované a imanentní poetiky; překladatelský program)
- D. Úloha překladu ve vývoji domácí literatury (žánry, slohové postupy)
- E. Funkce překladu v literárním životě (meziliterární komunikace, literární vzdělávání, kulturní kontext atd.)
- F. Typologie národního překladu dle období ve srovnání s jinými literaturami.

K teoretickému modelování a vztahu teorie k empirii uvádí Popovič (1975: 15-23), že teorie se má zabývat vysvětlením výstavby, charakteru i zákonitostí překladu a musí být budována na empirickém ověřování a zobecňování; modelování chápe jako prostředek poznávání skutečnosti. Komunikační model překladatelského aktu i toto stanovisko přejímá od Levého, ale rozpracovává ho ve dvou rovinách – rovině komunikačního procesu (se specifikací metakomunikačního kontextu) a rovině textu (se strukturně-typologickou klasifikací jevů a pomocí výrazové soustavy), od nichž chce odvodit další složky a kontexty uměleckého překladu, tedy modelovat překlad jako kulturně-společenský jev ve všech jeho dimenzích, včetně meziliterární komunikace.

Na bilaterálním modelu překladu (Popovič 1975: 28-29):

¹⁰⁷ Díky Touryho DTS se celá teorie polysystému nesprávně považuje za deskriptivní, které explanační článek chybí, přestože Toury (1995) o explanačních cílech často mluví.

Literatura 1 →

Překlad

← Literatura 2

demonstruje Levého postulát dvojí kulturní příslušnosti a hybridity překladu, kterou nazývá kreolizací (Lotmanův termín) ve spojení s Levého literárně diferenciací a univerzalizační funkcí překladu, připojuje aspekt rozdílného času kultur a překlad chápe dynamicky jako reakci i akci. Ve vzniku univerzálie, který podporuje vývoj směrem ke světové literatuře, vidí, stejně jako Levý, i negativa ve smyslu sjednocování za cenu schematičnosti, standardizace atd. Rovněž dobová překladatelská metoda se může z důvodu rozdílu času kultur dostat do rozporu s domácí estetickou normou.

Z toho vyvozuje metodologickou zásadu, že se hledání specifčnosti vývoje překladu má soustředit na hledání prvků obohacujících přijímající literaturu, a nikoliv na zjišťování mechanické závislosti překladatelské estetiky na dobové literární normě. Mezi tímto požadavkem a současným ideologickým pohledem na překlad je však propast: ideologický obrat vidí v překladu spíše funkci ztráty kulturní identity (viz bývalé kolonie a současné úsilí o zachování identity minorit), proto jsou teorie zdůrazňující kladnou vývojovou funkci, navíc v dimenzi „národního“, která zastírá multikulturní soužití, přímo „propadákem“. Dialektika konkurence ani aktivita příjemce nejsou zvažovány.

Druhou propast ale spatřujeme u samotného Popoviče pokud jde o synchronní a diachronní výzkum. Diachronii představují dějiny překladu, co však představuje synchronii? Synchronní aspekt je v dnešní translatologii z výše uvedených důvodů primární: synchronie totiž předurčuje budoucnost, tedy případnou ztrátu kulturní identity.

Můžeme se mýlit, ale pro Popoviče bylo synchronní studium, na rozdíl od Levého, kritikou překladu. To má z dnešního hlediska pozitivní aspekt – dnes požadovaná axiologie je přímo zabudována do centra paradigmatu (kritiku překladu zařadil Holmes do aplikované větvě, zatímco Popovič ji považuje za součást vědecké empirie); negativním aspektem zůstává, že na rozdíl od Levého není v Popovičově paradigmatu místo pro výzkum obecných fenoménů jakou jsou např. překladatelské tendence (dnes univerzálie). Na tento problém se podíváme v souvislosti s poněkud odtažitou činitelskostí v následující kapitole.

2.3 Lidská činitelskost - subjekt v překladatelském procesu

Subjekt se promítá do textu překladu jako textový subjekt. Levý (1971) vidí překlad jako průnik tří idiolektů: aktivního idiolektu autora, pasivního idiolektu překladatele (fáze recepce – porozumění, interpretace a koncepce), aktivního idiolektu překladatele (fáze přestylizace) a pasivního idiolektu příjemce (ohled na příjemce promítnutý do textu). Kromě idiolektů tu působí samozřejmá zakotvenost účastníků komunikace v dobovém kontextu (normy, vidění světa, sociologie příjemce atd.) a individuální zkušenost promítající se např. v interpretačním rozptylu. Překladatelskému subjektu věnuje Levý (1983) téměř stěžejní pozornost z hlediska dispozic, postojů atd. a upozorňuje, že je nutné zkoumat překladatelův osobní přínos nejen z pohledu reprodukce či reprezentace originálu.

Popovičův (1983: 163) překladatelský subjekt se pak systematizovaně promítá jako výrazový idiolekt v posunech, které představují poetiku překladatele. Z hlediska dispozic zdůrazňuje Levý překladatelovu paměť ve vazbě na aktivní idiolekt a rozhodovací proces (1971) a tvůrčí dispozice (1983), jakož i pragmatickou stránku - minimaxovou strategii (1971). Popovič pak spíše zdůrazňuje rozdíl mezi ideálním a „neideálním“ překladatelem a v rámci slovenské teorie literární komunikace koncipuje odděleně vedle idiolektu i zkušenostní komplex překladatele a dále jeho literární vzdělání (totéž se týká i subjektu autora a příjemce).

Zkušenostní komplex definuje Popovič (1983: 164) jako „souhrn společenských, filozofických, psychologických a jiných názorů a zkušeností individuálně osvojených překladatelem, které slouží jako pozadí při komunikační, sémiotické a stylistické realizaci překladu“. **Literární vzdělání** vymezuje jako:

[s]oubor osvojených informací o originálu a literatuře vůbec, kterými disponuje překladatel [...] vztah překladatele k vysílající literatuře, informace o realitě zobrazované v originálu, mo vývojovém zařazení překladových textů, o autorském kódu, čtenářském kódu a vztah překladatele ke kontextu domácí, přijímající literatury“. (Popovič 1983: 165; překl. ZJ)

Poetiku překladatele definuje jako:

[p]oetický idiolekt realizovaný na výrazovém plánu jako systém překladatelových individuálních výrazových odchylek na pozadí literární normy, resp. ustálené překladatelské metody. Prvky tohoto systému jsou individuální výrazové posuny, charakterizující tvořivý subjekt překladatele. (Popovič 1983: 165; překl. ZJ)

Individualitu (osobnost) překladatele i autora vidí (1983:166) jako komplex dispozic, kterými jsou: zkušenostní komplex, ideologický kód, komunikační postoj, literární vzdělání, výrazový idiolekt (stylistika překladatele) a talent (výrazová intuice spočívající v sociálně-psychologické schopnosti individua interpretovat a volit stylistické prostředky).

Levého soubor překladatelských činností při tvorbě překladu je soustředěn do tří fází: porozumění, interpretace a tvorba koncepce, přestylizace (včetně volby metody). Levý (1983) upozorňuje, že volba metody je jedna věc a schopnost jejího naplnění věc druhá, závisující na tvůrčích schopnostech. Kromě toho Levý (1971) na základě vlastního pozorování a experimentů koncipuje „překladatelské tendence“, které se v mnohem pozdějším vývoji objevují jako překladatelské univerzálie (Blum-Kulka, Baker a další) a zákony (Toury 1995). Popovič (1975, 1983: 164n) se snaží o jemnější a širší specifikaci – rozlišuje posloupnost překladatelských činností, ale protože některé překračují teoretický rámec daný komunikačním modelem, přesouvá tyto do praxeologie. Otázku překladatelských tendencí neřeší, zůstává u individuální poetiky překladatele (a individuálního posunu), diachronní výzkum je zaměřen na vztah této poetiky s kulturními potřebami a dispozicemi překladatele, synchronní výzkum vidí jako paralelu s literární kritikou, tedy jako kritiku překladu, čímž uniká část výzkumu.

Jinými slovy to, co Holmes koncipuje a Toury rozvíjí jako deskriptivní translatologi (DTS), tedy empirický výzkum zaměřený na různé aspekty překladu (produkt, proces, funkce) se u Popoviče zužuje na výzkum dějin překladu a samotná „kritika překladu“ jako synchronní a nutně i axiologická analýza nemá z tohoto pohledu metodologické ukotvení (metodologi kritiky má vypracovat praxeologie), navíc je omezena na individuální případy; Toury (1995) zdůrazňuje korpusový materiálový výzkum, protože jen tak lze hledat „pravidelnosti“; kritika překladu spadá do aplikované větve, avšak jako objekt studia, nikoliv jako provádění translatologem.

Protichůdnost těchto dvou přístupů vedla v Holmesově skupině k rozporu právě ze strany zapojení axiologického hlediska do deskriptivního výzkumu i ze strany integrace a vymezení pojmu samotného, jak vzpomíná Lambert (2006: 80-81) v roce 1991. Problém axiologie se však dnes dostal na pořad dne se sociologickým a ideologickým obratem, takže problematika je širší a patrně souvisí s rozdílným chápáním funkce a hodnoty (i když se obě strany dovolávaly sémiotiky, jde o sémiotiky rozdílné – českou, ruskou a slovenskou), s čímž se

prolíná metodologické východisko a hledisko zaměření výzkumu. Po této odbočce se vracíme k překladatelským činnostem vymezeným Polovičem, ale problematiku výzkumu sledujeme dále.

V hierarchii překladatelských činností stojí nejvýše **překladatelský program** jako výběr textu pro překlad vztažený ke kulturnímu kontextu – potřeby kultury, vývojové tendence literatury, instituce literárního vzdělávání – jako faktorům objektivním, ale i k subjektivním faktorům, jako jsou komerční a individuální zájmy překladatele). Výběr textu pro překlad spadá u Popoviče (1975) do praxeologie (sociologie překladu); už Levý (1971) upozorňuje, že by se jím měla zabývat sociologie literatury.

Polysystémová i manipulační teorie upozorňují na důležitost hlediska „co se překládá vs. co se nepřekládá“. Zatímco polysystémová teorie a naše teorie se orientují na to, co se překládá, protože primárně vidí hledisko potřeb (literárního) vývoje přijímající kultury, i když nikoliv ve vakuu, tedy soustředěním se jen na vývojovou autonomní řadu - tuto tendenci má Toury, který společensko-ideologické souvislosti nezvažuje; u Levého (1957/1997, 1963/1983/1998) je vazba výrazná, u Popoviče méně v oblasti teorie, o to více je pak zapracována do praxeologie, ale i v teorii se minimálně promítá jako literární vzdělávání čtenáře. Manipulační škola pak explicitně formuluje vztah dobové ideologie kultury a výběru, resp. „nevýběru“ textů k překladu, který si česká ani slovenská teorie dovolit ve své době explicitně nemohly, i když o problému zakázané literatury věděla celá společnost a institucionální politiku výběru (včetně hierarchie této instituce) si minimálně také uvědomovala, už jen proto, že byla oficiálně a otevřeně formulována a týkala se nejen politiky kulturní. Umělecká literatura, ale západní komunikáty všeobecně byly brány jako ideologická subverzivní¹⁰⁸, tedy rozvracečská zbraň proti socialismu, pokud samy svůj společenský řád nekritizovaly, respektive nepodporovaly domácí (socialistickou) ideologii.

Popovičův pokus o praxeologii, sociologii a záležitost výběru textů pro překlad z tohoto hlediska by se měl chápat spíše jako odvážný čin, i když výběr nakonec konkretizuje jako konkrétní realizaci konkrétní kulturní socialistické politiky řízené konkrétní hierarchií institucí – tedy do kontextu totalitního režimu (kulturní politika), ale zároveň jde nad tento

¹⁰⁸ Zde praxe socialistického režimu předběhla metodologickou praxi západní literární vědy etapy post-strukturalizmu, přesněji dekonstrukce, která ji uplatňuje alespoň na textech.

úzký kontext, protože v praxeologii nakladatelskou politiku i politiku překladatele zapojuje do souvislosti s jakýmkoliv kontextem a s kolektivními i individuálními zájmy..

Kriticky se stále můžeme dívat na kompromis ve smyslu teorie vs. praxeologie a zamyslet se nad tím, zdali praxeologie neměla podobnou funkci v paradigmatu jako Holmesova DTS v synchronním aspektu (funkce překladu koncipovaná jako jeho sociologie). U obou autorů však chybí přímá vazba takového výzkumu na teorii. Holmes totiž, jak upozorňuje Toury (1995), nepochopitelně nečlení tři větve DTS dále tak, aby se napojovaly na dílčí teorie svou indukci, přestože tak koncipovány jsou.

Synchronní studium překladu podle Popoviče pak zůstává svojí funkcí v kritice překladu, a tak se empirický výzkum překladu, který má přispívat rozvoji teorie, omezuje na studium diachronní. Popovič synchronní popis eliminuje a přesouvá celou záležitost v translatologii do praxeologické kategorie metodologie kritiky překladu a synchronního překladu si pak všímá z hlediska ne/kvality, tedy jako kategorie překladu substandardního; ten je zařazen do praxeologie (konkrétně do její sociologie), protože ta by měla stav napravit – to je tedy zaměření a cíl synchronního výzkumu.

Chybí zde tedy synchronní výzkum na stejné popisně-explanační rovině jako je velmi propracovaná koncepce výzkumu diachronního. Toto „hledání“ je asi projevem hledání v metodologické orientaci mezi západní metodologií a domácí literárněvědnou tradicí (i dobovým zaměřením na historickou poetiku), i když diachronní popis je ve svých statických průřezích vlastně popisem synchronním, jak připomíná Levý (1971).

Přestože je Levý v podstatě také literární vědec, tyto potíže neměl, zřejmě i proto, že se pohyboval v jiném vědeckém prostředí a i jeho záběr a zájem byl širší než Popovičův. Např. Levého rekognoskativní model (1971) platí jak pro synchronní, tak pro diachronní studium. Bez ohledu na to žádný problém s diferenciací synchronie a diachronie nemá, ani s odlišováním výzkumu z hlediska zapojování axiologie (k metodě výzkumu se explicitně vyjadřuje v posledních kapitolách první i druhé části *Umění překladu*, ale i v metodologických poznámkách ve stati *Geneze a recepce* a na obecné rovině i v jiných statích sborníku *Bude literární věda exaktní vědou?*).

Pokud někdo předstihl dobu ve smyslu „deskripce“ orientované na hledání pravidelností či zákonitostí, byl to právě Levý, když nalézal a empiricky potvrzoval překladatelské tendence a minimaxovou strategii, navíc v takové šíři, na které se později podílely celé řady translatologů, ať již ve výzkumu univerzálií nebo překladatelského procesu. Podíváme-li se z tohoto úhlu na hlavní představitele či autory nás zajímajících teorií, jsou z hlediska empirických východisek s výjimkou teorie skoposu budovány na diachronním výzkumu literárního překladu; zájem Lefevera a Bassnettové byl výlučně orientován na dějiny překladu, Toury (1995) se sice takto explicitně sám neomezuje, ale soustřeďuje se na metodologii a teorii, výsledky synchronních výzkumů přebírá (nebo jen komentuje), např. z korpusové translatologie (Bakerová, Laviosa a další), v níž se hranice mezi synchronií a diachronií obvykle stírá. Z tohoto hlediska je pak dosti pochopitelná i kritika těchto teorií – jistým způsobem se překladu v současnosti vyhýbají právě z hlediska ideologického.

U Popoviče synchronní výzkum překladu chybí, překlad je buď zkoumán diachronně, anebo jde o substandardní překlad v kategorii praxeologie, která je zaměřena na pomoc praxi, nikoliv na rozvoj teorie. Tato zrcadlová koncepce literární vědy poukazuje na její nedostatečnost, a je chybou Popoviče, že se od ní nedokázal odpoutat. Levý (1971, 1983) v oblasti metodologie postupoval vlastně opačně: na příkladu překladu ukazuje (i experimentálně), jak by metodologie měla vypadat, bez ohledu na to, zda je zaměřena synchronně nebo diachronně.

V Popovičovi tedy synchronní studium „normálního“ překladu chybí, a s ním i podstatná část budování teorie. Zde se Popovič uchýlil k deduktivnímu přístupu – převzal teorii invariantu, model komunikace, výrazovou soustavu (stylu), vypracoval teorii posunu a metakomunikace, to vše integroval a prezentoval jako teorii překladu. Tento teoretický model pak použil jako analytický v diachronním výzkumu; u jednotlivých překladů používá i jemnou strukturální analýzu vypracovanou českým strukturalizmem v kombinaci s lotmanovským sémiotickým zaměřením.

Obdobně, jak již bylo řečeno, se potýká Popovič i Holmes se „vzděláváním“ a s tím souvisejícím pojmem didaktika (Popovič 1975, Holmes 1972, 1977), který se sice později v translatologii velmi dobře ujal, ale v poněkud modifikovaném pojetí od svého odborného významu „teorie vyučování“, což zde necháváme zcela stranou stejně jako celou záležitost

vzdělávání překladatelů, které se v poslední době věnují hlavně Španělé.¹⁰⁹ To se týká i oblasti takzvaných pomůcek překladatele, z nichž se vyvinul samostatný obor prolínající praxi s teorií překladu. V té době šlo o pomůcky typu gramatik a slovníků, na druhé straně tu byl strojový překlad jako jeden z obecných modů převodu.

Dnes je situace jiná a zdá se, že tento modus prostřednictvím IT technologií ovládá překlad i překladatele v podobě překladačových systémů typu CAT, termínobází, řízení a organizace překladatelských projektů apod., čímž se mění praxe i podstata překladatelské činnosti. Jasně se zde spojuje technologie s potřebami praxe – s požadavkem rychlosti globální (mnohojazyčné) distribuce sdělení, které má odpovídat jistým požadavkům na komunikaci a její cíle a obvykle zahrnuje týmovou práci. Je tu nová vazba mezi požadavky praxe, pomůckami a překladatelskou schopností s nimi pracovat, tedy aspekt jiné překladatelské kompetence, neboli jeho překladatelských dispozic v synergii s tímto rámcem.

V teorii literárního překladu sice tyto konkrétní dispozice místo nemají, ale v dnešní translatologii ano, dokonce i jako pracovní postupy. Týmová práce na překladu byla již předtím koncipována - např. jako spoluautorství na literárním překladu. ze strany účasti podstročnickového překladatele nebo redaktora, anebo kolektivu překladatelů (Popovič 1975, 1983). I dnešní překladatelský program je v našem kontextu spíše hledáním práce na základě výběru textu jiným subjektem, přičemž se tento výběr řídí především trhem, tedy je komerčně orientován. Různé souvislosti takovéto praxe, která se navíc týká převážně překladu neliterárního, jsou dalším důvodem kritiky teorií, protože ji nereflektují ani neintegrují; nejbližší stojí manipulační teorie a teorie skoposu, v nichž nad překladatelem stojí článek zadavatele. Mezitím se z potřeb praxe vyvinul mimo translatologii a nezávisle na ní jiný obor. Podobně tomu bylo u strojového překladu, který je doménou nikoliv translatologů, ale jazykových a inženýrských inženýrů.

Tento nový obor je specifický tím, že zásadně empiricky buduje „teorii“ na praxi a pro praxi (pro její kvalitu a efektivitu), přičemž se orientuje na aplikovaný výzkum s výrazně sociologickou orientací v zaměření i metodách. Jedná se o obor interdisciplinární, využívající poznatky a metodologie několika věd. Translatologii se vymkl z důvodu nezájmu a kompetencí translatologů. Zatímco oblast strojového a počítačem podporovaného překladu se

¹⁰⁹ Holmes v roce 1977 (in Holmes 1988) dokonce mluví o „teorii didaktiky“ (theory of didactics), což ukazuje, že oběma literárním vědcům byly tyto záležitosti odborně vzdálené.

snažil reintegrovat např. Esselink a Somers, u zatím nepojmenovaného oboru to je např. Gouadec. Kritiky translatologie jsou v tomto směru oprávněné, i když o rozkolu teorie a praxe se z různých hledisek mluví již dlouho. Teorie by měla být „o praxi“, ale translatologie i „pro praxi“, což byl zřejmě původní záměr aplikované větve i praxeologie. V 70. letech však jejich autoři nemohli mít o tomto budoucím vývoji praxe ani tušení (byla to také doba skepse kolem strojového překladu, která v těchto letech vyvrcholila), navíc byli svými zájmy i dispozicemi literárně orientovaní.

Jak vypadá tento nepojmenovaný nový obor? V zásadě jde o **obor poradenský**¹¹⁰, tedy obor poradenských služeb v oblasti mezikulturní a mezijazykové komunikace, v níž se praxe výrazně opírá o „outsourcing“ překladu, tedy o jeho externí zadávání specializovaným dodavatelským institucionálním subjektům obvykle pracujícím na subdodavatelských vztazích (jednoduše řečeno poskytovatelům překladatelských služeb, jimiž jsou především překladatelské a tlumočnické agentury, které zadávají překlad kontrahovaným fyzickým nebo právním subjektům).

Překlad může být pořizován i interně (což je stejná rovina jako u poskytovatele služby), pak je poradenství zaměřeno na logistiku, organizaci a technologii procesu. V obou případech jde o vnější procesy překladatelské zakázky směřující k procesům vnitřním, tedy samotnému provedení překladu, přičemž základním kritériem je efektivita propojující ekonomické kategorie nákladů a zisku, kde je zisk pojmán jako kvalita překladu, resp. lokalizace komunikátu. Tento obor se zaměřuje na mezinárodní komunikaci až do roviny komunikace globální, což odráží procesy internacionalizace a globalizace, o jejichž analýzu se snaží Pym (2004).

Kritická upozornění na odtrženost translatologie od praxe jsou opět na místě – čemu se disciplína věnuje, co dosáhla, odráží současnou praxi? Čím je kromě omezeného poznání prospěšná? Dnešní svět je pragmatický – věda má být užitečná, proto je institucionálně především podporován aplikovaný výzkum, ale v humanitních vědách nelze pominout hledisko ideologické.

¹¹⁰ Např. kalifornská firma Common Sense Advisory.

Metodologicky tyto problémy uchopil již Levý (1971: 71-145, 147-157), avšak nemohl ovlivnit další konceptualizace překladu, které přišly po něm a byly postaveny na jiných teoretických i metodologických základech.

Zásadní otázkou je, zda teleologický princip a komunikační hledisko ob stojí i v případě překladu. Překladačská činnost se od původní tvorby liší ve více aspektech, než bylo dosud v teoriích, postavených na literárním překladu reflektováno; stejně tak se liší od analogií s přímou nebo nepřímou řečí. Dnešní teoretické koncepce ani metodologie nevyhovují současné situaci, protože neuspokojují potřeby translatologů – překlad se řídí různými vlivy a motivacemi na úrovni subjektivní i intersubjektivní, ale nejnověji i interobjektivní.

Překlad byl a je přirovnán k různým typům komunikace, nebo s nimi ztotožňován, a hledala se jeho specifika. Funkcionalistické teorie operují s funkcí (a hodnotou, v případě sémiotických), teoreticky však nepostihly aspekt pragmatický – subjekt překladatele je buď historicky determinován - polysystém a manipulace, nebo jde o experta (skopos), determinovaného stejným způsobem. Jak jsou utvářeny jeho dispozice, jaké jsou a kdo ho do funkce odborníka dosadí, není v teorii skoposu zahrnuto; Toury (1995) mluví alespoň o socializaci. Pojem experta (odborníka) v překladu teorii skoposu diskvalifikuje jako preskriptivní a ahistorickou (jde o jeden ze stěžejních pojmů této teorie). Česká a slovenská teorie se v rámci svých tradic pokusily o rozpracování, Popovič o velmi systematické.

Komunikační postoj definuje Popovič (1983: 165) jako součást analýzy i syntézy při překladu, která se v textu překladu promítá jako styl, tedy jako dynamická konfigurace výrazových vlastností a souvisí s překladačským úsilím o „diferencovanou literární komunikaci“. Přitom zaujímá překladač **stylistický postoj** – postoj k poetice originálu na pozadí jeho literárních norem (odlišení autorské poetiky na tomto pozadí) a při překladu pak obdobně vztah domácí normy a individuálních sklonů překladače.

Podle Balcerzana rozlišuje (1975, 1983: 166) tři překladačské postoje – nulový (nivelezace spojená s kreolizací domácího a cizího stylu, překladač neintegruje tematickou a jazykovou rovinu), redundantní (stylistická naturalizace) a odkrývání nového stylu (nových stylistických postupů v domácí literatuře neznámých pomocí stylistického kalkování). Překladač zaujímá i **metajazykový postoj** (Popovič 1983: 166) ve fázi analýzy originálu – zde identifikuje jazykové a stylistické vlastnosti předlohy a směřuje k zachycení invariantního jádra – toto je

pak podklad pro koncepci a metodu překladu – mj. k rozhodnutí o zaujetí stylistického postoje.

Ideologický postoj (1983: 167) se týká vztahu k ideově-estetickým vlastnostem originálu v průsečíku s překladatelovými ideově-společenskými postoji a světonázorem – to se promítá do výběru textu a překladatelské metody. Překladatel může mít také **formulovanou překladatelskou poetiku**, kterou Popovič (1983: 168) řadí ve výzkumu jako složku pro zjišťování překladatelské estetiky, případně snahy povýšit vlastní překladatelskou metodu ve smyslu její kanonizace (zároveň metodologicky upozorňuje na diskrepanci mezi formulovanou a imanentní, tedy skutečnou poetikou v textu). Úlohu snahy individua vidí dialekticky nám známým způsobem - individuum může svojí překladatelskou tvorbou dobovou normu ovlivnit, ale není to jediná složka této normy.

Uvedené postoje se v jednotlivých etapách překladatelského aktu prolínají s posloupností kulturně a individuálně vázaných činností v procesu jako celku vymezených jako:

- Překladatelský program
- Překladatelská politika
- Překladatelské postoje (vč. ideologického)
- Překladatelská analýza originálu (konfrontace restrospektivní a prospektivní)
- Překladatelská koncepce
- Překladatelská metoda
- Překladatelská řešení

Ve srovnání s tím jsou Touryho (1980, 1995) překladatelské normy (jinak proces překladu a překladatele Toury nekoncipuje) modelující proces již na první pohled omezenější:

1. Preliminary norms (politika výběru textu a ne/příměst překladu)
2. Initial norm (základní norma - pohyb překladatele na ose adekvátnost /věrnost, příklon k normám originálu/ – přijatelnost /volnost, příklon k normám přijímající kultury/)

3. Operational norms (rozhodování z hlediska přenostu invariantu na makro a mikrorovině /matriční normy řídí textově-kompoziční výstavbu, textově-jazykově normy řídí výběr jazykového materiálu).

Zajímavá je první norma – tu česká ani slovenská teorie nezná (i když Levý a Popovič na výběr textu pro překlad upozorňují z hlediska sociologického a uvádějí pestřejší škálu deviantního překladu, než je překlad nepřímý). V manipulační teorii byl ideologický fakt „co se překládá“ stejně důležitý jako fakt „co se nepřekládá“. Motiv koncipování tohoto parametru jako normy je v těchto souvislostech neznámý a zajímavé je, že jsme se nesetkali s žádnou kritikou, která by existenci této normy zpochybňovala. Podle našeho názoru o normu z hlediska dnešní praxe nejde, výběr se řídí ekonomickými principy a často nejde ani o „výběr“ z hlediska přijímající kultury (cf. globalizace); neboli hledisko „potřeb“ přijímající kultury je kardinálně přehodnoceno.

S ekonomickou a pragmatickou stránkou souvisí i nepřímost, tedy zprostředkovanost překladu: překlad v globálním světě je z hlediska ekonomičnosti i proveditelnosti často zprostředkováván přes *lingvu francu*, tudíž je těžké mluvit o nějaké normě. Druhá Touryho kombinuje, zdá se, Levého dvojí normu a překladovost a Popovičovu normu překladovosti. Třetí norma je pak odvozená z druhé na konkrétní rovině realizace (přestyilizace).

Podle teorie modelování (Osolsobě 2002) musí být dílo, a tudíž i překlad, jako model někým prezentován a předtím *de facto* za model něčeho někým přijat či uznán, což implikuje, že byl přijat jako model na základě svých očekávaných (prokazatelných či předpokládaných) vlastností, kde je očekávání spojeno s normami produkce¹¹¹ modelu. Zajímavá je tato otázka u uměleckého díla, kde jednak vystupuje do popředí i očekávanost porušování normy ve jménu uměleckosti, jednak sociologické „mocenské vztahy“ (autorita, instituce, kánon), ale i vztahy ekonomické a společenské prestiže, jak se odrážejí v kategoriích manipulační teorie.

Jak poznamenává Osolsobě (2002) k problematice moderního umění – jestliže někdo v umělecké výstavní síni vystaví nějaký předmět, je tímto předkládán vnímateli jako předmět umělecký. Z druhé strany se uvedenému pojetí blíží Touryho definice překladu (volně řečeno

¹¹¹ Není nutné rozvádět vztah normy, funkce a hodnoty jako společenských faktů, dokonale zpracovaný Mukařovským. Není však bez zajímavosti, že právě odkaz na příslušnou práci najdeme v referencích Even-Zohara.

- překlad je to, co daná kultura přijme jako překlad, protože to uznává za přiměřenou¹¹² reprezentaci originálu, přičemž se touto přiměřeností myslí vztah obou textů z hlediska velikosti sdíleného invariantu; kde tato „velikost“ normativně, tedy předpokládaně přiměřeně odpovídá dobové normě překladu). Nedostatkem definice je ono sociologické zázemí představující instituce, moc a implikující axiologický aspekt hodnot, které je na druhé straně velmi markantní u teorie manipulace. Osolsobě (2002) v obecné rovině komunikace pokrývá oba aspekty spojením teorie modelování a ostenze se sémiotikou a sociologickým rozměrem našeho strukturalizmu, čímž se dostává k současným teoriím jednání a hlediskům ideologického i sociologického obratu.

V závěrečné kapitole svého kritického přehledu translatologických teorií Hermans (1999: 158) konstatuje, že deskriptivismus se snaží pojmut či vymezit překlad spíše jako kategorii „performativní“ (rozuměj – uchopit z jeho funkčního hlediska): „Texts are made into translations by being called translations“ - z textů se dělají překlady tím, že se nazvou překlady, a v této souvislosti připomíná McFarlanův výrok z 50. let minulého století: „translation is a translation does“. Tomu odpovídá i vymezení Popovičovo (1975), že překlad je to, co funguje jako překlad, přesněji „funkcí překladu je být překladem“. Ve vztahu k deskriptivním teoriím 70. a 80. let, kam řadí i naše, poznamenává Hermans (1999), že postrádají axiologický aspekt (hodnoty, hodnocení) a aspekt ideologický (s výjimkou manipulační školy), protože se v konstrukci teorie soustředily jen na text. To pro naše teorie ale neplatí (vedle příjemce u Popoviče tyto role zastává redaktor a nakladatelství, zpětnou vazbu poskytuje kritik, u Levého (1957, 1997) i vodičkovsky pojatá kolektivní recepce).

Toury (1995: 172-173) však, aby zřejmě vysvětlil změnu norem, dělá teoretický rozdíl mezi *acceptance* a *acceptability* – přijatostí a přijatelností. Přijat může být i překlad neodpovídající parametru přijatelnosti – zde má konkrétně na mysli přijatelnost ve smyslu přizpůsobení domácím konvencím daného žánru (pól *acceptability* v iniciální normě) u literárního překladu, kdy produkt neodpovídá domácím literárním normám a přitom může být přijat jako literární dílo, což souvisí s přijatelností interference. Tak vzniká norma nová, která se dostane na periferii systému překladových norem a může se v budoucnu ujmout, tedy vytlačit stávající normu centrální; může být použita i norma překonaná, zastaralá či zastarávající, která je rovněž na okraji systému norem. To se týká jak překladových, tak literárních norem domácích.

¹¹² Přiměřený má u Osolsoběho (2002) ekvivalent v „appropriate“, což je termín používaný v definici Touryho.

Mechanismus mezi akceptací (recepcí) a akceptabilitou však Toury teoreticky nevysvětluje – opět by tu určitě pomohla jiná orientace než rusko-formalistická či rusko-sémiotická usouvztažením se společenskou činitelskostí, kterou si bez hodnot, ideologie a moci nelze představit, i kdyby ji měla představovat jen ekonomická veličina trhu, prosperity a existence; změny norem připisuje Toury především změně potřeb kultury a vývoji domácího literárního systému. Na druhé straně zde vidíme inovativní funkci překladu pro domácí systém – vnášení nového (např. odkrývání nového stylu u Popoviče).

Dalším rozměrem činitelskosti jsou vedle společenských rozměry psychologické, týkající se toho, co např. Popovič podle Mika nazývá zkušenostním komplexem účastníků komunikačního aktu. Osobnost (subjekt) překladatele je pak z obou hledisek individuálně pojatá, avšak společensky zakotvené činitelskosti (společenských a psychologických parametrů), Popovičem strukturována do kategorií postojů, činností a jejich výsledků, přičemž „komunikační postoj“ je specificky vázanou kategorií na konkrétní komunikační situaci; navíc je v překladatelském aktu modelována na vektorech propojujících subjekt a jeho činnost s ostatními články (autor, příjemce, oba kontexty – současnost a tradice, redaktor, předloha). Překladatel se podle Levého do překladu promítá zvláště svým idiolektem a motivovanými či nemotivovanými změnami, u Popoviče konstitutivními a individuálními posuny.

Je zajímavé, že Toury v této souvislosti s interferencí mluví o odklonu od výchozího textu prostřednictvím nutných (povinných) posunů a ne-povinných posunů (cf. dichotomii konstitutivního a individuálního posunu Popoviče nebo ne/nutné a ne/motivované změny Levého). Zdá se, že Touryho (195:173) pojem akceptability není jeden či jednotný. V iniciální normě představuje pól přizpůsobení domácímu systému, ale zároveň představuje přijatelnost jako součást pojmu překlad, tedy dobovou představu přiměřenosti v kombinaci s „přijatelností interference“, tedy cizosti.

Levý (1971) se dostal ještě dále, resp. „hlouběji“ k individualitě subjektu – k experimentálně i textovou analýzou zjištěným „tendencím překladatele“, jeho minimaxové strategii, struktuře překladatelské paměti, hypotetickému modelu překladatelského rozhodování založenému na teorii her, vazbě interpretačního rozptylu na kategorii osobnosti a její zkušenostní komplex. Česká a slovenská teorie a její modely mají však podobně jako Toury problém s latentním faktorem moci a ideologie (s výjimkou starších dějin překladu, kde mohly být

z pochopitelných důvodů explicitní). Osolsobě (2002) ve své teorii ostenze nabízí model, v němž by se tento faktor objevil i teoreticky. Tím by se naše teorie přiblížily faktoru zadavatele v teorii skoposu i faktoru patronáže (mecenášství) v teorii manipulace. Navíc by možné slučování rolí tento model nezhodnotilo a prospěla by mu i koncepce role pojaté jako Mukařovského kolektivní subjekt (více participantů v roli překladatele, příjemce i zadavatele či vysílatele jako instituce).

OstENZE modelu jako překladu může vysvětlit i další současný fenomén: překlad je jakýmsi polotovarem (například v dabingu, titulování, reklamě, tradičně v překladu dramatu pro jeviště či dříve jako samostatná fáze v žurnalistice) nebo součástí komplexnějšího převodu (např. lokalizace softwaru). Překlad je tu modelem pro finální model, anebo součástí většího modelu.

Teorie modelování pak může sloučit disparátní metody a produkty v překladu (prováděném lidmi, stroji nebo současně, jak je tomu u počítačem podporovaného překladu – varianta člověkem prováděného překladu s počítačovou podporou, u strojového překladu podporovaného člověkem) a tlumočení. Všechny jsou přijímanou komunikací jak ekvivalentní modely komunikace primární, přestože se vlastnosti modelů od předloh v těchto modech převodu liší na základě toho, jakým způsobem a v jakých podmínkách vznikají. Dalo by se předpokládat, že se zákonitě musí lišit i normy a metody převodu, jakož i očekávání příjemců. Skutečnost je však složitější, a Levý ji proto modeluje prostřednictvím jiných kategorií: kategorie anti/iluzionizmu, překladovosti a subjekt/objektivnosti. Do rozporu se dostává metoda převodu s laickým očekáváním výsledku a laickou představou o jeho dosažení, která koresponduje s představou překladu doslovného (těsného, věrného, filologického).

Ve výsledku pak nastávají dvě situace: (1) příjemce, který má možnost porovnat a originál a překlad (např. při tlumočení, titulování, voiceoveru), nepřijímá jako ekvivalentní model, který nevznikl derivací normou doslovnosti, protože to je představa jeho normy překladu; (2) příjemce, který originál a překlad neporovnává, ho přijímá „v dobré víře“ v závislosti na jeho korespondenci s očekáváním daným normami včetně odrazu zmíněných noetických kategorií, aniž si je vědom toho, jak metoda překladu originál mění ve smyslu hloubkové a povrchové struktury. To jsou hlediska příjmu.

Hledisko zadavatele či podavatele (jen skoposová teorie liší mezi rolemi zadavatele a odesílatele překladu, pokud nejsou sloučené; manipulační patronát vystupuje primárně ve funkci zadavatele, ale implicitně přebírá i funkci odesílatele literárního překladu) je však nutno od recepce odlišit. Jen odesílatel např. ví, že se jedná o pseudopřeklad, nikoliv o překlad, může kontrolovat překlad např. zpětným překladem, je aprobátorem i „nositel norem“, překlad přijímá a představuje, překladatele vybírá, odměňuje a hodnotí. Jde o stejně klíčovou roli jako u ostatních aktantů, proto v modelu překladu nemá jeho role chybět. V případě, že překladatel je sám o sobě zadavatelem a představovatelem modelu, je pak možno obě nebo všechny tři role sloučit.

První úvaha, která se před závěrem této kapitoly nabízí, je tedy revize kategorií subjektů v sekundárním komunikačním řetězu. Subjekt by měl být koncipován jako kolektivní, s možnou kumulací rolí – jako producent a distributor, produkce překladu pojata jako složitý organizační a řídicí proces (v němž dochází k různým zpětným vazbám); překlad, který může být jen jedním článkem výroby finálního produktu, by bylo možno zahrnout do širší kategorie komunikátu (se samostatným výrobním procesem); příjemce by měl být širěji pojat v Popovičově smyslu.

Druhá nabízející se úvaha je pojetí překladatelského procesu Levým (1971, 1963/1983) v několika modelech, tu však necháme do některé z příštích kapitol; v té následující přiblížíme teorii ostenze, resp. modelování v sémiotice.

Ve stávající kapitole jsme kromě autorského subjektu pojednali i metodologii. Zdá se, že „epistemologie“, mající za cíl zřejmě i obejití problému ontologie a zdůrazňující gnozeologii vázanou na subjekty, vnáší do translologie spíše zmatek, protože translolog či literární vědec není filozof. Objevují se proto i ve jménu nové filozofie různá zkreslení - statika, esencionalismus, zaměňování dynamiky se statikou, nad dialektikou je spíše bezradnost, protože je málo známa. Dotkli jsem se ale i otázky vymezení předmětu zkoumání a jeho konceptualizace. V této souvislosti se domníváme, že Popovičova koncepce subjektu je po určitých stránkách zcela v souladu s dobou, jak bude možná více partno z kapitoly o ideologii. Překladovost zůstala v této kapitole latentní (souvisí však s tématem činitelskosti subjektu a jeho vázaností na kontext včetně norem a očekávání), nicméně je zřejmé, že teorie uměleckého překladu, byť koncipovaná na obecném základu, není možná schopna dnešní fenomén překladu pojmut, ale její obecné jádro by se dalo v tomto smyslu rozvinout.

Kategorii recepce a recipienta jsme zde záměrně zanedbali, protože je v našem kontextu důvěrně známa a protože s ní zahraniční teorie doposud téměř nepracují – vyskytuje se v německé hermeneutice, nově je objevována Kostnická škola (uváděn je Jauss), ovšem bez povědomí na vývojové vazby s českým strukturalizmem; příjemce je pasivní, aktivita je mu připisována v interpretaci, aspekt činnosti se učícího subjektu jako u Levého a českého strukturalizmu vůbec v traslatologii samotné nenajdeme (nejde-li o Bourdieuho). Psychologii osobnosti traslatologie vůbec postrádá.

2.4 Exkurz k teorii modelování v sémiotice a překladu

Mnozí si neuvědomují, jak mohou být některé teorie překladu či jejich pojmy spjaty s teorií modelování, a tak se při jejich kritice jen z důvodu vlastního neporozumění zbytečně blamují, což se týká i Hermansovy kritiky polysystému (1999). „Funkcí překladu je být překladem“ (Popovič 1975), „překlad je to, co daná společnost přijme jako překlad“ (Tourey 1980, 1995), „translation is as translation does“ (McFarlane 1953) jsou vymezení pragmaticko-sémiotická (resp. sociosémiotická) z hlediska funkce zástupného modelu a souvisí s modelováním i teorií modelování, záměrně či nezáměrně, vědomě či nevědomě (mohlo jít jen o intuici vedoucí k této hypotéze, protože společnost na ostenzi modelů funguje, nejbližším případem je verbální i neverbální sdělování).

Banalita takových definic si o kritiku přímo říká¹¹³, protože dnes není teorie modelování u traslatologů známa, přesto může podat alespoň opodstatnění: překlad je modelem originálu a podmínkou existence modelu je jeho zástupná funkce pro někoho v konkrétních podmínkách užití. Jde sice o definici „hrubou“, funkční, z historicko-společenského hlediska, ale Popovič i Tourey ji každý svým způsobem doplňuje v dalších sémiotických dimenzích. Teorie modelování je také explicitním východiskem či zájmem u Levého (1971) – ten zde rozvíjí sémiotiku generativní a recepční (srov. jeho generativní a rekognoskativní modely vzniklé integrací s teorií her).

¹¹³ V případě Toureyho opakovaně Hermans (zvl. 1999), Pym (zvl. 1998), Chesterman (zvl. 1997).

Tento malý exkurz, do kterého sami promítáme Levého, má za cíl nahlédnutí k dobovým základům a tím umožnit lepší pochopení teoretických hypotéz i historicky vázaných teoretických pojmů. Druhým cílem je naznačit, že integrace teorie modelování do sémiotiky má i v dnešní době jistý potenciál, který by se dal využít v oblasti deduktivního budování teorie překladu (i tlumočení). Vycházíme proto z Osolsoběho (2002), který do sémiotiky integruje vlastně jistým způsobem nadřazenou teorii modelování, vychází z domácí Zichovy sémiotiky divadla dvacátých let (ale i z českého strukturalizmu od jeho základů a v jeho proměnách) a postupuje vývojově až k západnímu poststrukturalizmu přes pragmatický obrat, aby ho „dekonstruoval“ a rozbil (což zde necháváme stranou).

Teorii modelování, která přišla do českého strukturalizmu s kybernetikou a získala zájem hlavně v 60. a 70. letech, kdy se stala součástí sémiotiky, uplatňoval na překlad již Levý (1971). Je důležitá z hlediska epistemologického a souvisí s logickým pozitivizmem (Russell, Wittgenstein) i dalším vývojem (pragmatika, teorie relevance, „nová“ sémiotika - poststrukturalismus), jakož i s teorií W.O. Quinea. Z domácích zdrojů vychází Osolsobě ze Zichovy divadelní strukturalistické estetiky a kybernetického modelování Valacha a Klíra. Z našeho hlediska je zajímavé, že je tato teorie spojena s teorií her, resp. přesněji pojmem hry v komunikaci a také teoreticky opodstatňuje funkční teorii překladu (viz Levý 1983: 25) – Levý tuto teorii přímo k principům Quineovy teorie vztahuje a konfrontuje s ní pojem „realistického překladu“ Gačečiladzeho¹¹⁴.

Sémiotická teorie modelování (spojení kybernetiky se sémiotikou) pokrývá i pojem metakomunikace. Osolsobě (2002) připomíná, že ji rozvíjeli Poláci (např. Wierzbicka) a Slováci (Popovič a nitranská škola), dále uvádí, že modelování v komunikaci je charakteristické i pro moskevsko-tartuskou školu (Lotman), která je známá svými pojmy primárního a sekundárního modelujícího systému (srov. primární a sekundární model v teorii polysystému, kde ostatně i pojmy polysystém – systémy jsou také odsud přebrány).

Osolsoběho (2002: 12) komunikační model sestává z účastníků (příjemce a původce - podavatel), originálu a „**přiměřeného ne-originálu (modelu)**“. Model je definován

¹¹⁴ Quineův pojem neurčitosti významu (indeterminacy) je dnes v západní translatologii znovu populární a v souvislosti s kulturním agnosticismem vrací do hry otázku přeložitelnosti (např. Pym 2009, Tymoczko 2007). Realistický překlad Gačečiladzeho je konstruován podle teorie odrazu, Levý s ním však zachází volněji a fenomenologicky – jde o mimezi (reprezentaci), ale vázanou na příjemce v jeho kontextu. Na práci Valacha a Klíra se Levý odvolává (1971, 1963/1983).

pragmaticky, spíše než sémanticky, jako „**appropriate** non-originals used as cognitive substitutes of originals“¹¹⁵ (Osolsobě 2002: 364). Na rozdíl od původního modelu dvou aktů (primární komunikace v domácí kultuře a sekundární komunikace v přijímající kultuře) je zde delší komunikační řetězec, který zahrnuje originál, a původce (podavatele) koncipuje jako komunikační článek, který model vytváří (původce) a prezentuje ostenzi (podavatel). Naše teorie překladu tyto akty odděluje z důvodů časoprostorových a kulturních diferencí. To je také podstatné; Doležel (2000), inspirován Levého modelem komunikace v překladu, dokonce pro tento posun zavedl pojem *transdukce*. Další důležitá věc je, že v jedné roli může účinkovat více osob - např. v masové komunikaci je v roli příjemce velká skupina (Osolsobě 2002: 12); jedna věc nebo jedna osoba může účinkovat současně ve všech rolích, což je splynutí nebo sloučení rolí.

Velice důležité varianty elementárních epistémických situací vznikají právě díky tomuto „splynutí rolí“, zejména pak tehdy a takovým způsobem, že na sebe původce jakožto aktivní účastník svou vlastní fysis nebo jejími různými speciálními aktivitami přebírá navíc i roli originálu či modelu, což je případ tělesných variant epistémických situací, jako například OSTENZE (PREZENTACE SEBE SAMÉHO) založené na sloučení role původce a originálu, takže originálem je tu sám původce čili podavatel), MENTÁLNÍHO MODELOVÁNÍ (kde role modelu, ať už převzatého nebo nově vytvářeného, částečně splývá s rolí příjemce), HRY [...] a ŘEČI (kde modely jsou alespoň zčásti zároveň i částmi svých původců i příjemců či jejich podávajících a přijímajících aktivit). Dokonce i celé epistemologické situace - alespoň některé - mohou fungovat nejen jako ORIGINÁLY (což je případ přímého poznání, ostenze a reprezentace situací epistémických, čímž vznikají situace METAEPISTÉMIKÉ a METAKOMUNIKAČNÍ), ale i jako MODEL Y (například v divadle, kde celé komunikační situace fungují jako modely [...]) (Osolsobě 2002: 13)

Ostenze (ukazování, prezentace)¹¹⁶ je druh sdělování ukazováním modelu. Ostenze ukazuje, že jde o model (ukazovaný jako originál) a zároveň dává informaci o originálu. Navíc může komunikovat i o autorovi modelu (původce se „ukazuje“). Komunikuje se prostřednictvím ne-originálu, tedy modelu – poznání originálu je jen zprostředkované modelem, ale zároveň jde o reprezentativní komunikaci protože minimálně zahrnuje „přímou zkušenost z přímé interakce s právě užitým ne-originálem, modelem.“ (Osolsobě 2002: 11). Jinými slovy poznávání modelu je přímé, poznávání originálu zprostředkované. Jazykový projev je zároveň ostenzí sebe sama - informuje o sobě samém. Model je „metavěc“ vypovídající něco o jiné věci. Modelování řeší situaci uživatel bez originálu, je to modelovací situace *uživatel – model – nepřítomný originál* (Osolsobě 2002:65). Ostenze je pro realizaci modelu stejně zásadní jako

¹¹⁵ Přiměřená (appropriate) a použitá (accepted, used) kognitivní náhražka (translation) zcela koresponduje s Touryho definicí překladu. K tomu lze přidat tři jeho postuláty – časová následnost, odvozenost a vztah (podobnosti).

¹¹⁶ Ostenze je jeden ze základních pojmů teorie relevance Wilsonové a Sperbera – nazývají ji ostenzivně-inferenčním modelem komunikace. Z nich vychází teorie překladu E. Gutta.

jeho tvorba a přijetí Celý sémiotický řetězec lze pro naše účely na základě Osolsobého konstruovat takto (oddělíme-li roli původce a podavatele):

Autor originálu – originál – podavatel originálu – ostenze originálu - příjemce originálu - původce modelu - podavatel modelu – ostenze modelu - příjemce modelu

Kybernetické modelování a modelu postavilo svět před omračující fakt „něčeho, co nenapodobuje, a přece se s dokonalostí až děsivou podobá“ (Osolsobě 2002: 342). Levý už v roce 1963 (1971: 69-70) upozorňuje, že ze stejného chování systémů nelze soudit na stejnou strukturu¹¹⁷ – vystižení literárního procesu pomocí komunikačního modelu (řetězce) nevystihuje postatu literárního díla (společenskou funkci podmíněnou estetickými hodnotami – jako historicky konkrétní a historicky podmíněný fakt), což je podstata kybernetického modelování – „odhlíží od speciální povahy jevů; proto je komunikační model pouze modelem částečným a slouží jako metodologická pomůcka literárněkritické a literárněhistorické práce, nikoliv jako jediný základ“ (Levý 1971: 69-70).

Proto se v roce 1965 Levý (1971: 10-2) věnuje problematice poznání struktury (tu ale chápe procesuálně) – zde odlišuje strukturální popis od funkcionálního. První omezuje na jednodušší případy, kdy lze výslednou strukturu definovat, protože je předem znám inventář prvků i jejich vztahy (to sám ukazuje na matematické teorii verše a ve stati *Geneze a recepcce*); výsledkem je pak např. zjištění stylistických tendencí autora jako odchylek od nejpravděpodobnějšího stavu. Funkcionální přístup se opírá o výsledek procesu a neúplný soubor vstupních prvků, přičemž o jejich vztazích lze usuzovat jen nepřímo podle výsledných funkcí. Jako příklad uvádí překlad, kde srovnáním s originálem lze zjistit transformace a jejich analýzou strukturu překladatelovy osobnosti; totéž u vzniku a působení díla. Odtud pak v *Genezi a recepci* dospívá ke generativnímu a rekognoskativnímu modelu (zde integruje teorii rozhodování z teorie her) – jsou to hypotetické modely, částečně postavené na empirii či ověřené experimentem.

Kromě toho (Levý 1971: 12-14) vychází z matematické teorie pravděpodobnosti (Markov, Kolmogorov) a proti strukturalizmu staví linearitu (rozhodovací proces autora, překladatele, příjemce), proti struktuře tedy staví další proces – kognitivní (psychologický) na zcela jiné

¹¹⁷ Osolsobě (2002: 343) totéž cituje z Valacha a Klíra (Kybernetické modelování, 1965).

rovině: už v roce 1965 tím upozornil na omezení českého strukturalizmu při zkoumání struktury (jakkoliv ji tento strukturalizmus pojímal jako dynamickou či „energetickou“ a komunikačně)¹¹⁸:

Názor, že věda je tím exaktnější, čím dokonaleji jsou její zákonitosti vyjádřitelné matematicky [...] děsí pracovníky humanitních věd hlavně proto, že mají na mysli stále numerickou a deterministickou matematiku [...] a nikoliv matematickou logiku [...] **každé zobecňování [...] se opírá o frekvenci, pravděpodobnostní odhad [...]**

Jako další pramen zábran se v tomto okamžiku projevuje také to, že předchozí pokusy o zpřesňování analýzy literárního díla – a u nás to byl hlavně strukturalismus – vytvořily představu, že jen některá východiska zkoumání jsou plodná. Zvykli jsme si považovat **hledisko systémové za nadřazené lineárnímu a považovat za primitivismus a krok zpět jakýkoliv rozklad „celku díla“ do tvarů nižšího dimenzionálního řádu, např. do lineárních posloupností**. Někdy však naopak tento přístup umožňuje spolehlivější analýzu [...] **Souslednost prvků je přitom zkoumána jakožto markovovský řetěz, tj. řada, v níž pravděpodobnost výskytu každého dalšího prvku je podmíněna prvky předchozími (ty vytvářejí její paměť)**.

Tento analytický přístup odpovídá víceméně postupu, jakým ve skutečnosti dílo vzniká, a hlavně, jak je vnímáno. Dílo totiž vnímáme po časové ose, nikoli „jako celek“ [...] a proto v této teorii nabývá významu pojem t e x t u. Ani po přečtení si dílo nepamatujeme jako celek [...] ale [...] synekdochicky [...] ale jako řadu.

„Lineární“ zkoumání literárního díla má tu výhodu, že umožňuje zkoumat tvarové analogie mezi **fyzikální řadou** (např. řadou hlásek), která je nositelem literárního sdělení, a **sémantickou řadou**, v níž si je čtenář uvědomuje. (Levý 1971: 12-14; zdůř. ZJ).

Tvorba (i vědecká) je podle Levého (1971: 14) rozhodovací proces podobný hře v šachy¹¹⁹ – série voleb, kde původnost volby je tím větším čím více je možností volby. U příjemce (recepce) je důležitá předvídatelnost z předcházejících prvků (tedy redundance – entropie), a tak je komunikace - kódování a dekodování hrou. Hrou ve smyslu „game“, tedy teorie hry i ve smyslu „play“ (tedy např. iluzionizmu)¹²⁰ – Levý používá „hru“ v obou významech – v *Genezi a recepci* jako kooperativní a rozhodovací „game“, v interakci (Levý 1963/1983) jako

¹¹⁸ V translatoologii se od 80. let etablovala celá oblast psycholinguistického či „procesuálního“ empirického výzkumu: v 80. a 90. letech to byla kognitivně psychologická introspektivní metoda „TAP“: „think-aloud“ protokolů (zkoumající proces překladu introspektivně verbalizací činností a rozhodování), koncem 90. let ji vystřídala metoda založená na počítačové paměti (TRANSLOG - computer logging; švédská metoda), což nabízí počítačem, tedy externě zachycenou, retrospekci. Obě metody kombinovala Englund-Dimitrova v práci *Explicitation and Expertise in the Translation Process* (2005) a spojila výzkum procesu překladu (zaměřený na řešení problémů a rozhodování) s proměnnými jako kompetence a explicitace. Koncepci překladu jako rozhodovacího procesu přebírá od Levého. Práce přináší i vynikající přehled dosavadního výzkumu procesu překladu a v obou směrech (vlastní výzkum, metodologie, přehled a zobecnění) je v tomto směru nepřekonána. Levého zvažuje z hlediska jeho hypotézy explicitace – její výzkum (2005: 239) potvrdil různá chování jedinců, i když si je omezení svého výzkumu vědoma. V porovnání s tímto závěrem dospěla asi dále diplomová práce Kubáčkové (2008), která použila jinou metodologii a byla zaměřena na tendenci generalizace – zatímco na velkých (korpusových) vzorcích se tendence potvrzují, na individuálních vzorcích se projevují individuální tendence překladatelů, které mohou být opačné.

¹¹⁹ Toto přirovnání používali Saussure i Wittgenstein, avšak každý v jiném slova smyslu. U Levého jde o další pojem. Rozdíl mezi play a game pak komentuje např. zde uváděný Osolsobě (2002). U Bourdieuho je hra z hlediska těchto pojetí nezřetelná, snad kombinuje oba druhy hry jako Levý.

¹²⁰ Problém s jejich odlišením nechávám stranou; už byl částečně komentován v souvislosti s teorií Bourdieuho..

kooperativní „play“ (iluzionismus), přičemž „play“ a „game“ jsou usovztažněny (play se promítá do game v procesu tvorby a naopak je tomu v procesu recepcce). Osolsobě (2002: 110, 121) rozebírá ještě více pojmů hra v teoriích, to necháváme stranou. „Hra na komunikaci je předstíraná komunikace s pravdivou metakomunikací, zatímco předstíraná komunikace je táž hra s nepravdivou metakomunikací (Osolsobě 2002: 121- 122) Zde jde snad o pojetí „play“ ve smyslu Batesona (1955) – „this is a play“, tedy o iluzionismus, přičemž i tato hra představuje model (modelovou situaci). Iluzionistickou hru pak Levý (1983) váže na noetickou kategorii kompatibility.

Co teorie modelování obecně říká k překladu dále?:

I model existuje jako originál, dokonce i tehdy, je-li **modelem neexistujícího originálu** [...] může být ukázán, tj. dán k dispozici poznávající aktivitě druhého, což o originálu vždycky tvrdit nelze. Sama o sobě patří tedy ostenze modelu mezi formy ostenzivní, prezentativní. (Osolsobě 2002: 78-79)

Jaký model lze ukázat? Jen takový, který má tytéž vlastnosti, jaké požadujeme od ukazatelného originálu. I model, má-li být ukázán, musí být reálný, přístupný extrospekci, musí být k dispozici TED a ZDE. Co lze ukázáním modelu sdělit? To, co ten který model je a jaký ten který model je. Model je ovšem zvláštní věc. I když je ukazován jen pro sebe samého, mimo situaci modelování, nikdy nelze s jistotou zaručit – zejména ne v těch případech, kdy je jeho odvozenost zjevná, že si sám modelovací situaci nevytvoří, že nezačne fungovat jako model. **Model, i když poznáván jako originál, jako věc, zůstává meta-věcí, meta-skutečností, odkazující ke svému (původnímu) originálu.** (Osolsobě 2002: 79)

Vysvětluje fungování a existenci pseudopřeklady, pro mnohé teoretiky pak nepochopitelnou skutečnost bezproblémového přijímání překladu jako originálu. Jen Levý se pokusil tuto skutečnost vysvětlit kategorií kompatibility. Západní translatologie ustrnula nad problémem ekvivalence – tedy ve zcela jiné rovině, která řešení přinést nemůže. Levý se pohybuje v rovině funkční, západní teorie v rovině strukturní (Levý, Toury i Popovič se však zabývají oběma rovinami, - funkční i strukturní, ale totéž lze říci o manipulační teorii i teorii skoposu).

Do kolize se dostávají jmenované teorie, které se pokoušejí obojí aspekt spojit (cf. kritika Hermanse 1999). Do obrazu se také v obou případech dostává překladovost a u ideologických teorií, které tento pojem nerozlišují, vzniká dilema otevřené či skryté infiltrace kultur – disparátních, avšak neadekvátních kategorií jako překladu otevřeného či skrytého (Houseová), dokumentárního či instrumentálního (Nordová, Tymoczková), zcizujícího či zdomácnujícího (Venuti) atd. V ideologickém obratu se stav (překlad) bere zároveň jako důsledek (zahníždění cizího v kultuře), což je teoreticko-metodologická chyba, na kterou se zřejmě nikomu nechce z ideologických důvodů upozorňovat. My si to zde dovolit můžeme v kapitole o ideologii.

Z teorie ostenze se dozvídáme vysvětlení k přesunu komunikativních funkcí v modelu oproti originálu (které by mohlo mít využití i v didaktice). Model se ukazuje a zároveň neostenzivně sděluje neukazovaný originál (to, čeho se sdělení týká, není k dispozici) – funguje jako jeho informační náhražka (Osolsobě 2002: 79). Ostenze modelu a sdělování pomocí modelu jsou dvě různé věci (ibid.: 82-83).

Percepční aparát příjemce redukuje nadbytečnost – model nevnímá, je-li redundantní (konvenční jazyková výstavba) – hodnota modelu nepřekáží a hraje se hra s modelem s iluzí originálu (ibid.: 83). Překlad je tedy netransparentní, když na sebe jazykově přitahuje pozornost a komunikuje, na rozdíl od originálu, o sobě i o svém autorovi (resp. překladateli): to zahrnuje např. antiluzionismus, překladovost, reprezentaci autorské či překladatelské poetiky.

Zde musíme připomenout, že je-li příjemce zvyklý na určitou míru překladovosti v překladu, jeho iluzi to neruší, a protože zná i diskurzy, v nichž se autor komunikačně předvádí více než sdělovaný věcný obsah, je bez možnosti srovnání s originálem ochoten uvěřit, že model je „správný“. Jiná je situace u předvádění jazyka, kdy interference či neumělost nabývá nezáměrné funkce poetické. Nemusí jít jen o jev komunikačně negativní (viz kapitola o překladovosti v reklamě); v uměleckém textu může tato poetika nabývat estetické hodnoty a být chápána jako záměrná, protože porušování jazykových a žánrově-stylistických norem je v těchto sděleních očekáváno; negativně ale bude porušení vnímáno tam, kde je podle očekávání nefunkční – například u výroční podnikové zprávy; jinou hodnotu, například zábavnou, nabude v jídelníčku, protože turisté chyby více méně očekávají, a ještě jinou hodnotu nabude v samotné zábavné literatuře typu Harlekýna nebo lehké detektivky (pro odlehčení uvádíme několik příkladů z posledně zmíněných žánrů):

- *Když ho udeřila síla Janiuna něžného úsměvu, vypustil bolestný povzdech.*
- *Zakroutila hlavou s dlaní na břichu a pak si zapíchla ukazovák do hlavy.*
- *Marie bruzečla napětím a byla přesvědčená, že by vyrobila dostatek páry, aby osvětlila celý Pitsburg.*
- *Paní Bassetová přiskočila a ovinula ruce kolem pistole.*

Podle Osolsoběho je sémantická podobnost modelu s originálem (izomorfie, homomorfie, izofunkcionalita) podmínka zaručující spolehlivé fungování modelu a může se pohybovat

mezi dvěma krajními póly: shodou všech vlastností (Leibnitzova totožnost¹²¹) a shodou žádné vlastnosti. Podobnost je často pouze předpokládána, hypotetická (není-li originál přístupný k srovnání), jako je tomu u překladu. Model je definován (a) fungováním v procesu poznání (**nahrazuje** z hlediska podobnosti originál), (b) pragmatickým vztahem **reprezentování** něčeho pro někoho a (c) **sémantickou podmínkou** izomorfie. Překlad tedy nahrazuje a reprezentuje, sémantická izomorfie **se předpokládá** a neověřuje (princip iluzionizmu, „make believe“). Jak sem vstupuje **překladovost**?

System je modelem jiného systému pouze tehdy, je-li jako model použit jako náhradní zdroj informací v procesu poznání – funguje jako aktuální (zde a teď) i reálná (materiální) skutečnost. Originál být skutečností nemusí, může existovat jen potenciálně nebo ideálně – pouze ve svém modelu; přesto originál představuje hodnotu, **model dostává hodnotu reprezentací originálu**. Ekonomicky platí, že čím je cennější, čím méně je dostupný a čím levnější, dostupnější je model, tím je modelování výhodnější a vhodnější. Logicky je model metaskutečnost, protože je na jiné „úrovni abstrakce“ než originál; sociálněpsychologicky, z hlediska teorie her, **je model hračka a modelování hra** v umělém světě modelovací situace – **svět hry, jejíž pravidla je nutno znát**. (Osolsobě 2002: 68-69; zdůr. ZJ).

Originál lze modelovat různými způsoby, z různých hledisek a k různým účelům:

Každý model je jako part orchestrálního hráče: každý hráč má part celé skladby, i když v něm třeba převládají pauzy nebo „tacet“; **snadno lze najít i dva party téže skladby, které nemají společnou ani notu**. (Osolsobě 2002: 71; zdůr. ZJ)

Žádný model nemůže být dokonalou náhradou originálu ze všech hledisek a se všemi vlastnostmi. U modelu je nutno rozlišovat jeho ostenzi (model se ukazuje) a sdělování pomocí modelu (reprezentace originálu). Má-li být jeho hodnotou reprezentace, musí být transparentní, informace o modelu samotném musí být redundantní, tedy nebude přitahovat pozornost, příjemce skrz něj vidí originál a na to je upřena jeho pozornost; hodnota materiálu modelu je nulová měla by tak zůstat, má-li model plnit svou funkci (Osolsobě 2002: 82-83).

U jazykových sdělení (a překladu jako modelu) jde o otázku konvenčnosti výstavby (i uměleckých textů). Když text konvence porušuje, dochází tím k entropii; ta přitahuje pozornost a stává se informační hodnotou. Je-li překlad vystavěn na konvencích domácího žánru, tedy naturalizovaný, bude jeho hodnota jako modelu nulová, zato hodnota jeho funkce reprezentační bude vysoká. Jsme zpět u základního problému literárního překladu – dvojího „požadavku“ i metody věrnosti a volnosti - čtenář chce vnímat překlad (model) jako originál (takto zprostředkovanou původninu), ale zároveň i jako dílo domácí (předpokladem jsou

¹²¹ Představuje německé pojetí ekvivalence před teorií skoposu. Ale pojetí ekvivalence v západní translatologii je obdobné a často spojované s překladatelskou tradicí (Tymoczko 2007, Chesterman 1997), z níž dosti extrémně vybočuje klasicistní překlad francouzský.

domácí konvence). Odtud Levého dvojí norma v překladu (reprodukční a estetická) i Popovičova koncepce reprodukčně-modifikační a kreační složky. U literárního překladu jde ale samozřejmě o to, že sám originál je založen na hodnotové ostenzi svého materiálu (poetická, estetická funkce), případně na více či méně výrazné ostenzi samotného autora (expresivní funkce), takže reprodukcující překladový model by tyto poměry zachovat měl. K tomu pak přistupuje rozdíl materiálu (jazykové a literární konvence), příjemce i kontextu. V teoretickém modelu překladu tyto rozpory řeší překladatel (u manipulační školy je výrazně zasahujícím faktorem do jeho rozhodování i konkretizace kontextu ve smyslu ideologickém, podobně jako v teoriích z období ideologického obratu).

Přitahování pozornosti na model samotný, na jeho ostenzi, je většinou koncipováno jako protiklad naturalizace a exotizace (termíny i jejich pojmy se liší). V literárním překladu Levý zavádí noetickou kategorii kompatibility (iluzionizmu vs. antiiluzionizmu) a kategorii překladovosti, které obě váže na kategorii subjekt/objektivitu. U Popoviče najdeme příbuznou, nikoliv pojmově stejnou kategorii souhlasného a nesouhlasného navazování při tvorbě metatextu (k druhému typu navazování je přiřazen polemický překlad), a dále ostenzi výrazovou (kreolizace, exotizace). V tematické makrorovině se pak u něj i u Levého uplatňuje v opačném směru změna/posun lokalizace (místo), aktualizace (čas) a adaptace (realie celkově). Toury se „pohybuje“ na ose základní překladatelské normy (adekvátnost – přijatelnost) a s ní volně souvisejících zákonů interference a standardizace.

Umělecký překlad literárního textu řeší Toury (1995) originálně – podobně jako vymezení překladu obecně – je jím takový překlad, který je v přijímající kultuře za literární fakt přijat („accepted“, tedy zařazen do této kategorie, přesněji systému překladové literatury). Dělá zde rozdíl mezi přijatelností (acceptability) a přijetím (acceptance or reception) – zásadní je přijetí, které nemusí záviset na ne/přijatelnosti z hlediska interference. V tomto smyslu se pak definice překladu u Touryho jeví jako nedůsledná, ale on liší mezi „accepted“ – přijat a „acceptable“ – přijatelný ve smyslu přizpůsobení se domácím normám na rozdíl od „adequate“ – adekvátní ve smyslu podobnosti originálu, tedy jeho reprezentativnosti. Problém je v tom, že „acceptability (přijatelnost vymezená jako překladatelská metoda preferující domácí normy, řekli bychom naturalizace) je krajním pólem překladatelské metody (protipólu „adequacy“) respektující normy originálu (řekli bychom exotizace). Toury vlastně pojem acceptability používá ve dvou významech – u norem jde o přijatelnost ve smyslu (jazykové)

naturalizace, u překladu jde o přijatelnost ve smyslu dobové představy o (adekvátnosti) reprezentace originálu překladem.

V prvním případě se jedná o tradiční volnost-věrnost, ovšem převedenou na sémiotiku svoje- cizí z hlediska strukturního a pragmatického; podle Popoviče bychom řekli, že se jedná o kategorii (a normu) překladovosti. Popovič ji v roce 1975 ostatně takto koncipuje podle Levého kategorie překladovosti; ta je u Levého jen průvodním jevem překladu, nikoliv jeho samotnou „podstatou“ z hlediska reprezentativnosti – je to jakýsi druhý obal nebo přidaná hodnota reprezentativnosti. Toury ale nezná pojem překladovost¹²² – pro něj splývá s adekvátností, případně interferencí (jako zákonitost čili probabilistic law) nebo překladatelštinou (negativní interference).

Zde je zásadní rozdíl – náš pojem překladovosti je vázán na vztah autora a příjemce, nikoliv jen na strukturní vztah text-text, jak adekvátnost vidí Toury. S „adekvátností“ měl Toury (1980) problém i dříve asi také proto, že termín převzal z našich koncepcí, aniž porozuměl pojmům, které pod ním byly skryty. Překladovost je ale dynamická, skalární a sociální veličina, kterou „text“ jen nějak stimuluje, protože je vázána na příjemce – tentýž překlad může být z hlediska míry překladovosti vnímán různě různými příjemci ve stejném čase nebo v jiné době; překladatel se ale teoreticky zaměřuje na předpokládanou skupinu příjemců a z tohoto hlediska lze textovou realizaci (jako výsledek překladatelských rozhodování) na příjemce vázat.

Překlad ale nespočívá v ostenzi cizosti nebo jejím opaku, stejně jako metoda věrného a volného překladu nemohou překlad vymezit (cizost může uplatňovat i originál – překladovost je jako rys typická pro pseudopřeklad, ale rozhodně se na něj neomezuje) – je jen možným symptomem. Je-li normou (Toury: adekvátnost – přijatelnost; Popovič: překladovost jako kategorie a norma), určuje podobu překladu, ale je otázkou, nakolik retrospektivně a nakolik prospektivně, stejně jako nakolik ve struktuře a nakolik příjemcem. Na toto dilema se pokusil Levý (1971: 88-89) odpovědět, alespoň hypoteticky, z hlediska statistického odhadu při rozhodování překladatele, kde je příjemce základním bodem orientace. Hledisko normy překladovosti tak obstojí při pohledu na překlad jako model originálu v konkrétní (synchronní) situaci, kdy se jako model vytváří pro někoho zde a teď s funkcí zástupnou.

¹²² V práci z roku 1995 najdeme jednu zmínku termínu „translation-ness“ v kapitole o literárním překladu, ale zcela bez vysvětlení.

Toury koncipuje adekvátnost jako (těsný) překlad s preferencí norem výchozího textu a na druhém pólu stojí přijatelnost (preference domácích norem), přičemž oba póly jsou na pomyslné ose, na níž se odehrává překladatelská volba metody, determinovaná funkcí překladu, která je sama determinována potřebou kultury a s tím spojenou pozicí překladu ve smyslu primárního či sekundárního (literárního) systému. Od postavení na této ose se pak odvíjí strategie či řešení u norem nižších (operačních).

Tuto koncepci lze vidět jako problematickou, protože zvažuje jen některá kritéria. Překladatelská metoda může být „zcizující“, ale přitom není překlad vnímán jako exotizační (adekvátní). Překlad může být „adekvátním“, ale okolnosti jsou takové, že bude zároveň „přijatelným“. Chybí tu explicitní synchronní hledisko příjemce, a to ještě příjemce zamýšleného (překlad se jako komunikát obvykle zaměřuje na určitou skupinu příjemců, nikoliv na celospolečenskou masu), ale také hledisko vzdálenosti kultur i jazyků (překlad adekvátní může být i překladem přijatelným). Toury automaticky předpokládá, že „těsný“ či „věrný“ překlad, tedy překlad „adekvátní“ bude modelem netransparentním; celou záležitost pak komplikuje usouvztažnění adekvátnosti s invariantem a ekvivalencí (oba pojmy se k iniciální překladatelské normě totiž vztahují).¹²³ Na ose adekvátnost – přijatelnost lze tedy překladovost hledat, ale pouze strukturně a staticky.

Teorie modelování má také vztah k praxi (vědecké i životní), dokonce k vědě o praxi (vědě zaměřené na optimalizaci praxe včetně komunikace), což nás přivádí zpět ke vztahu teorie a praxe a k Popovičově praxeologii, o jejíž motivaci jsme uvažovali směrem k cílům slovenského strukturalizmu a směrem ke Kotarbinskému. Zde můžeme praxeologii propojit i s teorií modelování:

Modelování je metoda praktická: model je jistě nástroj poznání, ale spolu s poznáním i nástroj dělání. Nepatří jen do noetiky, ale především do metodologie vědy a spolu s ní do [...] „metodologie ogólnej“, což je jen jiný název pro **praxeologii, vědu o správném dělání** [...] Praxe je rovněž hlavním kritériem spolehlivosti modelů: vyřazuje nesprávné a osvědčuje spolehlivé. [...] **[teoretická] kritéria podobnosti (izomorfie, homomorfie, izofunkcionalizmu) umožňují totiž jakoby modelovat „přirozený výběr“ a vadné modely vyřadit předem, na modelu, v teorii, a priori, a nikoliv teprve v praxi a praxi** [...] (Osolsobě 2002: 72; zdūr. ZJ)¹²⁴

¹²³ Toury byl za svou definici překladu a s ní spojené postuláty, jakož i za odtaziťost norem od společnosti ostře kritizován Hermansenem (1999). Přestože s některými body jeho kritiky lze polemizovat, je i z našeho krátkého rozboru patrné, že opěrné pojmy Touryho koncepce trpí nemalými nedostatky.

¹²⁴ Stat' byla publikována v roce 1969 v časopise Estetika 6.

Praxeologie, rovněž zvaná obecná metodologie, byla ustavena Kotarbinským jako obecná teorie lidské praxe a (praktické) činnosti vůbec, jako nauka o „dobré robocie“. [...] praxeologie je geometrie lidského děláni. Kotarbinského teorie má leccos společného s **Zipfovým principem nejmenší námahy** a teorií her. Předjímá některá stanoviska kybernetiky [...] sémiotika je částí obecné teorie nástrojů, která je sama částí praxeologie (Wójcik, 1969). **Člověk zlepšuje své nástroje, aby minimalizoval vynakládanou energii.** (Osolobě 2002: 163; zdūr. ZJ)

Toto dobové hledisko vysvětluje Popovičův přístup k teorii (uměleckého) překladu a vědě o překladu – jeho dělení na teorii a praxeologii, jeho pojetí teoretického modelu jako „ideálu“, k němuž se má praxe pomocí praxeologie blížit. Po této stránce nelze charakterizovat Popovičovu teorii jako preskriptivní v tradičním slova smyslu (tyto teorie odsuzuje ostatně už Levý a také se od nich distancuje). Zhruba řečeno, preskriptivní teorie v translatologii byly založeny na intuitivním pozorování a dobové či vlastní překladatelské poetice, čímž tvořily jakýsi přechodový most mezi tím, co lze dnes nepopulárně označit za předvědecké stadium a tím, co se nazývá stadiem vědeckým.

Uznává-li západní translatologie Popoviče a Levého za deskriptivisty, čímž je řadí k Tourymu a manipulační škole, je to sice zařazení nepřesné, ale svědčí o jistém povědomí o metodologických základech jejich teorií. Pro translatologii existuje jen dělení na deskripci a preskripci, což je hledisko teoreticko-metodologické, přitom jsou teoretické modely další – normativní, rekonstrukční, ideální, hypotetické, generalizační a mnohé jiné. Levý (1983) se svým *Uměním překladu* explicitně hlásí k teorii normativní; říká, že všechny humanitní teorie jsou přiznaně nebo nepřiznaně normativní. Cílem jeho zmíněné práce, která má však solidní teoreticko-empirický vědecký základ, je přispět ke zlepšení praxe poučením překladatelů a dovedením je k reflexi. Totéž uvádí Popovič ke své práci *Teória umeleckého prekladu*. Čím se oba autoři liší od soudobých preskriptivních teorií? Právě tím, že jejich teorie mají vědecký základ (Západem charakterizovaný jako deskriptivizmus).

Propojením teorie s praxí mělo být podle Holmesova programu to, že deskriptivisticky vybudovaná teorie bude využitelná v aplikované větvi; konceptualizace takového propojení zde ale chybí, na což upozorňuje Rabadanová (2008: 103-106) ve sborníku *Beyond Descriptive Translation Studies*.

Co říci závěrem? Už jsme několikrát zmínili aktuálnost požadavku teorie pro praxi, zde jsme objevili propojenost s teorií modelování. Tato teorie nabízí i velký krok k modelování překladu, čehož využil Levý i Popovič. Definuje-li Popovič (1983) překlad jako ekvivalent

originálu, vychází ze zástupné funkce modelu a jeho definice je sociosémiotická. Problém je pak samozřejmě izomorfie – sémantická struktura, čemuž se věnujeme v následující kapitole.

2.5 Teoretický kaleidoskop

Tuto kapitolu jsme nemohli nazvat jinak, protože se v ní věnujeme směsici různých aspektů teorie překladu, které považujeme v souvislosti s naším tématem za okrajově relevantní. Z těchto důvodů bude ale jejich pojednání povrchnější.

2.5.1 Modelování překladu

Popovičův teoretický model souvisí s mezitextovým navazováním (metakomunikace jako vznik metatextu odvozením z prototextu), tudíž v zásadě s teorií modelování (originál jako prototext – u Levého předloha – z něhož se derivací vytváří model; ten může sloužit jako předloha pro další proces modelování)¹²⁵. Model rozpracoval společně s Mikem, pojem funkčního invariantu přebírá, jak uvádí, od Ljudskanova (Popovič 1975: 19, 33), podle kterého je cílem překladu podat invariantní informaci s originálem, tj. mít stejnou funkci. Toto východisko je ale pro Popoviče nedostatečné, proto chápe originál jako invariant a jeho překlad/y jako varianty realizace invariantu dané jak proměnlivým kontextem produkce a recepce, tak i podstatou uměleckého díla samotného, které je polystrukturní (konkrétní fenomenologické východisko Ingardenovo) a ve vazbě na kontext umožňuje různé realizace příjmu.¹²⁶

Do tohoto modelu pak integruje na rovině modelování struktury i pro oblast empirického výzkumu jako *tertium comparationis* Mikovu výrazovou soustavu a odsud odvozené

¹²⁵ Modelování v komunikaci se podrobně věnuje Osolsobě (2002) jako speciálnímu aspektu českého strukturalismu motivovaného především kybernetikou. Teorie modelování je schopna vysvětlit i případy existence modelu bez existující předlohy, tedy např. pseudopřeklad, případy kompilačního překladu jako model z několika předloh (již předem jednotlivě odvozených od předloh). Osolsobě teorii modelování spojuje s teorií ostenze, čímž nabízí četné podněty pro rozpracování teorie překladu, které zatím využity nebyly. Vazba na teorii modelování je patrná i z termínů předloha (Levý 1963 a další vydání) a prvvzor (Popovič 1975)

¹²⁶ To odpovídá recepci teorii i české strukturální estetice.

výrazové změny jako produkt výrazových posunů. Změny tedy propojuje se svou koncepcí překladatelských posunů, klasifikovaných jako konstitutivní a individuální.

V oblasti tématu a jeho kompozice se pak dostává do problému, který řeší integrací dalších zdrojů, především Lotmanovy sémiotické dvojice povrchové a hloubkové (archisémiotické) tematické roviny na úrovni modelování struktury a v oblasti výrazových změn nakonec nachází, možná ne šťastné, východisko v makrostylistických posunech motivovaných Reissovou, přestože o Mikově stylistice tvrdí (1975: 44), že sjednocuje téma a jazyk a přestože se mohl plně odvolat na Levého, který pracuje se stejnými pojmy. V tomto ohledu jsou jeho předchozí práce z roku 1968 a 1971 lepší, protože mimo jiné explicitně integrují i změny ideologické¹²⁷. Dalším východiskem k „invarianci“ byly i Levým (1983) stanovené invariantní prvky struktur různých žánrů (literárních i neliterárních) bez ohledu na funkci překladu, ale Levý invariantnost rozpracovává i jinde (1971: 95-99), v souvislosti s rekognoskativním modelem, což zde necháváme stranou.

V porovnání s Ljudskanovem a informatickými východisky Mika i Levého dospívá Popovič (1975: 33) k hypotéze dynamiky vývoje a zastarávání překladu – překonávání rozdílu tradic v kontextu originálu a překladu vede ke snižování entropie a významové neurčitosti, což se odehrává prostřednictvím jazyka jako informačního kanálu – mírou množství informace je tedy osa entropie – redundance: redundance tvoří pozadí příjmu, zatímco uměleckost se v literární teorii i překladu opírá o entropii.

Levý (1971) na rozdíl od Popoviče (1975) upozornil na překladatelské tendence, dnes chápané jako univerzálie, které souvisí s podstatou překladu jako komunikačním procesem ve smyslu interpretace sdělení a jeho předávání podobnému nepřímé řeči (zvl. tendence k dovysvětlování, intelektualizaci) a dále s překladatelovou pamětí a pasivním i aktivním idiolektem, nemluvě o minimaxové strategii (cf. Zipfův zákon). Přestože je Popovičův model podnětný, chybí mu dynamika rozhodovacího procesu a specifčnost překladatelského procesu, které Levého rekognoskativní deskriptivně-explanační model obsahuje, i když systematicky zahrnuje kategorii překladatelského posunu.

¹²⁷ Je otázkou, zdali tato změna souvisí s jeho zahraničními kontakty nebo spíše se změnou domácího ideologického klimatu.

Dialektiku věrného a volného překladu se podobně jako Levý (1963/1983) snaží Popovič řešit netradičně. Levý předkládá koncepcí dví normy v překladu (normy reprodukční a normy tvůrčí, která se konfrontuje s domácími estetickými normami a vkusem) a váže se na kontextové faktory, na subjekt překladatele z hlediska jeho dispozic i na další funkce, které překlad oproti originálu plní. Popovič pokládá funkci reprezentace originálu za integrální a funkci překladu postuluje jako funkci „být překladem“ (1975:33). Nepracuje systematicky s Levého kategoriemi nociónální kompatibility (iluzionismus – antiluzionismus) či subjektivnosti/objektivnosti, zato propracovává Levého kategorii překladovosti pomocí Lotmanových dichotomií *my – oni* a povyšuje ji na normu. Levého dvojí norma překladu se vytrácí, zdá se, že se Popovič tomuto pojmu s výjimkou překladovosti vyhýbá.

Popovič modeluje další proces překladu (hypotetický nebo normativní, stejně jako Levý), který má fázi analytickou (filologická analýza a interpretace originálu, stanovení koncepce) a syntetickou – provedení překladu na základě metody odvozené z koncepce. Zde se metodologicky distancuje o statického přístupu Bakošovy poetiky (1975: 41) a upřednostňuje komunikační schéma Mikovo, které kromě autora a čtenáře obsahuje i společenský oběh díla (tedy i jeho hodnotu), čímž ho spojuje s realitou.

Komunikačné hľadisko pomáha zachytiť mechaniku obehu spoločenských hodnôt v texte, ním sa oživuje vychladnutá slovesná štruktúra, a to pri pomoci rekonštrukcie komunikačných postojov a ich stylistických kolerátov v texte. (Popovič 1975: 42)

Ve slovenském komunikačním modelu, což je další model, koncipuje Popovič (1975, 1983) překlad pomocí vektorů: vertikální linie tří článků - účastníků komunikace a komunikátu - je spojena s horizontální linií propojující komunikát s tradicí a kontextem (současný společenský svět); diagonální vektory pak spojují tradici a svět s účastnickými subjekty. Zapojeny jsou různé vztahové kategorie, z nichž za dominantní lze považovat (kromě norem a funkcí jako součástí všech článků) invariant, překladovost a posun. Lidské články konceptualizuje jako aktivní, ale společensky vázané subjekty s jejich (oboustranně danými – společenskými i individuálními) dispozicemi.

Ze současného hlediska je problematizovaná koncepce „reality“, tedy společenského světa účastníků komunikace, i ontologie komunikátu. Větším problémem je pro dnešní literární vědu (spíše než pro translatologii) mimeze, intencionalita, význam, interpretace atd. Popovič (1975) má ale zřejmě problém s kompatibilitou komunikačního modelu a reality, proto zavádí

praxeologii. Do jaké míry je tento krok poplatný ideologii doby a do jaké míry je strategickým řešením pro exaktního vědce, aby mohl zahrnout do teorie, resp. disciplíny to, co bylo ideologicky zároveň zahrnutelné i nezahrnutelné, zůstává otázkou, ale v předchozích kapitolách jsme naznačili jiné souvislosti.

Jak vypadá model Touryho (1995)? Už jinde jsme konstatovali, že Toury vlastně teoretický komunikační model neuplatňuje. Východiskem překladatelského rozhodování je překladatelská výchozí norma (initial norm), z níž se odvozuje operace s textem originálu (operational norms), tedy nižší normy, zhruba odpovídající naší koncepci překladatelské metody, z ní plynoucích strategií typologických řešení a poté řešení konkrétní. Podle Touryho řídí operační normy jednotlivá rozhodování přenosu z hlediska invariantu a změn. Operační normy dělí na matriční (matricial), makrotextové - řídící výstavbu textu ve smyslu kompozice a stylu - a pod nimi hierarchicky stojící textově-jazykové (textual-linguistic) normy řídící výběr jazykového materiálu. Nad těmito normami je ještě předběžná norma (preliminary norm), kterou se řídí výběr textů k překladu i přijatelnost překladu nepřímého. Zná-li západní translatologie pouze takto vymezené normy, nelze se divit jejich četným kritikám.

Touryho analytický model postrádá hloubkové i vertikální dimenze. Jen hrubě je navázáno na potřeby literárního systému přijímající kultury, čemuž slouží především povrchové rysy překladu v závislosti na výběru textu (především z hlediska zdrojové kultury a vlastností textu, jimiž lze vývoj přijímající kultury posunout; dichotomií tematiky vs. stylu Toury příliš nezvažuje. I Popovič (1975) zdůrazňuje vývojovou funkci překladu a také ji zobecňuje jako cíl překladu (vedle funkce aktuální). Levý (1957) ale nadčasově konstatuje, že funkce překladu ve vývoji kultur (resp. jejich literatur) není všude a vždy tak výrazná, i když jeho funkce diferenciační a unifikační obecně platí. Na rozdíl od Touryho a jiných teorií tak Levý, ale i Popovič vidí hodnoty překladu v daleko širší oblasti, které z dnešního pohledu jejich záběr žádná teorie zatím nepřesáhla.

Podobně je zřejmě nepřekonaná Levého koncepce překladatelského procesu. Nabízí tři její modely. Generický/rekognoskativní model byl již zmíněn. Druhý (vertikální) a třetí (lineární) model je možno propojit takto:

Pochopení
Interpretace
Koncepce
Přestylizace: lineární model rozhodování

Ve všech modelech jde o hru, rozhodování, faktory objektivní, intersubjektivní a subjektivní. Je paradoxní, že van den Broeck (1991) a Hermans (1999: 27) upozorňují na to, jak Holmes doplnil Levého: k jeho lineárnímu modelu totiž přidal hypotézu, že si překladatel před překladem utvoří „mental map of the prospective text“. Utvoří si tedy koncepci překladu¹²⁸. Nedostupností Levého v angličtině jsme nejen přišli o „koncept“, ale i o „image“ a prvenství, podobně jako u norem. Levý je západní translatologií obecně vnímán jako autor rozhodovacího procesu, tedy lineárního modelu, což Hermans (1999) náležitě zdůraznil. V kombinaci s interpretací rozhodovacího procesu Levého v routledgeské encyklopedii, bychom se pak měli spíše stydět. Na závěr zopakujeme Levého citáty:

Jako další pramen zábran se v tomto okamžiku projevuje také to, že předchozí pokusy o zpřesňování analýzy literárního díla – a u nás to byl hlavně strukturalismus – vytvořily představu, že jen některá východiska zkoumání jsou plodná. Zvykli jsme si považovat **hledisko systémové za nadřazené lineárnímu a považovat za primitivismus a krok zpět jakýkoliv rozklad „celku díla“ do tvarů nižšího dimenzionálního řádu, např. do lineárních posloupností**. Někdy však naopak tento přístup umožňuje spolehlivější analýzu [...] **Souslednost prvků je přitom zkoumána jakožto markovovský řetěz, tj. řada, v níž pravděpodobnost výskytu každého dalšího prvku je podmíněna prvky předchozími (ty vytvářejí její paměť)**.

Tento analytický přístup odpovídá víceméně postupu, jakým ve skutečnosti dílo vzniká, a hlavně, jak je vnímáno. Dílo totiž vnímáme po časové ose, nikoli „jako celek“ [...] a proto v této teorii nabývá významu pojem t e x t u. Ani po přečtení si dílo nepamatujeme jako celek [...] ale [...] synekdochicky [...] ale jako řadu.

„Lineární“ zkoumání literárního díla má tu výhodu, že umožňuje zkoumat tvarové analogie mezi **fyzikální řadou** (např. řadou hlásek), která je nositelem literárního sdělení, a **sémantickou řadou**, v níž si je čtenář uvědomuje. (Levý 1971: 12-14; zdůr. ZJ).

V tomto směru Levý náš strukturalismus předběhl, předběhl ale i západní pokusy o proniknutí do pověstné lidské černé skříňky. Doposud nepřekonán zůstal kombinací celostního a lineárního procesu.

¹²⁸ Translation concept/conception of translation jsou ale termíny, které používá např. Armin Frank (1991), ale i Toury (1995).

2.5.2 Metatextovost, překlad a normy

Nápad rozvinout teorii překladu (ale literární komunikace vůbec) v rámci kategorie metatextu a metakomunikace pojal Popovič, jak opakovaně uvádí, od Holmese (1988), který mluví o metabásni, ale dalo by se o tom spíše pochybovat, čímž se však nezabýváme.

Překlad je (kromě polemického překladu) souhlasné a zjevné navazování na prototext; nemusí se jednat o celé texty, podobný je překlad aluzí či citátů, nebo jiných fragmentů (fragmenty v překladu zdůrazňuje jako novum později např. Lambert, typy navazování na části textu figurují i v koncepci Ďurišina). Navazování je primárně na prototext, ale také na celou tradici domácí literatury – tím se Popovič blíží paralelně rozvíjené sémiotické teorii intertextovosti, zvl. ve Francii (srov. Kristeva, Barthes); toto pojetí však najdeme jako vázanost originálu na tradici v celém českém i slovenském strukturalismu. Metatext modeluje prototext prostřednictvím rekonstrukce jeho stylu – tematické a jazykové výstavby. Předpokladem mezitextového navazování je existence mezitextového invariantu a výsledkem navazování jsou posuny, které realizaci invariantu doprovázejí – velikost invariantu se u různých druhů metatextů liší. Teorie metatextu je tedy teorií modelování primární komunikace. Sama o sobě však pro delimitaci překladu od jiných metatextů nestačí - je nutno zapojit dobový kontext.

Překlad je metakreační akt specifikovaný jako reprodukčně-modifikační, což tvoří paralelu k Levého reprodukční normě, je tu zdůrazněn aspekt modifikační související s teorií invariantu – překlad je část invariantu plus změny (modifikace). Každý metatext sdílí s prototextem nějaký invariant. Metakreativita má vedle sebe i složku (původně) tvůrčí (paralela s Levého tvořivostí vázanou na estetickou normu a uměleckost jako normu překladu – drhou potenciální složkou překladatelovy tvůrčí aktivity). Oddělit pojmově takto vymezený překlad od sousedních metatextů (např. adaptace) se Popovičovi nepodařilo z důvodů odtržení této pojmové soustavy od historického kontextu a funkce, čehož di je ostatně vědom, což nás přivádí k problematice definování překladu.

2.5.3 Definice překladu a pojmy související

Vymezením překladu z hlediska funkce se Popovič blíží Touryho (1995: 32-35) definici, která vychází ze zobecněného kulturně-společenského zařazení tohoto komunikátu, tedy z jeho

historičnosti: překlad je to, co je předloženo, považováno a přijato za překlad, tj. takový text, u kterého daná kultura uzná, že odpovídá normám, kterými se tyto texty řídí. Z hlediska vztahu k výchozímu textu má tak překlad různou dobovou podobu a podléhá třem postulátům, kterými jsou¹²⁹:

- (1) Postulát výchozího textu (předpoklad preexistence zdrojového textu);
- (2) Postulát přenosu (předpoklad, že text byl přenesen tak, že oba texty sdílejí jisté rysy);
- (3) Postulát vztahu (předpoklad, že vazba překladu na originál je považována cílovou kulturou za nutnou a/nebo dostatečnou, tj. náležitou (i když ve skutečnosti tomu překlad odpovídat nemusí)).

Této náležitosti odpovídá dobová překladatelská norma, která zároveň určuje překladovou ekvivalenci, což je vlastně parametr, kterým lze odlišit překlad jako dobový koncept od podobných útvarů, jako je adaptace apod. Toury (1995: 61-64) proto ekvivalenci jako kulturně-historicky proměnlivou veličinu určující překlad vztahuje ke třetímu postulátu vztahu a přímo ji váže na dobovou překladatelskou normu. Je to právě tato norma, historicky proměnlivá, která typ a míru ekvivalence určuje, přičemž se vztah ekvivalence jako sdílení společného měří souborem vztahů, které překlad odlišují od nepřeklada (1995: 86). Ekvivalence je tedy historicky a kulturně proměnlivý vztah mezi originálem a překladem, je to funkčně-vztahový pojem pro náležitý či přiměřený vztah mezi překladem a originálem, tedy „soubor vztahů, kterým se pro danou kulturu liší náležité provedení překladu od nenáležitého (1995: 86). Tím také odmítá pokusy odlišit překlad od adaptace jako ahistorické, jsou-li postaveny na bezkontextové úvaze o úplnější či méně úplné realizaci (1995: 31).

Genezi (a rozhodování v) překladu předurčuje jeho zamýšlené systémové postavení (zařazení) a zamýšlená funkce, což lze zjistit srovnáním provedeného překladu s jeho reprezentativním vztahem k originálu, vztahem k překladatelské tradici a postavením překladu (Toury 1995: 30). Toury tu postuluje determinaci překladu jeho systémovou příslušností patří do systému překladové literatury, který může být ve vztahu k systému domácí literatury v pozici systému primárního nebo sekundárního. Podle polysystémové teorie je, až na některá období, systém překladové literatury sekundární, tzn. že se překladatelská norma řídí přizpůsobováním

¹²⁹ Kritiku této koncepce viz. Hermans (1999).

domácím normám. V případech rozkolísanosti, krize, vzniku či potřeby obnovy se tento vztah opačný a norma je taková, že překladová literatura vnáší něco nového a působí aktivně, tedy motivačně pro domácí literaturu. Otázkou reprezentace ani tradice se však Toury nezabývá a pojmy nevymezuje (nejsou to jediné dva případy pravděpodobného převzetí od Levého nebo Popoviče); s proměnlivostí překladatelských norem ale pracuje – podle polysystémové teorie se změny odehrávají pohybem mezi centrem a periferií.

Vztah originál - překlad definuje tedy uvedenými postuláty, z nichž třetí je vázán na pojem ekvivalence jako vztah, resp. sdílení společných rysů, tedy invariantu (dokonce „invariantního jádra“ – Toury 1995:86). Přestože Pym (1998) Touryho kritizuje za extenzivní, resp. příliš „inkluzivní“ definici, sám ani nikdo jiný zatím lepší definici nenabídl. Pym (1998: 111-123) ostatně kritizuje celou polysystémovou teorii za její ruský formalistický základ a Lotmanovu sémiotiku, zpochybňuje normy i systémy. Systémový strukturalismus posílá na smetiště dějin s tím, že ve své době byl legitimní, protože sloužil vědeckému scientizmu, který si myslel, že vysvětlí svět. Ekvivalenci definuje Pym nikoliv jako vztah originálu a překladu, ale jako „vztah překladu a příjemce, který hodlá uvěřit a věří, že jde o ekvivalent zdroje, který nezná“ (Pym 1998: 107). Jde o blízkou analogii s Levého iluzionistickým překladem a překladovostí, Chestermanovými normami příjmu (1997).

Nejen Pym se v souvislosti s definicí Touryho pozastavuje nad pseudopřekladem (pseudotranslation): podle ní je totiž pseudopřeklad přijímán jako překlad, takže je definice nesprávná. Pojmu pseudopřeklad Toury (1975) věnuje celou kapitolu, zatímco kompilačnímu a nepřímému překladu jen zmínky. Existence těchto tří termínů ale opět naznačuje zdroj motivace. Navíc není sám, kdo z Holmesovy skupiny používá pojem překladatelské koncepce či koncepce překladu a jiné pojmy z české a slovenské teorie. V interview z roku 2003 (in Pym et al. 2008: 402-405), kde přiznává motivaci k normám od Levého přes Even-Zohara, pseudopřeklad nazývá „fictitious translation“ a říká, že se tímto tématem začal náhodně zabývat v roce 1980, kdy se sám s pseudopřekladem v hebrejštině setkal (data publikací Levého a Popoviče jsou výmluvná; v tomto smyslu je pravda, že bychom mohli za stejný postup kritizovat Popoviče, který z Levého přebírá nejen pojmy, ale celé koncepce a často používá formy „přepisu“, kdy je pojem nebo koncepce překryta jinou jazykovou formou).

Popovič (1983: 171n) definuje překlad z několika hledisek. Nejobecnější představou je překlad jako model - variant invariantu fungující jako kognitivní náhražka ve smyslu teorie

modelování. Předloha je vzor, resp. prvovzor, tedy originál, protože i překlad nebo skupina překladů se mohou stát vzorem pro další metatext – jejich model (ten může vytvořit i autor prototextu jako autopřeklad). Může existovat i model bez předlohy – pseudopřeklad. Je tedy důležité diferencovat v tom, čemu se obecně říká originál, na což upozornil už Levý a pak i Toury (1995), který právě z těchto důvodů zavedl metodologický pojem „assumed translation“ (předpokládaný překlad).

Popovič (1983: 171) tedy vymezuje překlad ve vztahu k jeho vzoru jako ekvivalenci, kterou chápe jako modelování: „originál sa nemôže realizovať v preklade priamočiaro, ale princípe ekvivalencie (modelovania)“. Ekvivalence je tu zcela jiný pojem než v západní translatologii uplatňovaný pojem jako matematická stejnost. Pro teorii modelování existuje mezi vzorem (prototypem, předlohou) a modelem z hlediska strukturní podobnosti různý vztah, ale základním a bezpodmínečným vztahem je vztah funkce – model je modelem něčeho pro někoho. Teorie modelování má proto blízko k funkčnímu principu českého strukturalizmu. Teorie metatextu má také velmi blízko k teorii modelování i v tom, že od jednoho vzoru lze tvořit více modelů (vícenásobný překlad), jakož i v tom, že se model může stát vzorem pro další modelování (zprostředkovaný překlad a jiné metatexty). Pojem invariantu v překladu pak podle Popoviče představuje množinu sdílených prvků s originálem na různých strukturních rovinách překladu. V této souvislosti lze předpokládat, že pojem „invariant“ ve smyslu sémantického modelu převzal od Popoviče Toury.

Pojem ekvivalence je u Touryho (1995: 37, 61, 85n) definován jinak – jako historicky proměnlivý vztah invariance – sdílení společných rysů, tedy invariantu, který je vázán na historicky proměnlivou představu toho, co je přijímáno jako překlad. Typ a „velikost“ invariantu tedy souvisí s dobovým chápáním překladu - to je přímo spojeno s překladatelskými normami dané doby a kultury – invariant je takový, jak žádá norma; dobové chápání překladu je dáno jeho místem a funkcí v cílové kultuře. Tím se Toury mohl distancovat od tradičního problému vymezování překladu vůči podobným kategoriím, jako např. adaptace nebo adekvátnost, svojí definicí překladu a ekvivalence se ale dostal do jiných problémů, za které byl kritizován nejen zmíněným Pymem. Protože Popovič vymezuje překlad strukturně typologicky pomocí posunu, je nutný bližší pohled na tyto kategorie.

Podle Touryho (1995: 61) nejde o opakující se invariant, ale o empiricky zjištěný vztah charakterizující překlad v konkrétním kontextu – ekvivalenci danou dobovou normou. Není tu žádný prostor pro subjektivnost, ale na druhé straně je invariant chápán dynamicky.

Popovičova představa invariantu se z tohoto hlediska jeví jako poněkud statická (cf. invariantní jádro společné pro všechny překlady téhož díla). Jeho předností je, že na teorii invariantu, ukotvené v metakomunikaci (sémiotický komunikační model), navazuje rozvinutí pojmu překladatelského posunu a z něj vznikající výrazové změny, které v překladu představují složku variantní, což je navázáno na Mikovu výrazovou soustavu. Oba pojmy - posun a změna - představují samostatné, ale propojené strukturní kategorie (posun pro model procesu, změna pro model struktury), které jsou taxonomicky rozpracovány. Tento model je teoretický, analytický i kritický. Odráží snahu po exaktnosti a sám o sobě je důkazem, že předsevzetí rozpracovat teorii překladu tímto směrem Popovič dosáhl. Navíc mi není znám jiný takto systematicky a do hloubky propracovaný integrální model.

Na druhé straně vzniká otázka jako u každé taxonomie – do jaké míry jsou tyto taxonomické systémy objektivní a úplné. Miko pojal svoji výrazovou soustavu jako otevřenou strukturu a vytvořil ji na základě dlouhodobého empirického výzkumu. Důkazem této otevřenosti je i skutečnost, že ji od 60. let stále rozpracovával a modifikoval. Taxonomie překladatelských posunů je sice také odvozena z empirie, ale zasloužila by si další empirické ověření a možná i rozvinutí. To souvisí se vztahem teorie a empirie – je-li rozvinutá a podrobně strukturovaná teorie (teoretický model) aplikována (jako analytický model) na materiál, je zde nebezpečí, že se stane faktorem omezujícím vývoj, protože neumožňuje nalézání nového, pouze potvrzuje sebe sama. Popovič i Miko se hlásili k české metodě cik-cak, u nich tedy toto nebezpečí zřejmě nehrozilo.

Popovič (1975, 1983: 179) upozorňuje na kulturně historickou vázanost pojmu překlad (typické jsou případy středověku, klasicizmu a romantizmu), vidí vztah mezi kulturními podmínkami (zvl. literárními), funkcí a metodou překladu – klasicizmus a romantizmus představují dva krajní póly, mezi nimiž se metody/normy historicky pohybují, jak už konstatoval Levý (1983) a jak to koncipuje Toury v „iniciální“ normě překladu. Koncepce všech tří teoretiků je stejná – překladatelská norma se historicky pohybuje v intervalu (Popovič) či na ose (Toury) s krajními póly, její formulace a zařazení se liší. Toury usouvztažňuje metodu/normu s potřebami kultury, tedy funkcí překladu, přičemž mezi oběma

pojmy je jednosměrný deterministický vztah. Tomu se podobá celkový přístup Popovičův. Přestože Popovič také zdůrazňuje vztah překladu ke kulturním potřebám, neupadá zcela díky domácí metodologii, svému předchůdci Levému a komunikačnímu modelu, v němž figuruje subjekt překladatele, do této determinovanosti. Levý (1963/1983, 1957, 1971) je po této stránce velmi odtahitý a vidí souvislost „podoby“ překladu v daleko širších souvislostech.

Levý, se dostal na vyšší rovinu abstrakce, nepřekonanou ani západním kulturním obratem a nepřekonanou doposud. Metodu/normu totiž explanačně váže na noetické dialektické kategorie vyššího řádu: konkrétně na kategorii subjekt-objektivnosti (zde Popovič jen upozorňuje – podle Levého - , že klasicistní norma se kloní k obecnému, romantická naopak k jedinečnému; u Touryho žádný pokus o historickou vazbu tohoto typu nenajdeme, protože jeho nejvyšší kategorií jsou kulturní potřeby). Kdo a jak normy mění a proč již přesahuje Touryho horizont, což se odrazilo v kritikách této teorie z pozic ideologického obratu a později.¹³⁰

Levý tak touto kategorií postihuje obraz světa dané kultury a opět ji vidí dialekticky, tedy jako propojení vnitřních protikladných sil systému s vnějšími vlivy, přičemž jde o systémy různých hierarchií v horizontálním i vertikálním směru. Kategorii subjekt/objektivnosti propojuje s dalšími dvěma noetickými kategoriemi – kategorií noetické kompatibility (ani/iluzionismus) a překladovosti. Žádná kategorie není pojata deterministicky, ale spíše konstruktivisticky, jak bylo příznačné už pro český strukturalismus (*savoir pour construire*). K subjekt/objektové kategorii Levý (1957/1996: 235) poznamenává, že její konkrétní projev v metodě, resp. překladatelská norma (zachovávající cizí prvky nebo zdomácnující – tedy substituující je za prvky domácí nebo obecné) závisí na konfiguraci historických faktorů.

Osobně se proto domnívám, že Levého koncepce, i když zde mohla být je z malé části představena, vyhovuje současným obrátům (kulturnímu, ideologickému i sociologickému).

¹³⁰ Nelze se tedy divit, že v translatologii je během ideologického obratu kritizovaným pojmem i „potřeba“. Toury vyšel ze svého výzkumu vzniku izraelské literatury, kde překladová literatura sehrála konstituující úlohu, podobně jako kdysi v naší kultuře. Na rozdíl od Touryho ale Levý (1957/1996) obezřetně konstatuje, že případ české kultury je z hlediska historické úlohy překladu (podílu překladu na vzniku národní literatury) oproti kulturám západním výjimečný – u nich nebyl tento vliv tak intenzivní.

2.6 Levého a Popovičova překladovost

Popovič (1975) koncipuje překladovost jako kategorii i normu, ostatní dvě kategorie Levého (kompatibilita, subjekt/objektivita) nepoužívá. Kategoriální pojetí převzal od Levého, u něhož je normativní platnost překladovosti koncipována jako kategorie související s hodnotami překladu, tudíž i s plněním jeho očekávané funkce – je vázána na kulturně historický kontext a souvisí s normou překladu, která je na tento kontext u Levého vázána přes obě další uvedené noetické kategorie. Pokud se kultura ideologicky vidí jako jedinečná, soustřeďuje se na sebe samu, tíhne k metodě věrného překladu a zachovává cizí prvky, a naopak (podrobněji viz níže).

Popovič kategorii rozvíjí na základě sémiotických dichotomií Lotmana (svoje – cizí, staré – nové). Tím dospívá ke kategorii globálních překladatelských přístupů vázaných na metodu a normu: jsou jí exotizace – naturalizace, historizace – modernizace (v roce 1975 uvádí i dichotomii urbanizace – ruralizace). Na všech škálách je mezi póly krelolizace (kultur, jazyků) vyjadřující metody hybridizační, tedy míšení. Tomu pak zhruba odpovídají u Popoviče tři stylistické postoje překladatele podle Balcerzana (odkrývání nového stylu, nulový postoj a postoj redundantní): zde už jde spíše o individuální postoje v rozhodování, které se nemusí na normy vázat, nebo se naopak jedná o dispoziční postoje překladatele (překladatelskému subjektu a jeho „normativní“ i „nenormativní“ činnosti věnuje Popovič pozornost i na jiných místech).

Jedná se o dvě zásadní věci. (1) Norma překladovosti je stejně základní normou jako Touryho norma „iniciální“, kde jde o postavení překladatele na ose adekvátnost – přijatelnost (aniž je nutno citovat pojmová vymezení – jde o dichotomii exotizačního vs naturalizačního překladu; dichotomie historizace vs naturalizace není u Touryho explicitně součástí vymezení, ale širší kategorie adekvátnost – přijatelnost je nevylučující; o problémovosti této normy jsme pojednali výše). Tím zásadním je otázka, zdali ke stejnému, i když jinak formulovanému, pojetí dospěli oba teoretici na sobě nezávisle, anebo zdali se jeden druhým motivoval. (2) Touryho (1995) překladatel „umí“ pouze dvě věci – překladatelské normy dodržet, či nikoliv, aniž je vzepření se normám vysvětleno jinak než jeho rozhodnutím s vědomím osobních následků. Popovič má činnost překladatelského subjektu rozpracovanu jiným způsobem a má ji provázanou s celým modelem překladu.

Toto dobové hledisko vysvětluje i Popovičův přístup k teorii (uměleckého) překladu a vědě o překladu – jeho dělení na teorii a praxeologii i jeho pojetí teoretického modelu jako „ideálu“, k němuž se má praxe pomocí praxeologie blížit. Považuje-li západní translatologie Popoviče a Levého za deskriptivisty, čímž je řadí k Tourymu a manipulační škole, je to sice zařazení nepřesné, ale svědčí o jistém povědomí o metodologických základech jejich teorií. Na druhé straně není známa jejich snaha o propojení teorie s praxí. Podle Holmesova programu měla být deskriptivisticky vybudovaná teorie sice využitelná v aplikované větví, ale konceptualizace takového propojení zde zcela chybí. To už ale rozdíl nadmíru účelově redukuje, abychom navázali další kapitolou věnovanou nejnovějším ideologickým teoriím překladu. Studnice Levého i Popoviče jsou „nevyčerpatelné“, ale my zde sledujeme více méně užší linii překladovosti. Ukázalo se však, že tato kategorie souvisí se základními teoretickými koncepcemi překladu. To bude patrné i v následující kapitole.

3. Ideologie ideologického obratu

3.1 Angažovaná teorie kulturního překladu

Maria Tymoczková¹³¹ je severoamerická literární komparatistka se slovenskými kořeny a v translatologii je představitelkou ideologického (mocenského) angažovaného přístupu. Ve své nejnovější monografii *Enlarging Translation, Empowering Translators* (2007) představuje novou, syntetickou koncepci takto zaměřené translatologie (teorie překladu) s obhajobou jejích východisek. Přestože se sama situuje do pozice západního vědce, který nabádá k diverzitě a ohledu na „malé“ kultury, dokonce k jejich ochraně (i v oblasti translatologie) – a volá po otevřenosti mezinárodní translatologie, která je doposud „západní“, je sama ztělesněním toho, co kritizuje: svojí prací propaguje západní translatologii, z níž vychází. Východ pro ni pak představují více méně velké asijské kultury.

¹³¹ Profesorka komparativní literatury na Univerzitě v Amerhestu, Massachussets. Vystudovala medievalistiku a irská studia. Zabývá se irskou literaturou a překladem a dnes je (alespoň někde) považována za uznávanou translatologickou kapacitu.

Na rozdíl od Hermanse (1999), z něhož čerpala a který přináší vedle Prunče doposud snad nejobjektivnější pohled Západu na naše teorie, věnuje českým a slovenským teoriím několik řádků tohoto znění poté, co Holmese prohlásila za klíčovou osobnost a iniciátora metatextového pohledu na překlad:

Other important early **contributions to descriptive** translation studies were made by **the Czech School, including Anton Popovič and Jiří Levý. These writers forged a connection between descriptive studies and Russian formalism, stressing formal aspects** of translated texts and translator choice. They also developed the concept of **Shift as an alternative to prescriptive language for evaluating translations**. Most important for the full emergence of descriptive studies is the work of the **Izraeli scholars ... thus setting translation on much broader cultural contexts than had been done earlier**. (Tymoczko 2007: 39-40; zdūr. ZJ)

Přestože se zde přímo na Hermanse (1999:110) odvolává, je evidentní, že primárně čerpá z Gentzlera¹³² (2001), považujícího Popoviče za Čecha¹³³ a našimi teoriemi zcela nedotčeného, a pokračuje v západní konstrukci obrazu translatologie a jejího vývoje. Levý a Popovič jsou v této konstrukci spíše elementy rušící pohled na vývojovou uzavřenost a samostatnost linie západní translatologie, což je patrné i z Hermanse (1999). Obsah uvedeného citátu nekomentuji, protože to považuji pro našeho čtenáře za redundantní, ale chci upozornit, že takto šířená a stále pokračující desinterpretace nám škodí.

Záležitost je o to smutnější, že se Tymoczková v úvodu práce rozepisuje o svém dětství, kdy ji v Clevelandu vychovávala její slovenská babička a kde znalost slovenštiny přiznává. Její kritický pohled na translatologickou minulost i současnost je omezen pohledem na Západ, aniž to explicitně přiznává. Kritizuje proto funkcionalismus a deskriptivizmus Catforda, Nidy¹³⁴, skoposu (v anglické interpretaci Nordové 1997) a polysystému; stejně jako Hermans (1999) a Gentzler (2001) vyzdvihuje manipulační školu za její ideologický a mocenský aspekt. Vysvětluje nedostatečnost západního chápání významu a objevuje interpretaci, otevřenost smyslu, Isera, opodstatňuje Derridu. Dále sama objevuje kategorie, resp. aspekty toho, co známe pod pojmy překladatelský program, názor na dílo, koncepce překladu, ideologický postoj překladatele, faktor příjemce, faktor (tedy činitelskost) překladatele, tradici a mnohé jiné. To vše zasazuje do soudobého kontextu ideologického obratu, vytváří

¹³² Gentzler je jejím spolupracovníkem na univerzitě, s nímž vydala práci *Translation and Power* (2002).

¹³³ V prvním vydání jeho přehledové práce (1993) byli Levý i Popovič členy Lipské školy.

¹³⁴ Představitelka své kultury pojímá Nidu jako – poté je pro ni funkcionalizmem jen Skopos, resp. Nordová (1997) v angličtině. „Účel světi prostředky“ – teze skoposu se stávají průvodcem v konstruovaném obrazu dějin translatologie (v USA celá historie, nejen léta studené války - pozn. ZJ) s ústředními body Druhé světové války, studené války, rozpadu socialismu a Evropské integrace, ekonomické a inforatické globalizace. (Podobně je pro Snell-Hornbyovou (2006) jedinou obecnou teorií Skopos.)

nebo přebírá pojmy (z teorií, které zná) a nabízí více méně integrální teorii (angažovaného) překladu, která odpovídá požadavkům moderní doby. Svoji teorii moderně nazvala teorií kulturního překladu (cultural translation) – tento původem antropologický pojem reprezentuje ideologický obrat v literární vědě.

Reklama na zadní straně obálky uvádí, že kniha vyzývá k integraci v mezinárodní translatologii, k širší a otevřené definici překladu, naznačuje metodologickou orientaci do budoucna, zabývá se činitelskostí překladatele a jeho „zmocněním“ (empowerment), vytyčuje nový kurz v translatologii:

Revamped ideological frameworks for translation, new paradigms for the translation of culture, and new ways of incorporating contemporary views of meaning into translation follow from the expanded conceptualization of translation, and they serve as platforms for empowering translators and promoting translator practices ... This latest contribution from **one of the leading theorists** in the field **sets new directions for translation studies**. (obálka knihy; zdůr. ZJ)

Tymoczková je schopna i jistého nadhledu a historického pohledu, pokud se nejedná právě o její osobní angažovanost – je např. schopna správně odhalit kulturní podmíněnost a z jejího pohledu škodlivý „preskriptivismus“ u Venutiho či Bermana: oba prosazují překladatelskou metodu, která nemusí být pro malé kultury vhodná; přičemž Berman reaguje na zakořeněnou francouzskou klasicistní metodu¹³⁵ a Venuti na podobnou severoamerickou zdomácnující metodu překladu, kterou připisuje hegemonistické pozici USA. Překladatelské metody by zde Levý (1996: 235) vysvětlil zřejmě kategorií subjekt/objektivnosti – i Tymoczková vidí u Bermana odraz skutečnosti, že francouzská kultura po dlouhých letech ztratila svoji „kulturní“ hegemonii (odtud jeho požadavek antiklasicistní metody), zatímco Venuti prosazuje tutéž metodu jako lék proti hegemonistickému chování vlastní kultury, přičemž opět zobecňuje na všechny kultury. Zde se Tymoczková (už však ze svého angažovaného pohledu) domnívá, že taková metoda je pro malé kultury škodlivá - jako otevřenými dveřmi bude do kultury proudit cizost a ohrozí kulturní svébytnost ve smyslu její specifčnosti, protože dojde k infiltraci, přejímání a zahrnutí cizího, které tím naruší a postupně smaže to „své“.

¹³⁵ Levý (1983: 37-38) upozorňuje na vztah teorie literárního překladu a překladatelských konvencí v jednotlivých kulturních oblastech: „V některých evropských literaturách se vyhranila zcela zvláštní tradice překladatelské teorie a praxe. Poměrně nejvzdálenější našemu způsobu uvažování je překladatelská estetika francouzská ... Francouzský překlad částečně rozkolísal překladatelskou praxi i v anglosaských literaturách ... V poslední době však byla teorie překladu v západních literaturách s prospěchem „uzemněna“ a lingvistickou teorií ... přidržena k realismu.“

Poradit si intelektuálně s Bermanem a Venutim je jednodušší, než si intelektuálně poradit s tím, co existuje a nedá se zastavit – s internacionalizačními a globalizačními procesy, které jsou v zásadě ekonomické povahy a promítají se do komunikace (např. reklama) nebo kdy má sama globální komunikace ekonomickou povahu (např. lokální verze mezinárodních časopisů, mezinárodní televizní stanice apod.). Tomuto problému se tito teoretici tudíž vyhýbají, protože přesahuje rovinu kultury, kterou mohou ovlivňovat, ale zřejmě i proto, že by si s ekonomickým aspektem neporadili. Tymoczková se však pouští i do této oblasti – její přístup není teoretický, ale rétorický – vytváří uhlazenou fikci.

Je totiž příznačné, že se literární vědec pouští do méně náročné oblasti translatologie než do oblasti masmediální komunikace či do oblasti teorie komunikace, které jsou pro ně z několika hledisek daleko náročnější, spíše řečeno z hlediska odbornosti nedostupnější. Stále platí, a někteří filozofové jdou příkladem, že v translatologii lze tvrdit cokoli, podobně jako v literární vědě; hlavně téma a přístup musí být módní. Tymoczková pomíjí ekonomický aspekt a nabádá překladatele k ideologicky angažovanému přístupu, přičemž apeluje na jeho etiku. Metodu angažovaného překladu zde opodstatňuje rozmýváním hranic mezi originálem a překladem v případě lokalizace, překladu reklamy a autopřekladu (Tymoczko 2007: 65-66) – to jsou případy, kterým podle ní tradiční eurocentrické pojetí překladu jako přenosu a ekvivalence (obojí má reprezentovat tradiční pojetí překladu jako doslovnosti) již nevyhovuje. Na druhé straně poukazuje (ibid.: 49) na překladatelský „aktivistický“ přístup Spivakové, která spojila dekonstrukci s ideologií, aby se postavila na odpor „totalizujícím a univerzalizujícím perspektivám, které maskují úlohu dominance ve světě“.

Jako americký angažovaný intelektuál své doby pak tvoří Tymoczková angažovanou teorii pro praxi, v níž vidí pomůcku pro překladatele – má ho vést k seberefektování toho, jak překládá a jaké důsledky to má, má ho vést ke zvážení možných důsledků a teprve poté na tomto základě k volbě koncepce a metody překladu (řečeno našimi termíny) jako celkového přístupu, který se pak promítne do překladatelských řešení na makro i mikrorovinách. Odtud apeluje na odpovědnost a etiku překladatele i na vzdělávací instituce zodpovědné za jeho socializaci, upozorňuje zde na propojenost institucionální moci s dobovou vládnoucí ideologií a překladatele vyzbrojuje schopností individuální činitelskosti, vědomé reflexe, angažovanosti, tedy schopností odpoutat se od vlastních dispozic vštěpených kulturou a vedoucí k vlastnímu angažovanému jednání i proti etablovaným normám. Tím překladatele

osvobozuje a staví ho do důležité pozice – dává mu moc – jeho překladatelská metoda totiž rozhoduje o zachování svébytnosti kultury, do níž překládá.

Zachování kulturní svébytnosti ve světě globalizace muselo u Tymoczkové samozřejmě narazit na existenční faktory, ale těm se vyhýbá a idealizuje je. Např. její překladatel reklamy není reálný překladatel zakotvený v reálných podmínkách - vůbec si např. nepřipouští, že by skopos (účel) byl zadavatelem vymezen na úzké pole filologického překladu a že kontrolní i řídící mechanismy práce překladatele mohou být v jiných rukou. Tymoczková odkazuje na překlad reklamy dosti často i proto, že je příkladem lokalizace, ale nezná realitu, a tak celou manipulaci naivně vkládá do rukou překladatele, který zde bojuje s normami a překonává vlastní habitus. Jediným aspektem řídícím jeho rozhodování je pak záchrana vlastní kultury před vlivem jiných kultur a globalizací. Z tohoto pohledu se její angažovaná teorie jeví jako idealismus.

Autorka zavádí pojem kulturního překladu (cultural translation) – zužuje ho instrumentálně na překlad kultury (translation of a culture), přičemž z ideologického hlediska nerada připouští, že každý překlad něco vnáší. Jejím účelovým východiskem je (1) teorie skoposu, kde originál představuje teoreticky pouze nabídkou informací. Úlohu zadavatele však autorka explicitně zanedbává, protože se do jejího rámce nehodí – skopos už totiž předem stanovila jako angažovanost, jakož i (2) problematizace významu z filologických a filozofických hledisek. Poté, co si autorka připravila pružnou půdu, distancuje se od představy lineárního překladu (tzv. překlad „zdola“ podle Nordové) a představuje více méně model, v němž místo nám známé koncepce překladu zavádí pojem „strategizace“ jako holistický přístup k překladu, od kterého se pak odvíjejí strategie převodu.

Tento holistický přístup (s odvoláním na Nordovou 1997 – „překlad shora“¹³⁶) je však kulturně-ideologický: na rozdíl od teorie skoposu, kde překladatel primárně rozhoduje podle zadání, zde překladatel sám rozhoduje o tom, co a jak předá, na základě své sebereflexe, odpovědnosti a etiky zaměřených na cílovou kulturu ve smyslu prospěšnosti a ochrany její identity (tedy na základě uvědomělé ideologické angažovanosti). Touto uvědomělou sebereflexí se může distancovat od kulturních norem i vlastních dispozic, ale i od kulturou

¹³⁶ Nordová tím míní stanovení překladatelské metody na základě analýzy zadání a textu originálu.

konstruovaných a vnucovaných významů¹³⁷. Angažovaný překladatel má tak „volnou ruku“ v rozhodování o tom, co a jak do kultury převede, aby to bylo v její prospěch. Překladatel, který má přístup lineární (překládá „zdola“ - viz Nordová 1997), přenáší do své kultury prvky bez této reflexe. Řečeno našimi slovy, překladatel si má na základě svého angažovaného ideologického postoje vytvořit stranickou koncepci překladu, je sám sobě zadavatelem (slučování rolí je zde v pořádku), ale také je proto podle Tymozkové eticky povinován najít si nakladatele..

Aniž to explicitně přiznává, uvažuje Tymoczková v termínech komunikačního schématu (motivace Nordovou): zapojuje hledisko překladatele, příjemce, kultury a sdělení, poukazuje na to, že vynechává důležité články jako zadavatele atd. Dalším odrazovým můstkem je Touryho extenzivní definice překladu v kombinaci s Lefeverovým „přepisem“: autorka sem vměstná i středověký „překlad“ a překlad“ v ne-západních kulturách, čímž překlenuje své občas a-historické uvažování o této pojmové kategorii, aby se později přiklonila k jejímu klastrovému pojetí¹³⁸, do něhož lze zahrnout nejen nové druhy překladu, ale i překlad angažovaný, tedy kulturní, který je ústředním bodem jejího zájmu.

Přístup angažovaného překladatele se odráží v „holistické strategizaci“ (angažovaném postoji a koncepci). Týká se tří parametrů překladu: „reprezentativnosti“, „přenosu“ a „transkulturnosti“. Zde překladatel stanovuje jejich poměr a podle toho provádí výběr složek z originálu. Vázanost na východisko skoposu (výběr z informační nabídky) je zde zřejmá, Tymoczková ale místo zadavatelem stanoveného účelu upřednostňuje individuální činitelskost překladatele, který má být schopen vzepřít se i domácím normám i sobě samému (tj. vlastním dispozicím vyrostlým na socializaci a institucionálně konstruovaných významech). Tymoczková se tak staví do pozice angažovaného intelektuála (vědce) dle Bourdieuho, který dovede probudit masu z nevědomosti zkoumáním jejich praxe a dovést je k osvobození. Zároveň se motivuje Bermanem, který jiným způsobem žádá teorii pro praxi, ale, na rozdíl od Bourdieuho, vědeckou teorii ztrácuje ve prospěch reflexe praktiků. Toto směřování Tymozkové je patrné i v uvážlivém výběru termínů, takže „myšlení o překladu“ je snad více frekventované než „translatologie“ a vedle „translation practice“ se objevuje i „praxis“.

¹³⁷ Překladatel se tedy od svého habitusu osvobozuje sebereflexí. Podle Bourdieuho by tedy musel patřit do intelektuální elity z oboru. To však není příliš vzdáleno pojetí překladatele jako „experta“ v teorii skoposu.

¹³⁸ Termín použila kdysi Halversonová, když empiricky zkoumala překlad jako kognitivní kategorii (Sandra Halverson. 1997. The Concept of Equivalence in Translation Studies. *Target* 9:2, 207-233.)

U Tymoczkové se projevuje jistý akademický levicový idealismus – ignoruje totiž závažná omezení překladatele, která mu neumožní angažovaný přístup (byť je originál jen nabídkou informací a význam je „fuzzy“), a to zvláště v oblasti, kterou často dává za příklad – v reklamě. Jestliže podle ní např. překladatel vynechá sexistické motivy, protože v přijímající kultuře mají jiný podtext a nejsou v tomto žánru konvenční, pak jde o zcela pragmatické jednání vyrovnávání kulturních rozdílů, které s ideologickou angažovaností nemá co do činění; otázkou také je, zdali motiv vynechal překladatel, textař apod.

Navíc jde paradoxně o příklad, který ilustruje lokalizační praxi, proti níž jako jevu Tymoczková sama bojuje. Pokud by věci rozuměla, musela by konstatovat následující: (1) kdyby se reklama takto nepřizpůsobila, nebylo by to poprvé, kdy by došlo k porušení norem, případně i příslušného zákona, a reklama by byla asi odmítnuta, kritizována, tedy přijata negativně a případně brzy stažena nebo vůbec nezveřejněna; (2) s angažovaným překladem na ochranu kultury nemá tento případ co dělat, protože by si překladatel v této oblasti nemohl něco takového dovolit – zde nelze zadavatele ignorovat; (3) tento případ je příkladem lokalizace, vůči níž je angažovaný překladatel bezmocný – lokalizace vlastně sama diskurz zdomácňuje; globalizace používá diskurz univerzální - obě strategie si jsou vědomy nejen přirozenosti jazykové formy, ale i tzv. „řízení obsahu“; (4) manipulace v oblasti transkultury může být i zbraní proti kulturám – globální diskurz do nich tak snáze proniká, a to na vyšší, méně znatelné rovině hodnot; reklama je však sofistikovaná – apeluje na hodnoty sdílené, na nichž případně staví nové a tím může svého příjemce manipulovat či přetvářet; je známo, že se tzv. „benefity“ substituují či přidávají, ale zde nejde o prospěch kultury, resp. cílové skupiny, nýbrž o ekonomický prospěch založený na účinnosti sdělení – zde Tymoczková návod nedává; (5) je experimentálně ověřeno, že v jistých případech působí cizí prvky v reklamě ve prospěch její účinnosti. Zůstává tak nejasné, co Tymoczková v oblasti lokalizace od překladatele požaduje, pomineme-li její bezkontextový idealismus.

Při podrobnějším čtení zjistíme, že autorka chce kulturním překladem řešit dvě disparátní kategorie – (1) angažovaný překlad typu „z malých kultur do velkých“ a (2) překlad ve všech jeho nových podobách, tj. včetně lokalizace (druhý typ nazval Cronin celkem tradičně pragmatickým překladem, aby jej odlišil od literárního, ale zároveň zahrnuje i metodu „volného“ překladu). V druhém případě jde autorce spíše o to, aby její nová teorie takto

diverzifikovaný objekt pojala, než o to, aby kultury před globalizací chránila, ale přesto se o to pokouší.

Poté, co vytýká teoriím kulturního překladu opominutí ideologického aspektu, tedy dopadu na přijímající kulturu, uvádí, že Berman a Venuti, i když nabádají k aktivizmu, nevidí, že:

Strategies advocating the experience of the foreign in cultural translation are quite relevant to France which has been resistant to forms of cultural otherness for centuries; French attitudes to the foreign are probably attributable in part to French cultural dominance in Europe for hundreds of years ... Similarly, foreignizing translation might be salutary for the United States because of the country's melting-pot ethos and its rising geopolitical prominence and cultural dominance ... Nonetheless, we have seen that foreignizing strategies cannot be recommended for subordinate or minority cultures that are flooded with materials from dominant cultures and that thus find their own local forms of knowledge and culture being eroded. In short, **theoretical or pragmatic approaches to cultural translation should be transferable knowledge: they should account for and enable translation in situations where either foreignizing or domesticating techniques are applicable, serving the ideological needs of dominant and marginalized cultures equally.** (Tymoczko 2007: 249-250; zdůr. ZJ)

Derrida byl kritizován za vágnost a mlhavost své rétoriky a za obsahovou plytkost. Po této stránce je Tymoczková jeho dobrou žákyní – co si máme vlastně vybrat pro malé kultury? A mají ty velké překlad exotizovat?

Tymoczková (2007: 124) konstatuje, že dnešní kultury na celé světě jsou vystaveny „masivní“ transkulturaci v důsledku globalizace (např. v umění – film, hudba, médiích, internetové komunikaci). Dodává však, že přenos se liší od transkultury, protože tam jde o to, co nastane po vystavení se kulturnímu vlivu. Přenos tedy nutně neimplikuje přijetí přeneseného materiálu příjemci. Ne všechny překlady tedy vedou k transkultuaci. Zcela racionální uvažování však Tymoczková ruší příměrem k německé dichotomii instrumentálního a dokumentárního překladu ve svém pokusu smířit nesmířitelné. Jako kladný příklad ochrany kultury si vybrala inscenovaný překlad Hamleta do jedné Africké kultury - inscenovaný a adaptovaný k místní tradici. Co kdybychom dodali, že stejnou metodu už dlouho používá United Bible Societies za účelem průniku křesťanství do těchto kultur?

Paradoxní je přitom, že Tymoczková (2007: 33) Nidu vynáší jako nepřekonaného teoretika („perhaps the most famous and most influential structuralist worldwide“) – tomu se na jedné straně nelze divit, protože to je jediný severoamerický teoretik překladu, na druhé straně zde

máme zcela odhalenou účelovou ideologii Tymoczkové ve smyslu prosazování své kultury jako nadřazené i bez ohledu na chybějící tradici (pomineme-li osamoceného Nidu). Rétorické překrucování je však těžko tolerovatelné, protože jednu ideologii střídá účelově s druhou (snad proto se motivovala teorií skoposu, kde „účel světí prostředky“, jak řekl ve své teorii Vermeer) – Nida byl v translatologii kritizován za tento ideologický aspekt z hlediska morálního. Konstatujeme-li to my, nevidí to jiní. Tak došlo k dalšímu paradoxu: španělská Univerzita v Murcii založila *The Nida School for Translation Studies* (letní školu podle vzoru CETRY), kde bude Tymoczková jako „globally acclaimed authority in the field of modern translation studies“ (opět podle vzoru CETRY) „The Nida Profesor for the 2010 School“ s odvolávkou na zde analyzovanou monografii.

Tymoczková neoperuje s kategorií překladovosti, nevystačí si u postkoloniálního překladu s domestikací a zcizováním (Venuti 1995), i když jsme viděli, že s těmito pojmy operuje (zřejmě nejsou vhodné pro post-koloniální překlad), přičemž se musí vyrovnat s tím, že překlad je tak či onak vnášením cizího a že i globalizace je skutečnost, proti níž lze jen těžko bojovat. Intelektuální nesmířlivost se může projevit jen v boji „na papíře“, to však neznamena, že její teorie nebude přijata (americké konference v roce 2010 a španělská letní škola jsou hmatatelnými důkazy). Co Tymoczková navrhuje?

Překlad modeluje na třech uvedených kategoriích, které nazývá kulturními rozhraními – reprezentativnosti, přenosu a transkulturaci, přičemž poslední pojem přejímá od Malinowského, který jej přejal od kubánského antropologa Oritze (Tymoczko 2007: 122). Jde i přenos kulturních specifíků mezi kulturami/skupinami s tím, že jistá kulturní praxe může zdomácnět – naturalizovat, přestane být pocíťována jako cizí prvek a způsobí hybridizaci. Dochází k apropriaci a integraci kulturního prvku, k jeho akulturaci (to se týká i poetiky, diskurzů, světonázorů apod. – stávají se součástí domácího repertoáru), naturalizace pak vede k tomu, že cizí původ prvku je setřen. Podle Malinowského je transkulturační proces typu „give and take“ - kultura něco získá za cenu ztráty něčeho svého (vlastní specifity, protože spěje k univerzalizaci). Předtím však Tymoczková správně tvrdila, že ne každý přenos znamená, že věc bude druhou kulturou přijata. To však nyní zřejmě neladí s její „teoretickou“ koncepcí.

K tomu je nutno připomenout, že se tato logika velmi hodí pro post-koloniální studia absurdně si trávající na ztrátě původnosti kolonizovaných kultur, protože byly modifikovány cizími

vlivy. Takže vzniká například nostalgická otázka, jak by asi mohla vypadat indická kultura, kdyby nebyla ovlivněna britskou kolonizací. Druhá stránka věci není účelově zvažována – tedy, že by se kultura obohatila (vnitřně diferencovala) a přitom nic svého neztratila, jak to dokládají dějiny kultur i civilizací, a to včetně kultury anglosaské. Malinowski byl účelově dezinterpretován a zneužit, v případě Tymoczkové možná jen špatně pochopen, což by nebylo poprvé.

Postcolonial translations cannot normally be defined in terms of the binary cognitive structures that translation studies has depended on to describe translations – literal vs. free, ... adequate vs. acceptable, or even domesticating vs. foreignizing – and translations in postcolonial contexts do not generally fall on a continuum between such polarities either ... Translators **use metonymic process to achieve specific strategic goals, prioritizing particular aspects or elements of the source texts for immediate context-dependent effects and ends. Such metonymies are an essential aspect of the ability of translators to participate in ideological struggles**, to be engaged and partisan ... Thus, paradoxically, the polarization of postcolonial contexts facilitates theoretical insight into general processes of translation by setting in sharp relief the significance of the featural, functional, and contextual aspects of translators' metonymic choices and the agency those choices reveal. (Tymoczko 2007: 198)

Autorka se zde v poznámce odvolává na Lane-Mercierovou (1997), která upozorňuje, že překlad je záležitostí protikladů a dialektiky spíše než binárních opozic. V tomto směru je nutno souhlasit, protože se zde projevuje rozdíl mezi statickým pozitivizmem a dialektikou. Problém je v tom, že Západ (zde Tymoczková) dialektiku nezná a tak neví, že i ona binárních opozic jako protikladných sil používá, jen je nevidí staticky. Obtížnější však je vypořádat se s rétorikou Tymoczkové, vlastně to ani není možné při popužití metafor jako „metonymie“. Platí zde, že s takovým diskurzem téměř nelze polemizovat ani ho vyvrátit, protože je absurdní.

V dnešním ideologickém pojetí jde o ztrátu kulturní specifiky a ohrožení kulturní identity, zcela přezíráno je tudíž hledisko diferenciační funkce, jak jej známe z našich teorií, spíše je zdůrazněn negativní aspekt univerzalizace, globalizace. Tymoczková uvádí, že na rozdíl od deskriptivního polysystému (Toury) soustředěného na „produkt“ modeluje „proces“ překladu. Z polysystémové trojice zaměření deskriptivního výzkumu (produkt – proces – funkce) se stává trojice autor – proces – produkt, čímž autoritativně vyřešila dříve odmítnutý návrh Simeoniho (1998) na zapojení „habitusu“ do polysystémového paradigmatu. V této souvislosti jí uniká rozdíl mezi vnášením cizího prostřednictvím překladu a vlastním procesem asimilace, resp. neumí ho uchopit; cizí se totiž nemusí ujmout, může být odmítnuto,

pokud se ujme, může později zaniknout atd. Podceňuje i zanedbává roli příjemce, vidí ho jako pasivní element na straně příjmu.

Dá se říci, že překladovost nabyla záporné hodnoty, ovšem skutečnost je složitější. Západní kultury si uvědomují, že hrozbou je jakýkoliv překlad (resp. vnášení cizího v jakékoliv formě), a to především překlad s nízkou mírou otevřené překladovosti, který se formálně tváří jako domácí diskurz, ale přitom vnáší cizí myšlenky a hodnoty. Neexistence této kategorie a její chápání v obsahu i formě pak ztěžují konceptualizaci této problematiky. Pojem transkulturatione je její náhražkou – sice dobře odráží mezikulturní proces a jeho podstatu, nikoliv však jeho noetiku – vztah ke vnímání samotného příjemce: jde prostě o proces přenosu cizího do přijímacího prostředí s jeho následnou asimilací. Z tohoto hlediska je pak jednodušší připsat překladateli manipulační moc, odkazovat na jeho činitelskost a přitom zanedbat stejné schopnosti u příjemce. Zásadní logický rozpor je mezi přenosem a případným výsledkem (asimilací). „Transkulturatione“ v procesu překladu totiž neznamená následnou asimilaci.

V oblasti masmediální komunikace by byl dnes tento názor nepřijatelný, protože neodpovídá empirickým poznatkům, zároveň je však známa „zranitelnost“ příjemce v případě globalizace umožňující přijetí cizího (obsahu) ve formě domácího (diskurzu, jazyka). Zde se pozice Venutiho a Tymoczkové patrně rozcházejí: Venuti žádá reprezentaci kultur zcizující metodou překladu, Tymoczková vidí ve zcizující metodě naopak hrozbu pro malé přijímající kultury, chce kultury chránit před vnášením cizího a jediný obraný prostředek vidí v překladateli – ten má pro malé kultury a jejich ochranu obsah filtrovat; na druhé straně však autorka vidí ochranu malých kultur právě ve zcizující metodě, která uporozňuje na průnik cizího.

Překladovost zahrnuje obsah i formu, je nejvíce patrná na nižších rovinách, na vyšších rovinách její patrnost slábne (průnik společenských hodnot je pak jednodušší než průnik do jazykově-systémových rovin). V souvislosti s ideologií je překladovost možná příhodnější kategorií než transkulturatione: lze ji propojit s Levého kategorií subjekt/objektivnosti a tím na vyšší rovině objasnit vztahy překladatelské metody s ideologickým viděním světa dané kultury. Za druhé ji lze uvést do vztahu s dalšími dvěma kategoriemi Tymoczkové – reprezentací (přibližně reprodukční norma) a transmisí/transferem (přibližně přenos ve smyslu Touryho postulátu). Za třetí ji lze vidět jako překladatelskou normu (Popovič 1975 a

pravděpodobně i Toury 1995). Za čtvrté souvisí s kategorií noetické kompatibility (Levý 1963), tedy s iluzionizmem (Levý 1983).

Opakovaně řečeno, transkulturační z pohledu Tymoczkové infiltruje kultury a ohrožuje jejich svébytnost, identitu, specifickou. Činitelskost, etika, odpovědnost překladatele mají být bariéry překladovosti snižující v zájmu přijímající (zvl. malé) kultury a tím ji chránit. Sebereflexe překladatele a jeho etika mají být budovány i institucionálním vzděláváním, které však představuje baštu vládnoucí ideologie a tím vnucuje adeptům normy, které tuto ideologii a moc mají udržovat. Angažovaný překladatel se tedy zřejmě rozhoduje „pozpátku“, tedy od svého angažovaného názoru a transkulturační, která určuje transfer, ten poté určuje reprezentaci originálu. Tím ruší tradiční pojetí překladu jako ekvivalence a překonává Touryho teorii, v níž řídícím principem je dobová překladatelská norma.

Tymoczková z Touryho použila jen širokou definici překladu – překlad je to, co je považováno a přijato za překlad danou kulturou; tři Touryho postuláty nahrazuje triádou reprezentace – transmise/transference – transkulturační. Tím se vyhýbá i Hermansově (1999) dosti ostré kritice těchto postulátů, zejména invariantnosti a ekvivalenci. Obě kategorie se ale nepřímo promítají v kategoriích reprezentace a transference., přičemž triviálně mluví o požadavku podobnosti, nikoliv totožnosti. Tymoczková (111-139) vymezuje své tři ústřední pojmy dosti obsáhle, nikoliv však zcela jasně, a povyšuje je na univerzální vlastnosti překladu (ibid.: 111) – existují jen typy překladu, které se liší vzájemným poměrem uvedených složek

Srovnáme-li tuto koncepci s našimi teoriemi uměleckého překladu, zjistíme některé bližší či vzdálenější podobnosti. Například Levý (1983) uvádí, že ideologický postoj překladatele je v překladu inherentní, Popovič (1975, 1983) pak rozlišuje několik dalších překladatelových postojů (důležitý je v této souvislosti např. komunikační postoj a stylistický postoj) a překladovost povyšuje na normu. Oba zdůrazňují činitelskost překladatele ve smyslu manipulace s originálem z hlediska různých závislostí, včetně čistě osobních zájmů a dispozic (např. interpretační a ideologické stanovisko, zkušenostní komplex překladatele, tvůrčí schopnosti, struktura překladatelovy paměti a jiné).

Každá nová interpretace znovu reaguje na dílo a skrze dílo vyjadřuje i překladatelův vztah k soudobému kulturně politickému dění vlastního národa. Hodnotu jeho interpretačního stanoviska pak posuzujeme podle toho, **jak se mu podařilo pochopit objektivní hodnoty díla a jaké kulturně politické stanovisko jeho názor vyjadřuje.**

Překladatel své **ideologické stanovisko** prosazuje více nebo méně jasně v každém překladu, ale zvláště účinně u textů, jejichž interpretace je sporná (Levý 1983: 101-102; zdůr. ZJ)

Je zcela zbytečné v této práci připomínat naše pojetí ekvivalence, ale přetrvávající trivialita pojetí této kategorie a znovu revokovaný problém přeložitelnosti, tentokrát v souvislosti s problémem epistemologického agnosticismu kulturního obratur a revekovaného Quineova pojmu neurčitosti významu¹³⁹, si žádají alespoň jeden starý citát:

Literární dílo je fakt historicky podmíněný, a tedy neopakovatelný, mezi originálem a překladem nemůže být vztah totožnosti ... proto nelze zachovat specifičnost do všech důsledků. Takový požadavek by vedl k doslovnému překladu, k naturalistické kopii ... k formalistickému lpění na metru a teoreticky k tezi o nepřeložitelnosti díla ... Mezi originálem a překladem je vztah díla a jeho provedení v jiném materiálu, proto konstantou má zůstat nikoli realizace jednoty obsahu a formy v materiálu, nýbrž její konkretizace v mysli vnímatele ... konkretizace díla může být nezkreslená jen tehdy, shodují-li se společenské vědomí i sdělovací prostředky autora a čtenáře. (Levý 1983:119-120)

Tymoczková nevidí tuto vázanost ekvivalence na příjemce, trvá na tom, že přetrvává západní názor na překlad jako „close transfer“ (Tymoczko 2007: 198), a trvá na znásilňování originálu překladatelem ve jménu ochrany identity přijímající kultury. Tím odhaluje jednostrannost angažované translatologie – osvícený a osvobozený překladatel se příliš neliší od překladatele experta v teorii skoposu - odtud je možno pochopit, proč si Tymoczková za základní východisko tuto teorii vybrala, přičemž jí nevadí, že tento teoretický model účelově zredukovala a doplnila jinými kategoriemi. Převzala tak sice komunikační model, ale její příjemce, jak už bylo řečeno, zůstává jednak pasivní, jednak má být překladatelem chráněn. Naše teorie také počítají s pasivním idiolektem a chápáním světa, ale zdůrazňují dynamiku - změnu příjemce. To je však aspekt, který se ideologii zachování identity zcela nehodí: nemůže-li zabránit překládání, pak chce zabránit alespoň jeho vlivu na příjemce a tak ztratě jeho identity.

Podle Tymoczkové to lze docílit filtrováním cizosti (transkulturační) na straně překladatele, ať už reprezentace originálu vypadá jakkoliv. Toto stanovisko se podobá případům cenzury a autocenzury překladu, k čemuž se ostatně autorka (2007: 199) hlásí a zavádí pojem „politického programu“ překladatele. Odvolává se na své zjištění (ibid.: 198), že postkoloniální překlady jsou často silně manipulované, takže se vymykají dosavadnímu západnímu chápání překladu a nelze je vtěsnat do binárních opozic jako doslovný - volný,

¹³⁹ Je-li význam společenským konstruktem, nemohou si kultury rozumět.

adekvátní – přijatelný, dokonce ani zdomácnující – zcizující překlad. Touryho ani Venutiho dichotomie Tymoczkové nevyhovuje zřejmě z toho důvodu, že je chápe spíše a pouze jako záležitost formy.

Na jedné straně je princip prvotního rozhodování překladatele v kategorii transkulturacy zajímavý, protože u angažovaného překladu ho vlastně autorka povyšuje na normu. (U Levého jde o podobné závislostní vztahy mezi reprodukční normou na hodnotou překladovosti.) Na druhé straně je primárnost transkulturacy v rozhodování překladatele vyvrácena empirií, kdy je primárním článkem reprezentace (reprodukce) a míra překladovosti je jen důsledkem závislejícím na okamžitém vztahu vzdálenosti jazyků, kultur a kognitivního zázemí příjemců. Přitom reprezentace originálu může být volena na nižší strukturní rovině a o to víc pak stoupá míra překladovosti. Tím se dostáváme k intersubjektivním faktorům překladu, jako jsou normy, a je zřejmé, že tato angažovaná teorie vychází vstříc širokému spektru kritik objevujících se od poloviny 90. let, kterým normy již nestačí.

Levý (1983) poznamenal, že překladovost může nabývat u příjemců hodnoty kladné, indiferentní nebo záporné, a podle toho se řídí metoda, více či méně substituující cizí specifickou za domácí, což má nejen vliv na reprodukci originálu, ale i na jeho poznávací hodnotu (kterou lze v dnešních termínech nazvat „přidanou hodnotou“).

V některých situacích čtenář chce mít vědomí, že čte překlad, a je třeba mu toto vědomí poskytnout zachováním koloritu: překladovost se může stát jednou z estetických hodnot ... Na jedné straně chceme, aby překlad ... na nás působil jako původní dílo naší národní literatury, ale na druhé straně nám má také ukázat ... Důraz na první nebo druhou funkci překladu je často určujícím činitelem při rozhodování mezi dvěma překladatelskými možnostmi: závisí nejčastěji na poměru dvou kulturních oblastí a na současné kulturní situaci ... nelze vyloučit žádnou z obou metod, protože obě mají své oprávnění podle toho, jaké jsou cíle překladu. (Levý 1983: 96-97)

Levý by tudíž s metodou angažovaného překladu souhlasil, protože odpovídá jejímu cíli. Otázkou však je, kdo v tomto případě cíl stanovil a za jakým účelem, ale hlavně kdy, kde a jak tato metoda „fungovala“. Zásadním problémem je účelovost - preskriptivnost předepisovaná intelektuální elitou; angažovaná teorie se tím ale netají, chce pomoci svět měnit – chce zbourat dominantní institucionální moc vládnoucích struktur, jejímiž vykonavateli jsou učitelé překladu (jako kdyby všichni překladatelé procházeli touto formální přípravou). Taková preskripce v pozici „teorie“ by se mohla uplatnit v Popovičově praxeologii pro konkrétní kulturu se zápornou hodnotou překladovosti. Není to však kultura,

ale Tymoczková, která rozhoduje o tom, že nespecifikované kultury hodnotí překladovost záporně, resp. že snad nejsou ani schopny nějaký postoj, indiferentní, odmítavý či obranný, samy zaujmout. Tymoczkové jde ale o ochranu bezbranné malé kultury oběma směry převodu: při překladu do malé kultury je nutno filtrovat, při překladu z malé (postkoloniální) kultury je, našimi slovy, naopak nutno transkulturu posílit, nikoliv ji neutralizovat nebo naturalizovat (tedy překladem kolonizovat).

Jako intelektuál velké kultury se v této ochranné a mesiášské pozici cítí jistě velmi dobře, je však a-kulturní a a-historická. Nechápe, že překlad v dějinách kultur sehrál i sehrává vývojovou úlohu vnitřně diferenciací, která nemusí spočívat v kulturní kolonizaci - Tymoczková vidí svět z perspektivy své kultury a poněkud staticky, ale je představitelkou ideologického obratu. Pojem obohacování kultury je jí zcela cizí, přitom její americká kultura vznikla součtem kultur a nemá vlastní tradici. Ani to, že překlad vede k univerzalizaci, Tymoczková nepřijímá, musí si totiž přát zachování kulturní identity, protože musí propagovat multikulturalismus; tak je determinována vlastní kulturou a její ideologií.

Dejme tomu, že by se její teorie mohla stát metodickým návodem pro angažované překladatele, ale ani angažovaný překladatel nepracuje ve vakuu, pokud se překladem živí, i když „subverze“ je možná a existuje atd. Zde Tymoczková (2007:176) nepřímou odsuzuje překladatele, kteří se za peníze zaprodávají a mechanicky napomáhají globalizaci; v podobném duchu odsuzuje translatology sledující západní kurz (ibid.: 175p). Zde se dostává její teorie na „tenký led“. Dokud se zabývala prospěchem malých kultur, pohybovala se v přijatém a jí známém rámci. Její ambice jsou ale vyšší – chce řešit i globalizaci a lokalizaci, což jsou procesy týkající se všech kultur a údajně vedoucí k univerzalizaci, tedy rovněž ke ztrátě identity a specifičnosti. Zde je její teorie nejen idealistická, ale ukazuje se, že se pouští do oblasti jí dosti vzdálené.

Teorie Tymoczkové ale představuje především možnou a dosud chybějící výplň mezery v mezinárodní translatologii, která se s novými přístupy zatím nevypořádala. Na rozdíl např. od Bermána na existenci vědecké teorie trvá, dokonce se vážně zabývá metodologií (zde necháváme stranou), přičemž se snaží o jakési vyrovnání přístupů, takže zavádí např. sebereflexi a myšlení o překladu, několikrát upozorňuje na americkou tradici překladatelských

dílen řízených z Univerzity v Iowě¹⁴⁰. Předložená teorie a metodologie na moderních základech západní vědy a filozofie jsou míněny a budou zřejmě i brány vážně, především na severoamerickém kontinentu, přestože se práce jistě střetne s evropskou kritikou z mnoha úhlů, byť jen pro zjednodušené či zkreslené pohledy dané jejími povrchními znalostmi.¹⁴¹

Postoj k post-koloniální teorii překladu, dá-li se tak vůbec nazvat, zaujali i někteří slovenští teoretikové. Vajdová (2007) říká, že v tomto směru by se mohly všechny postkomunistické země v Evropě hlásit k tomu, že právě vystoupily z koloniálního jha, a dalo by se pokračovat k Rakousku-Uhersku a dále, a že jim bylo ukřivděno. Upozorňuje tak na nedostatky postkoloniálních úvah – nevidí, že kolonizace jsou opakující se historický jev, že k nim dochází různým způsobem, že nejde jen o politický útlak, že mocenský nátlak mívá nepříznakové podoby a že se poměr sil zúčastněných stran v čase mění. Vajdová (2007: 211) odhaluje i ideologii této akademické ideologie, která si nastavuje vlastní rzcadlo tím, že hlásá eticizující přístupy, kterými odsuzuje viny jiných., protože samy představují skrytou moc. Pohled na překlad (literatury), který jednostranně zdůrazňuje průnik z velkých literatur do malých jako „násilí“, podle Vajdové neobstojí, protože jde vždy o nějaký širší program a také jistý konsensus obou stran, přičemž e iniciativa často na straně recipující.

Přípaný odpor vůči takovému procesu se objevuje až na jistém stupni recepce a absorpce – zde se Vajdová odvolává na studii Suwary (2003) a v ní citovaného Kioseva, který proces apropriace pojímá dynamicky a nazývá ho „kolonizací sebe samých“. Za poslední etapu recepce považuje Kiosev změnu funkcí a hodnot doposud přijatých prvků tak, aby fungovali jako kladné a vlastní, zatímco odmítané obsahy se vymezují jako cizí a tím se stávají zápornými. Tím se dostáváme opět k překladovosti, která by měla být v dialektickém vztahu s apropriací a pojata společensky i dynamicky v rovině recepce. Spornost „transkulturatione“ v koncepci Tymoczkové se zde znovu projevila. Na druhé straně by bylo možné uvažovat o „překladovosti kultur“ nebo jejích sektorů, která se projevuje v poměru domácí – překladem převzaté diskurzy.

¹⁴⁰ Kromě Nidy nemají USA čím v translatologické tradici operovat.

¹⁴¹ Např. její kritika funkcionalizmu (Tymoczko 2007: 6-7, 39) vychází z poznání Nidy a skoposové teorie textových typů. Může proto konstatovat, že tyto modely jsou zjednodušené a nemohou se vypořádat s neurčitostí významu, kterou vyřeší jen interpretace na základě perspektivy překladatele. Výjimkou je pro ni Nordová (1997) uznávající, že překladatel vychází ze svého časoprostorově vázaného názoru (pohledu).

Otázka však v současné ideologii humanit stojí jinak. Jak uvádí Suwara (2003), je ideologicky nekorektní uvažovat o jednostranném kulturním vlivu, našimi slovy řečeno. Proto se mluví o oboustrannosti, „pohostinnosti“ apod., tedy i Tymoczková volí „transkulturalitu“ Malinowského, proto se může distancovat právě z těchto důvodů od Venutiho a postavit se na neutrální rovinu, která nikoho nediskriminuje. Podobně Suwara:

... domáhat se zachování své „jinakosti“ se blíží koloniálnímu pragmatizmu, represivní ideologické autoritě. Naproti tomu respektování, záchrana „jinakosti“ druhých se přiklání k oboustrannosti, vzájemnosti ... Hrozí, že „jinému“ svět přijímající kultury neporozumí, že ho bude ignorovat, nebo ho odmítne. Je to situace na rozhraní autority své a „jiné“ kultury/literatury. Do podmínek styku se tedy musí vepsat sledování dimenze ochrany jiného na stejné rovině s porozuměním. Oboustrannost lze tedy ... chápat jako hermeneutickou interpretaci při setkání: ochrany jiného a paralelně přizpůsobení jinému. (Suwara 2003: 148-149).

Toto opravdu mohou být jen „zbožná přání“ literárních intelektuálů a ideologů. Do jaké míry jde u nich o idealistické přesvědčení, přetvářku nebo záměrnost, aby si udrželi zaměstnání, nerozebíráme. Proč se této ideologie ujímá někdo na Slovensku, nemůžeme vysvětlit jinak, než že do jisté míry ochraňuje ideu „samostatnosti Slovenska“, ovšem jen v ideální sféře.

3.2 Historické povědomí v teorii překladu

O rok později vyšla v roce 2008 v nakladatelství Routledge monografie spolupracovníka Tymoczkové Edwina Gentzlera¹⁴² *Translation and Identity in the Americas: New Directions in Translation Theory*, opatřená úvodem Mony Bakerové, která reprezentuje anti-evropocentrickou ideologii v oblasti samotné translatologie. Zde čerpáme nikoliv z publikace, ale přímo z jedné z evropských „recepcí“. Okamžitou evropskou reakcí na publikaci bylo uspořádání konference v Antverpách začátkem prosince 2009 s názvem *The Construction of Translation Studies through Translation*. Jak je patrné z názvu konference, přiklání se Gentzler k bermanovské koncepci výstavby „teorie“, pokud lze tento termín vůbec použít, protože Berman vědeckou teorii odmítá. Odkud se vzalo souznění názorů Bermana a Gentzlera? Oba jsou radikálně nacionalističtí – nezajímá je stav cizí translatologie, ale situace domácí.

¹⁴² Gentzler v roce 1990 obhájil po šesti letech studia doktorskou práci na téma *Contemporary Translation Theory* na jedné americké univerzitě.

Zatímco Berman ve svých pracích o překladu reaguje na dosavadní domácí „teror“ lingvistiky a teorie smyslu, které nemohly dostát potřebám teorie uměleckého překladu a jeho požadavku antiklasicistní překladačské metody, Gentzler řeší jiný problém své kultury - kromě Nidy nemá USA žádnou vědeckou translatologickou tradici, zvl. v oblasti uměleckého překladu, nemá ani psané dějiny překladu; zato má tato kultura výčitky svědomí spojené s likvidací domácích kultur na Severoamerickém i Jihoamerickém kontinentu, ale potýká se i s dnešním problémem multikulturnosti a multiethnicity na území USA, které je tradičně označováno za „melting pot“, přičemž je evidentní, že dnes tento pojem není adekvátní – ani z hlediska reality, ani z hlediska ideologického. Překlad je v USA „na denním pořádku“, přesto byl a je institucionálně skrývanou praxí (jak zde funguje překlad?) a v této souvislosti bylo a je potlačováno i studium (vzdělávání, teorie). Dalším problémem jsou vnější politicko-ekonomické vztahy USA a v neposlední řadě je zde levicová akademická tradice v USA.

Ani historická tradice vztahů USA a Evropy není zanedbatelná a nelze přezírat ani skutečnost, že Derrida v USA se svojí filozofií uspěl spíše u literárních vědců než u filozofů. Blízkost pařížských intelektuálů a levicových intelektuálů USA je možno vidět v uvedených skutečnostech – konkrétně mají obě platformy k sobě daleko, ale v obecné rovině dosti blízko. Svoboda, sebeuvědomění a angažovanost překladatele vyhovují oběma stranám intelektuálů – pokud změnu nemohou provést sami, pak k ní mohou nabádat osvětlením druhých (nepovedou je sami na barikády, ale pošlou je vyzbrojené poznáním do boje)¹⁴³. Zde se ideologický přístup setkává s marxistickou angažovaností Bourdieuho, sociologický obrat se vlévá do ideologického (bohužel nikoliv metodologicky, navíc pouze ve vybraných aspektech, které ideologické linii autora vyhovují). Zatímco Berman je upřímný, je otázka, co si myslet o upřímnosti a motivacích Gentzlera (a Tymoczkové). Jde o literární vědce, kteří translatologii znají jen povrchně, zato jsou velmi pohotoví a agilní v reakci na společenskou poptávku – současný stav v translatologii (a hlavně teorii) lze po nedávném období kritiky označit za rozkolísaný, svět a hlavně USA mají společensko-politické problémy, USA na rozdíl od Evropy či Kanady nemá translatologickou tradici, translatologie se chápou literární vědci, vytvářející ideologické a vědecky okleštěné teorie.

¹⁴³ U francouzských intelektuálů jde o zkušenosti z revolučního roku 1968, který paradoxně vnějšně souvisel s pádem francouzského strukturalizmu. Nebyl ale vnitřní příčinou. Už dříve předtím, koncem 50. let, se Derrida zabýval schizmatem mezi fenomenologií a strukturalizmem ve Francii. Po kritice strukturalizmu na Hopkinsově univerzitě v roce 1996 se prohlásil za post-strukturalistu a strukturalizmus odsoudil jako metafyziku, statickou a esencialistickou, protože ignorovala diachronii a genezi. To mu však nezabránilo, aby pak odmítl Husserlovu fenomenologii ve prospěch Heideggera, atd.

Jak reagují příspěvky antverpské konference na Gentzlerovu práci podle zveřejněných abstraktů¹⁴⁴? Van Doorslaer a další mu vytýkají umělé rušení hranic geopolitických celků nebo jejich záměrné přeskupování či slévání (co jsou „the Americas“ ? a jak tato teorie vyhovuje např. Belgii?). Závažnější námitky předkládá Delabastita, který zpochybňuje status formulovaných překladatelských poetik či překladatelských stanovisek jako „teorií“ ve vztahu k teorii vědecké.

Poukazuje na rozdíl mezi názorem úzké elitní skupiny intelektuálů a reálnou praxí, na příčinnou souvislost mezi navrhovanými avantgardními metodami a předkládaným diskurzem se snahou prosadit či konstruovat pan-Americkou kulturní identitu, k čemuž ho vedou tyto Gentzlerovy názory: odmítnutí ekvivalence, podřízenosti a neviditelnosti překladatele a prosazování kreativnější poetiky překladu - američtí překladatele povstanou proti tyranii výchozího textu; odmítání předpokládané dominance a nadřazenosti Evropy – Ameriky se svorně vzepřely svým předešlým evropským nadvládcům; američtí translatologové se musí vzepřít a odmítnout staré evropské translatologické modely, protože jsou příliš statické na to, aby mohly odrážet živou skutečnost americké kulturní plurality. Na tomto základě označuje Gentzlerovo pojetí za velmi redukcionistické, nejen ve vztahu k americké kultuře, a považuje za ironii osudu, že tyto nové americké hlasy v teorii překladu tak silně rezonují s hlasy pařížských intelektuálů. Gentzlerova strategie je opravdu jednoduše konstruovaná – chce sjednotit všechny americké státy v boji proti Evropské translatologii, překladatelské metodě a dosavadní ideologii překladu .

K propozici teorie jako překladatelské reflexe, kterou rozvíjí Gentzler i ze strany dnes moderní metodologie v etnografii, přidává Flynn argumentaci, že teorii bez teoretické reflexe praxe a vědeckých metod nelze budovat. Alberts kritizuje Gentzlerovy přehnané a kontroverzní představy o úloze překladu při utváření kulturní identity (jsou velmi ideologicky účelové). Gentzler totiž tvrdí, že se překlad zásadně podílel na formování americké identity, zásadním způsobem podnítil revoluci a vedl k vytvoření nového národa. Na jiném místě se Gentzler popírá, když tvrdí, že strategicky potlačovaný překlad hraje v konstrukci kultury a identity hlavní roli. Nevymezuje rozdíl mezi strategickým potlačováním překladu a nepřekládáním (jako strategií a nástrojem odolávání monolingvní jazykové politice a subverze jazyka a moci vládnoucí jazykové skupiny), nedefinuje „moc“ překladu, ani co ji

¹⁴⁴ www.lessius.eu/ctst

konstituovalo, jinými slovy, význam (strategicky potlačovaného) překladu v utváření kulturních identit je neprokázaný.

Podle Boydena se Gentzler snaží ukázat, jak může translatolog přispět k decentralizaci dominantních diskurzů a dát moc utlačovaným minoritám, ale redukce funkcí překladu na pouhou záležitost ochrany kulturní identity je příliš velká. Navíc vede k revokaci romantických názorů na jazyk a identitu a slibuje, že minorita získá moc tím, bude-li moci mluvit vlastním jazykem, atd. Boyden odhaluje i Gentzlerovu snahu nahradit pouhou a klamnou rétorikou dominantní ideologii jednojazyčnosti ideologií vícejazyčnosti, což v současné jazykové situaci USA a s nejbližšími nelehkými vyhlídkami není těžké odhalit.

Gentzler je dále kritizován za to, že podobně jako Tymoczková zneužil teorie metatextu (Lefeverova „přepisu“, i když už Tymoczková plynule přechází od termínu „přepis“ k termínu „metatext“, aniž si je vědoma jeho původu v translatologii, resp. ho přikládá Holmesovi) a Touryho inkluzivní definice překladu, aby pojem neúměrně samoúčelně ideologicky rozšířil o jevy, které překladové nejsou; Tymoczková se ohrazuje zájmem dosud opomíjených kultur (Indie, Čína, arabské kultury), kterým západní vymezení překladu nemusí vyhovovat. Gentzler pak tvrdí, že v „mezinárodním obratu translatologie“ se definice překladu zaměřují (místo na proces nebo produkt) na „aftershocks“ - příčinný dopad překladu na společenství a jednotlivce jako jejich konstitutivní faktor. Podle něj se překlad více než jiné žánry podílel v mnoha částech Amerik na konstituci jejich kulturní identity.

Mezinárodní obrat v translatologii je zajímavý nový pojem – objevuje se u toho severoamerického představitele ideologického obratu, stejně jako pojem „aftershock“ : zatímco první termín naznačuje, že v translatologii došlo či dochází ke světové integraci (což je samozřejmě jen zbožné přání či ideologická přetvářka), druhý termín připomíná vývojovou funkci překladu, je však širší a je ideologicky míněn jako faktor negativní. Může být i přínosný, ale vadí mu metaforičnost a pojmová nedefinovanost, což je ostatně pro dekonstrukci a poststrukturalismus příznačný jev.

3.3 Závěrem

Levý (1963) kdysi upozornil na závislostní vztah teorie překladu a překladatelské tradice v jednotlivých evropských kulturách či regionech, což stále platí, jak je vidět např. na Bermanovi.

Zatímco Evropa a Kanada se zdají být zaměstnány obratem sociologickým a zájmem o metodologii, USA, které do translatologie vstoupily zcela nedávno a bez jakékoliv translatologické tradice (kromě již uvedeného vynášení Nidy Tymoczkovou 2007), prosazují na akademické půdě zájem o obrat ideologický; rozdíly jsou patrné i z tematiky současných konferencí. Představeny byly dvě nejnovější monografie, které naznačují (1) dosti silný společensko-ideologický motivační podtext a (b) provázanost společenské ideologie s ideologií v humanitních vědách, konkrétně v literární vědě v USA. Teorie překladu má tudíž podtext širší než jen domácí překladatelskou tradici; translatologie jako věda se stává mezinárodním bojištěm o ideologii, moc a dokonce individuální kariéru. V prvních dvou případech se odráží vnější kontext konkurence Evropy vs. USA a snad i tradičního komplexu USA z chybějící tradice.

Tymoczková přináší novou teorii angažovaného překladu, ovšem na pozadí jí předloženého obecného teoretického rámce, který na univerzálnost aspiruje. Gentzler, mimo jiné, ideologizaci poněkud přehání a u obou autorů se objevuje prvek akademického spasitele hraničícího s idealizmem (nebo neomarxismem). Podle Boydena se Gentzler snaží ukázat, jak může translatolog přispět k decentralizaci dominantních diskurzů a dát moc utlačovaným minoritám, ale redukce funkcí překladu na pouhou záležitost ochrany kulturní identity je neúnosná, navíc revokuje názory romantizmu a slibuje, že minorita získá moc či si zachová identitu tím, bude-li moci mluvit vlastním jazykem. Podobně lze charakterizovat Tymoczkovou s ústředním mottem, že obranou před ztrátou identity je filtrování transkulturací. I podle Boydena jde u Gentzlera o rétoriku odvádějící pozornost od skutečnosti (především v USA). Podle našeho názoru je tato rétorika posílena i rétorikou dekonstrukce povznesenou v USA na vědu (v literárních kruzích), ale hlavně opodstatňuje etiku vědecké práce, což však nic nevypovídá o její kvalitě. Ostatně ani Derrida nebyl filozofy přijat (na rozdíl od amerických literátů): byl kritizován za zamlžující rétoriku, pod níž se skrývalo málo významu, přičemž i význam byl neurčitý, anebo triviální.

Bermanova myšlenka vyměnit reflexi a formulovanou poetiku překladatelů za teorii se USA velmi hodí, neboť zde žádná teorie neexistuje (pomineme-li Nidu a nyní Tymoczkovou a opomene-li Venutiho a Robinse), zato existují překladatelské a tlumočnické reflexe a překladatelské dílny z Iowy. Gentzlerovy názory jsou poněkud povrchní, podobně jako u práce předchozí, založené na jeho dizertaci (*Contemporary Translation Theories*, Routledge 1993), která sklídila ostrou mezinárodní kritiku a v roce 2001 vyšla znovu po důkladné revizi. Paradoxní je, že se na ni můžeme podívat jako na „překlad“ teorií, jinak by nedošla mezinárodního věhlasu, nezískala světovou popularitu jako učebnice teorie překladu a nevedla by k dalšímu vydání v roce 2001: je totiž používána jako kognitivní náhražka, tedy ekvivalentní model těchto teorií, aniž si je nezasvěcený příjemce vědom vysoké míry zkreslení originálů.

Tymoczková je zralejší a serióznější, dosti obšírný historicko-filozofický podklad její práce odpovídá severoamerickému vidění světových událostí a vývoje vědy tak, jak ji v tomto směru zřejmě informoval manžel, který je filozof. Její teoretická koncepce je novátorská a vzhledem k tomu, že teorie překladu stagnuje, jak poznamenal už Hermans (1999), bude se o ní jistě mluvit – stala se mimo jiné paradoxně profesorkou prvního běhu letní translatologické školy „The Nida School“ v roce 2010 na španělské univerzitě v Murcii.

Vztah kategorie transkulturatione ke kategoriím přenosu a reprezentace se pak dotýká našeho zájmu - kategorie překladovosti, ale i otázky současné relevance české a slovenské teorie překladu formulované Levým a Popovičem. Zdá se, opět paradoxně, že se oba teoretici v současném kontextu stávají moderními, aniž jsou tomuto kontextu známi. Dalším paradoxem je, že řekli více, než je v soudobém kontextu známo, a myslíme, že nebude trvat dlouho, kdy se vedle zájmu o překladatele přesune ústřední zájem na příjemce.

Z provedeného rozboru je vidět, že komunikačně-procesuální koncepce teorie skoposu, globálně, právem či neprávem odsuzované, s výjimkou Snell-Hornbyové (2006), a jinak považované za preskriptivní didaktickou teorii (Toury 1995, Hermans 1999), může být využita či zneužita nosným způsobem jako konstrukční základ teorie. U Tymoczkové jde o teorii normativní, ale totéž konstatovali Levý i Popovič. Zkusme se nad tím zamyslet. Normativní teorie může totiž vyrůstat na různých základech. Jedním, typickým pro preskriptivismus, je heuristika - odpozorování, reflexe stavu. Tomu by dnes snad odpovídal

Bermanův požadavek praxe jako teorie. Druhým je uvést takový stav na teoretické základy, což se může provést dvěma cestami. Stav lze teoretizovat – uvést ho v teorii, nebo „teorii“¹⁴⁵, anebo lze stav aplikovat na nějaký teoretický model, či naopak aplikovat model na stav. Berman je pro „teorii“, k čemuž ho vede historická zkušenost s praxí i teorií překladu ve Francii. Naše teorie zvolila cesty obě, protože počítá se synchronií i diachronií a používá metodu „tam-a-zpět“; i protože nemá Bermanův problém - jen teoreticky reflektuje vývoj překladatelské tradice (kterou empiricky prozkoumala) a současnou metodu. Nemusí se tedy snažit o prosazování nové metody z pozice teorie, i když korektivní snahy o kvalitu překladu z těchto pozic zaznívají - Popovič je nakonec odsouvá do oblasti praxeologie.

Bermanův zájem je pochopitelný, severoamerické zájmy o Bermana z důvodu neexistující tradice rovněž. V Evropě nejde o záměnu praxe za teorii, ale o utilitární translatologii. Na rozdíl od Gentzlera (a opatrnější Tymoczkové) se seriózně neuvažuje o teorii předepisující metodu překladu (to s opodstatněním zamítl Levý i Popovič), ani o překladatelských poetikách (či Bermanově preskripci), které by nahradily dosavadní translatologii. Důsledky by byly velké – taková „věda“ by ztratila akademický status a ocitla by se na samém institucionálním počátku své existence, možná i na svém konci.

Berman však není sám – filozofie a filozofové „myslí“ o překladu, někteří s ním mají nejednu zkušenost v oblasti uměleckého překladu nebo filozofického textu, což je staví do pozice uvažujícího či reflektujícího překladatele, který nad svojí prací filozofuje nebo ji předkládá jako metodu. Filozofie jako věda si možná právem drží přiznaný primát v oblasti metodologie humanitních věd. Pokud se dnes filozofie do translatologie promítá jinde než v metodologii (a to na té nejobecnější rovině společenských věd, kterou si může nárokovat), pak je s teoretikem nebo teorií něco v nepořádku - nejde o translatologii nebo nejde o translatologa. Skutečnost je bohužel složitější – filozofie se někdy bere vážně (např. Deriridova) v literární vědě. Pokud ta ji asimiluje, pak se už jako literární věda, někdy dokonce promítnutá do stejně nekompetentní oblasti teorie překladu (z hlediska daného literárního vědce) dostává do translatologie, kde v závislosti na kompetenci příjemce může být vzata i vážně a pak se šířit jako Chestermanovy mémy – dekonstrukce má v translatologii již své určité místo, proto lze očekávat, že Tymoczková ani Gentzler nezapadnou, zvláště když ji spojili s aktuální angažovaností.

¹⁴⁵ Ve smyslu Levého „Teorií překladu“ (1957).

V této souvislosti je zajímavé, že české a slovenské teorie překladu nabývají na aktuálnosti, přičemž jsou daleko propracovanější. Překladovost, i když jako neznámá kategorie, je v té či oné podobě přítomna od kulturního obratu stále.

4. Ideologie v překladatelské normě: subjekt/objektivnost

Běžné výtky deskriptivistům, že s výjimkou manipulační teorie postrádá jejich přístup rozměr ideologický, jsou sice mířeny na „západní teorie“, ale zahrnutím Levého a Popoviče k deskriptivistům (např. Hermans 1999, Pym 2006) se týkají i nás. Jistěže závisí na tom, jak je pojem „ideologie“ vymezen a kde se v překladu ideologie hledá. Toto „jak“ a „kde“ váže teoretika i teorii na dobový kulturní kontext, což se nejvýrazněji projevuje v teoriích snažících se reflektovat zaměření ideologického obratu (např. Venuti, Tymoczková a řada dalších). Lefevere jako představitel manipulační školy pracuje s pojmem ideologie v širokém pojetí a váže ji na vládnoucí instituce, čímž se jeho teorie vřazuje jak do kulturního, tak do ideologického obratu (zapojením aktérů a kategorie kulturního kapitálu pak i do následujícího obratu sociologického). Na druhé straně se však žádná teorie překladu nedostala k takovému stupni abstrakce odrazu kulturní ideologie, který již v roce 1957 předkládá Levý na závěr svého studia českých dějin překladu.

[...] zásadní stanovisko překladatelské je závislé na ideologii doby. Tzv. „volnost“ je příznačná pro estetické soustavy, které nadřazují obecné jedinečnému, a ideologickým východiskem takové estetiky je zpravidla **noetický objektivismus**; tzv. věrnost je příznačná pro estetické soustavy, které nadřazují obecné jedinečnému, a ideologickým východiskem takové estetiky je zpravidla **noetický subjektivismus**. Generace zobecňující věří, že to obecné, co je společné více kulturním oblastem, je vývojově nosné, protože vývoj směřuje ke splynutí, nikoliv k diferenciaci; proto i v překladu je důležitější zdůraznit rysy obecné a utlumit lokální nebo historické zvláštnosti. Za obecnou, univerzální pokládají takové školy i svou estetickou normu, a proto se cítí oprávněny v překladu podpořit ty umělecké rysy, které se s ní shodují, a utlumit rysy jí odporující; ta vede tu k mírnější, tu k radikálnější adaptaci. Naopak estetika, která staví na zvláštním a individuálním, je přesvědčena, že tyto složky budou také vývojově produktivní, že vývoj směřuje k diferenciaci; proto se také snaží zachytit především rysy od domácího prostředí odlišné, které mohou vést k dalšímu obohacení domácí kultury.

Tato vývojová dialektika vytváří jen základní schéma a konkrétní historický pohyb uvnitř této polarizace technických možností překladatelských se přetváří podle specifických potřeb kulturní situace. (Levý 1996: 235)

Při zpětném pohledu do konkrétních historických situací české kultury z hlediska chápání úlohy překladu upozorňuje Levý (1996: 235-236) na společenské faktory nižšího řádu, na jejichž úrovni se „boj“ o tu či onu orientaci odehrával. Pojetí noetického subjektivismu a objektivismu (lze je chápat jako noetickou dialektickou kategorii) se jako „ideologie doby“ promítá do oblasti překladu a je chápána jako boj protikladných společenských sil prosazujících své ideologie v obecném zájmu kultury, přičemž tyto síly jsou ztělesněny konkrétními kolektivy snažícími se svoji ideologii prosadit – jejich pohledy na potřeby kultury jsou i diametrálně odlišné, jak je patrné ze sporů mezi orientací vlasteneckou a kosmopolitní u ruchovců a lumírovců, nebo například ve sporech mezi „kulturním izolacionismem a přijímáním nových myšlenek z ciziny“ – v Osvětě a Obzoru proti družině Máje, kdy existoval rozpor mezi zdůrazňováním společných kulturních rysů a zaměřením na individuální národní rysy (Levý 1996: 236). Srovnáme-li tento výklad s Bourdieuhovo sociologickou koncepcí, nemůžeme ho nazvat jinak než sociologickým.

Levý (1996: 236) zároveň upozorňuje na specifickou českou vývojovou situaci, v níž překlad sehrál výraznou úlohu v plnění kulturních potřeb, přičemž kultura nebyla pouze „záležitostí estetickou, ale současně i prostředkem boje o národní existenci“, zatímco vývoj překladatelských teorií v západních literaturách probíhal plynule jako součást vývoje „estetických a ideových systémů“. Z tohoto konstatování lze vyvodit i vysvětlení rozdílného pohledu a hodnocení západních translatologů pokud jde o teorii překladu, zvláště vazbu překladu na kulturní potřeby – polysystémová teorie je redukující a zjednodušující. Levý (1957/1996) přináší „jemnější“ pohled: i když obě kultury kdysi prošly podobnými fázemi, v nichž překlad sehrál nezbytnou úlohu, Levý je schopen uchopit tuto záležitost z hlediska dialektického rozporu jak v oblasti společenských činitelů, tak v oblasti věcných systémů (zde konkrétně domácí literatury). Navíc vidí historickou úlohu překladu za horizontem literárního systému – jeho dynamika je společensky podmíněná – vliv překladu jako metody či struktury na domácí systém probíhá v rovině subjektů (individuálních a především kolektivních), které se svými postoji v určitých situacích střetávají, ať již jde o fázi produkce nebo recepce. Pouze prostřednictvím společenského faktoru může nastat nějaký vliv překladu, a ten se netýká pouze „vznešeného“ cíle příspěvku k rozvoji domácí literatury, resp. představy o prospěšnosti překladu v tomto smyslu se mohou i ve stejné době a kultuře lišit.

Tím se dostáváme k epistemologii. Z ontologického i gnozeologického hlediska je koncepce Levého dialektická (boj protikladů), společensko-ideologická - předmětná kategorie

subjekt/objektivita v překladu je projevem výsledku působení společenských sil, a to i protikladných, přestože mohou sdílet stejné vyšší zájmy vývoje kultury. Levým pojatá protikladnost společenských sil je chápána ideologicky a společenské síly jsou konkrétními kolektivními subjekty spojenými svými názory na svět, hodnotovými postoji, přesvědčeními a vírou v to, že jejich činnost je správná, tedy kulturně prospěšná; navíc mají obě síly jistý získaný společenský status a moc (v dialektickém pojetí jsou to složky „pohyblivé“ ve smyslu převahy či ztráty). Ke stejnému obecnému cíli kulturní prospěšnosti mohou ve stejné době mířit tedy i opoziční překladatelské metody ve smyslu volnosti - věrnosti či zdomácnění - exotizace, výběru textů pro překlad apod., což vysvětluje koexistenci rozdílných překladatelských metod, které lze tak usouvztažnit s vnitřními ideologickými rozpory dané kultury v dané době.

Levý (1996) však průběžně zaznamenává i vliv osobností v podtextu takových společenských pohybů zahrnujících např. prosazování určitých překladatelských metod. Jednotlivec je však ve vztahu k celému (společenskému) systému v jeho synchronii i diachronii. Osobnosti Jungmanna či Vrchlického jsou typickými příklady. Levý je ve svých Dějinách tedy schopen přecházet z roviny individua až k abstraktní rovině kategorie subjekt/objektivnosti, nicméně aspekt, který bychom na nejnižší rovině mohli označit jako „egoistický prospěch mimo oblast snah o veřejné blaho“, tedy jako aspekt existenčního či jiného osobního zájmu individua (nikoliv kolektivu nebo celé kultury), který koncipuje např. Bourdieu, se promítá snad jen v „šedém pásmu“ překladu a jeho překladatelů, nicméně existuje.¹⁴⁶ Tuto linii je možno rozvíjet dále a v souvislosti s praxí je to dokonce nutné, zde se ale více soustředíme na problematiku základní překladatelské normy a s tím souvisejícím dobovým pojetím překladu.

Obecně uznávanou teorií je Touryho vymezení překladu základní překladatelskou normou na ose adekvátnost – přijatelnost, která určuje dobovou podobu překladu z hlediska volnosti - věrnosti, tedy vztah k předloze (reprodukce, tzv. adekvátnost) a zároveň vztah k přijímající kultuře (tzv. přijatelnost); přičemž se volba metody (v souladu či nesouladu s normou) řídí či neřídí kulturní potřebou – soulad s potřebou znamená volbu dobové překladatelské normy, aby překlad plnil předem stanovené kulturní cíle, neřízení se dobovou normou znamená riziko sankcí ve smyslu nepřijetí překladu. Touryho „mantinely“ jsou tedy společenská norma a

¹⁴⁶ Sám Levý (1996: 5-6) v úvodu svých Českých teorií překladu poznamenává, že dějiny překladu by se musely zabývat nejen tím co, jak a proč se překládalo, ale i „charakterizovat a vývojově zařadit všechny významnější překladatele“. Z tohoto důvodu svoji práci dějinami českého překladu nenazval.

idiosynkrazie, kterou chápe jako riziko při nerespektování norem, aniž vysvětluje, proč taková idiosynkrazie nastává (překladatel se vědomě rozhodně normu porušit nebo tak činí nevědomě, protože není kompetentní). Problém Touryho zde musíme opustit, protože se chceme věnovat základní překladatelské normě v naší koncepci a usouvztažnit ji s dalšími přístupy.

Koncipovaným základem překladu je dichotomie věrnost - volnost, kterou se stará i moderní teorie snaží převést do jiných kategorií či pojmů, nebo ji tak teoretici vnímají z hlediska současné ideologie, v níž se explicitně promítá sémiotická a nyní ideologická kategorie svoje - cizí (přestože má zřejmě svůj původ v ruské sémiotice). „Svoje“ a „cizí“ se však zdá postrádat potenciální mezičlen nebo „nadčlen“ „naše“, jak již uvažoval Levý nad noetickými kategoriemi subjektivismu a objektivizmu. Na rozdíl od překladovosti tuto kategorii opozic nijak nepojmenoval. Obě kategorie (překladovost a subjekt/objektivitu) však slučují Popovič i Toury v základní překladatelskou normu. **Generalizace, obecné, společné, neutralizace** - to jsou pojmy, které zůstaly v pozadí, přitom jsou přímo vázány na kategorii subjekt/objektivitu, tedy na „světový názor“ přijímající kultury; proč zde zůstal Levý osamocen? Problematiku se snažíme zachytit v následujících schématech bez nároku na explanaci. Ale na rozdíl od západního myšlení v individualistických kategoriích „já“ a „ty“ (svoje a cizí) se tu rýsuje i kolektivistická kategorie „my“. Pro moderní vědu ji empiricky objevil Hofstede a vztáhl ji k východním kulturám; v translatologii se však dodnes operuje s (ruskou i západní dichotomií **svoje - cizí**, tedy **já – ty, the self – the other**); aspekt „my“ je nezačleněn, dostává se ale do popředí v souvislosti s globalizací (v oblasti rétoriky je však tradičně znám jako manipulativní technika). Naopak, základní dichotomii zdůrazňují angažované přístupy ideologického obratu, ať již jde např. o feminizmus, neokolonialismus nebo o zcela novodobý kolonialismus ve smyslu hegemonie americké kultury (např. Venuti 1995). Přitom existuje něco, se co nazývá překlad sensu stricto (Levý 1983; původní pojem zřejmě Jakobson), kde společné funguje i jako „svoje“, tj. je za ně považováno. Z hlediska noetického objektivizmu - subjektivismu jde pak o jakési společné pásmo sdílené oběma kulturami, o kterém nemůžeme mluvit v dichotomii cizí – svoje, protože představuje to společné v jejich průniku¹⁴⁷.

Vzhledem k individualizmu západních kultur je docela pochopitelné, proč se (západní) translatologie pohybuje pouze v této dichotomii. Podobně jako Levý (hybridizace) a Popovič

¹⁴⁷ Ze současného filozofického hlediska kulturního relativizmu v humanitních oborech toto společné neexistuje.

(kreolizace) pak pojem „překladelština“ (translationese) „míchání“ svého a cizího registruje - zde se většinou používá termín interference nesoucí konotace nezáměrnosti a nedokonalosti (výjimkou je Touryho zákon interference, který zde interferenci spojuje spíše s normou a záměrností, ale spojitost s nezáměrností ve smyslu tendence či dokonce nekompetence také nelze podle jeho formulace vyloučit). V převážné většině pojetí tohoto jevu „svoje – cizí“ jde pouze o hledisko jazykové/jazykově stylistické, ale v ideologickém obratu se pozornosti dostává i obsahu. Obsahovou rovinu pak jako dominantní uchopil jazykový průmysl v souvislosti s lokalizací, především webových stránek (sdílení obsahu, management obsahu).

Vliv západního vidění světa se promítl do vzniku pojmů lokalizace, glokalizace a globalizace a dalších termínů jako zmíněný „content management“ – tedy přizpůsobování obsahu příslušnému „lokále“¹⁴⁸, čímž došlo k odlišení pojmů překlad a lokalizace/adaptace. Česká praxe se s importem těchto pojmů vyrovnala lépe než česká teorie¹⁴⁹, ale v podobných nesnázích je i západní translatologie (např. Pymova práce *The Moving Text* z roku 2004 zabývající se internacionalizací a lokalizací z hlediska pojmu i postavení překladu v současném světě). V podstatě lze říci, že jde o globální termíny šířené západní kulturou do celého světa, doprovázející samotný proces globalizace a v tomto směru ji odrážející.¹⁵⁰

Společenské procesy formování kategorie „my“ jsou však rozmanitější a zabývají se jimi především sociální vědy. Levý v této souvislosti upozornil na univerzalizaci ve smyslu formování světové literatury a diferenciaci ve smyslu formování literatury domácích. V dnešním sociologickém obratu je světová literatura jedním z aktuálních témat, ale důraz se klade spíše na vnější procesy a vztahy (např. Heilbron a Sapiro). Zájem v translatologii se kromě zmíněné práce Pymovy dotýká těchto otázek spíše sporadicky, a v teorii či metodologii zatím jeho reflexe chybí, zato se odráží právě v kritikách translatologického paradigmatu. Na druhé straně to byl právě ideologický obrat, který ideologické „my“ dekonstruoval na stejně ideologické „já“ a „oni“. Tento pohled je jistě z hlediska poznání prospěšný, protože odhaluje společenské zájmy, ovšem jde o pohled jednostranný, protože ideologicky angažovaný, tedy

¹⁴⁸ „Locale“ je relativně nový termín, kterým se měl vyřešit problém nekorespondence hranic kultur, národů a států, existence subkultur, nadkultur i interkultur.

¹⁴⁹ Např. praxe lokalizace mezinárodních časopisů nebo reklamy (viz též příslušné kapitoly této práce).

¹⁵⁰ Podobně se v české kultuře v oblasti reklamy v 90. letech za sebou vystřídaly termíny, které v dosavadní praxi ani teorii neexistovaly: překlad (míněno doslovný), idiomatický překlad a adaptace. S pojmem „idiomatický překlad“ jako zvláštní kategorií se setkáme např. u Newmarka (1988), což může svědčit o tom, že spolu s praxí byly importovány v tomto oboru i pojmy.

stranický, jenž nakonec vyústil v epistemologickou krizi, kdy kultury nemají nic společného a ani se nejsou schopny navzájem dorozumět či pochopit; zvítězila „jinakost“.

Nelze se pak divit početným hlasům, které v této souvislosti upozorňují na hegemonistické chování západního světa vůči světu východních kultur, kterému vnucují svůj světónázor, tedy pohled na svět. Tyto hlasy, pokud nejsou extrémní, považujeme za oprávněné. Před tím, než se v této souvislosti vrátíme ke kategoriím specificky translatologickým (překládavost a překladačské normy), ukončíme tuto kapitolu obecnějším pohledem navazujícím na citát z Levého, který subjekt/objektivnost (implicitně směřovanou nejen k dobovým kulturním pohledům na svět obecně, ale i ke kulturně vázaným pohledům vědy) již v roce 1957 charakterizuje takto:

Objektivnost v běžném slova smyslu znamená totiž odpoutání od vlastního „já“, které je povahy psychické, a obrácení zřetele k „ne-já“, které je, alespoň pro běžnou empirii, povahy hmotné. **Subjektivismus vychází z psychického „já“, a učiníme-li toto východisko předmětem pozorování, stává se pro nás skutečností jedinečnou a neopakovatelnou**, již proto, že je přístupna pozorování jen jedinému subjektu – sama sobě. **Jedinečné jsou pak také její jednotlivé rysy, i když mohou být analogické s příslušnými rysy jiných subjektů.** Je-li předmětem pozorování, a tedy **noetickou realitou „ne-já“, tj. celá vnější skutečnost**, pak tento předmět ve své mnohosti **bude nutně vykazovat řady příbuzných jevů schopné generalizace, bude také nazírán celou řadou subjektů**, takže výsledek empirie si může činit nárok na noetickou platnost obecnou. (Levý 1996: 271, zdůr. ZJ)

Orientace vědy na „ne-já“ a na generalizaci je sice tradiční a zaměřenost na objekt je nevyhnutelná, nicméně současná epistemologie zpochybňuje toto zaměření, protože nutně dochází ke kontaminaci subjektem pozorovatele, tedy jeho „já“, které je ovlivněno subjektivně i společensko-kulturně. V tomto případě může jít právě o nevhodnou aplikaci západní vědy na zkoumání a popis východních kultur. Podobně existuje literatura například k oblasti nevhodných marketingových a reklamních strategií i sdělení přenášených ze západních individualistických kultur do východních kultur kolektivistických (např. de Mooij 2003 a dřívější práce).

V translatologii došlo v této souvislosti ke střetu, který se týkal celého jejího západního paradigmatu reprezentovaného dominantní teorií a metodologií polysystémové teorie (přesněji tel-avivské školy). V odpověď na všechny kritiky a návrhy z moderních pozic¹⁵¹ Toury (2006: 65) říká: „Měli bychom být připraveni na situaci, kdy zjistíme, že existuje málo

¹⁵¹ Hledisko „já“ se projevilo i v teorii „human agency“ zaměřenou na činitelskost subjektu, individuálního nebo kolektivního.

univerzálního, ale ještě daleko méně toho, co je opravdu jedinečné.“ (překl. ZJ). Toto konstatuje na základě své (modernizované) teze, že zobecnění bude spíše pravděpodobnostní a podmíněné povahy než deterministické – tím se snaží modifikovat pozitivistický determinizmus a behaviorismus své teorie. V podobném duchu v této souvislosti a na tomto místě vyzývá, aby se empirický výzkum neprováděl bez předem stanovených metod, které by odpovídaly danému teoretickému rámci. Zde zřejmě naráží na pofidérnost, či dokonce neexistenci vědeckých metod v kulturologickém a ideologickém obratu, které v podstatě metodologicky pozitivizmus negují.

Problematika kategorií subjekt/objektivnosti se tudíž týká tří souvisejících rovin – (1) objektivní, intersubjektivní a subjektivní skutečnosti navzájem, a to v poloze (a) chápání světa a jednání, v poloze (b) teoretického obrazu tohoto světa i (c) jeho vysvětlení, případně také predikce; to může souviset i s proudem moderní angažovaností vědy, jejímž úkolem není jen poznání, ale i společenská změna. Toury (2006: 56-65) k tomuto dnešnímu problému, vnesenému do translatologie, poznamenává, že by měl výzkum vycházet z co nejmenšího počtu teoretických předpokladů, a pokud existují, měly by být samy předem otestovány (čímž zřejmě mní ověřování hypotéz, validity, spolehlivosti pojmů a teorií)¹⁵².

Mnohé teoretické předpoklady dnes vnášené do translatologie z jiných disciplin jako samozřejmosti by podle Touryho v testu verifikace neobstály a jde o nezáměrný způsob, jak vývoj transaltologie zpomalit. Navíc se těmito vnášeným teoretickým hypotézám a priori přikládá i axiomatická platnost, což vede k zanedbávání komplexního pohledu na zkoumaný objekt.

Jinými slovy, Toury (2006) upozorňuje na současné tendence, kdy je pohled zkoumání omezován apriorní a mnohdy angažovanou konceptualizací, navíc převzatou z jiných disciplin, čímž nepřímo naráží na vývoj v posledních obrazech - kulturologickém, ideologickém a sociologickém. Jinými slovy upozorňuje, že dobová ideologie vědy (která jistě něčeho vzniká) je zaslepující, přestože tvrdí pravý opak. Stejně implicitně zde naráží na otázku zpochybnění textové ontologie a na další souvislosti v současné filozofii humanit, která ve svém důsledku vede ke zpochybnění ontologie překladu. Jako východisko z této

¹⁵² Zd se Touryho stanoviska shodují s metodologií našeho strukturalizmu.

situace navrhuje postup držet se praxe, a nikoliv idealistických předpokladů, které nevedou jinam, než k pokřivenému obrazu reality.

V souvislosti s epistemologií se Toury (2006) věnuje i související otázce překladatelského procesu, nikoliv však z filozofického hlediska polemizujícího s dekonstrukcí či jiným moderním směrem, ale svádí pozornost na inherentní problémy translatologie: zmiňuje problém percepce, kompetence, reálného procesu, naráží na pojetí procesu u Levého (inkrementace znalostí v lineárním procesu), na Levým a poté Popovčem formulovaný pojem invariantu a variantnosti spojeným s překladatelskými strategiemi (i když jejich jména nezmiňuje)¹⁵³. Svým způsobem nepřímou vyvrací sám sebe (Toury 1995), snaží se zde obhájit stanoviska, která nyní považuje za svá, ale která předtím neprezentoval – například vysvětlení odklonu od ideálního (idealizovaného) modelu nemusí odrážet předpokládaný nedostatek individuálních kompetencí či odklon od intersubjektivních norem; „správnost“ překladu pak podle Touryho nelze předem vyvozovat z jeho kompatibility s předem stanovenými uvedenými faktory; je nutno hledat skutečné faktory.¹⁵⁴

Tím Toury sice propaguje jistý metodologický přístup po současných revizích (reaguje na kritiky své teorie), ale je to přístup, který není kompatibilní s jeho dosavadní teorií ani metodologií (ani s jím přiznanými východisky tel-avivského formalizmu). V argumentaci o existenci čehokoliv mu zjevně chybí i náš fenomenologický základ (zřejmě od nás převzaté pojmy variantu a invariantu, nemůže proto obhájit, navíc operuje s ruskou sémiotickou kategorií textu na rozdíl od českého strukturalistického rozlišení znaku na dvě složky – materiálního artefaktu jako nosiče a díla jako jeho obsahu). Z těchto důvodů je těžké, aby jeho teorie a metodologie v současné době obstály, i bez ohledu na možný „interpretační rozptyl“ jejich konkretizace podmíněný jakýmkoliv faktory.

Kategorie „moje/svoje-naše-tvoje/jejich/cizí“, „já-my-ty/oni“ má své pojmenování v české a slovenské translatologii - „překládovost“, u Levého se též odráží ve dvojí normě překladu, ale Levý obojí neztotožňuje. Než přejdeme k této problematice, pokusíme se o

¹⁵³ Pojem invariant od nás Toury (1995) velmi pravděpodobně převzal (konkrétně od Popoviče), ale není schopen ho integrovat a rozpracovat v teorii dále než za jeho obecnou vazbu na překlad, překladatelskou normu a ekvivalenci; náznak vazby na individuální strategie překladatele nejde dále než k obecnému odkazu na stejně nerozpracovanou kategorii posunů a idiosynkrazí.

¹⁵⁴ Toury zde opouští pozitivistický diskurz, který předtím uplatňoval – nejsou zde příčiny ani deterministické „constraints“, jsou zde naše „faktory“ s dialektickým potenciálem (tento rozdíl vědeckých přístupů je například patrný v pracích Jettmarové o překladu v reklamě, která důsledně trvá na pojmu „faktor“ a na konstruktivistickém stanovisku).

interdisciplinární pohled. Můžeme ho naznačit jen v hrubých rysech, protože se jedná o široký rámec souvislostí, který zkoumá několik vedlejších disciplin. Tento pohled zařazujeme jednak z důvodu výše uvedené souvislosti modernizace translatologie s integrací jejích disciplin, jednak v souvislosti s problematikou této kapitoly - ideologie v překladu. Chceme ukázat, jak jsou obě hlediska provázána.

Uvedený citát Levého (1996: 271) naznačuje, že kategorie subjekt-/objektivita se do překladatelské metody promítá za daleko složitějších okolností, proto ji zřejmě nekoncepčuje přímo jako překladatelskou normu, tou zůstává dichotomie reprodukční a estetické normy. Popovič (a po něm i Toury) tuto dvojí normu obejdou a překladovost povýší na základní normu. Kritice se dostalo Tourymu, nikoliv Popovičovi, souvislostmi se zde zabýváme na jiném místě.

Důslednější integrace problému, který na tomto místě uvádíme, může být předmětem dalšího výzkumu s cílem modernizovat českou a slovenskou teorii překladu. Na příkladu Touryho (ale i Vermeera či Even-Zohara) je vidět, že dodatečná vysvětlení, apologetiky a dodatečné modernizující modifikace, které umožňují interpretaci teorie, nejsou v tomto ohledu účinné.

Předkládaná teorie, aby uspěla, musí respektovat nejen kognitivní zázemí svých současných adresátů, ale i „jít s dobou“ v celé paradigmatické šíři. Zároveň by měla být jistým způsobem nadčasová, aby nezastarala. Podle zkušeností z jiné oblasti je cestou k nadčasovosti několik strategií, především obecnost a univerzalita, proto nesmí být teorie příliš konkrétní (vázané na svoji dobu), ale na druhé straně nemohou být přespříliš univerzální nebo rudimentální, protože se jim vytkne nemodernost.

Vraťme se k diskutované subjekt-objektivitě. Levý ji v souladu s českou metodologií načrtl jako noetickou kategorii, nechává ji otevřenou a propojuje ji s dalšími kategoriemi (iluzionismus, překladovost, dvojí norma v překladu); zdůrazňuje její vázanost na konkrétní kulturně-historické podmínky. Popovič ji směřoval do praxeologie (pomineme-li překladovost jím povýšenou na normu v oblasti teorie) a zdůraznil roli individua i nutnost zapojení jiných věd. Jak se vyvíjí západní humanita ve vazbě na svůj kontext - vývoj svých společností? Jsou jim stejně poplatné jako v jiných dobách a kulturách, pakliže nejsou revoltující, ale i revolta znamená dialektickou vázanost na kontext ve smyslu jeho negace.

Institucionální řízení kulturního vývoje je i dnes přímo vázáno na cíle společensko-ekonomických, politicko-mocenských národních i nadnárodních zájmů. Na rozdíl od totalitních režimů, které uplatňují svoji politiku explicitně, jsou politiky a zájmy západní demokratické moci relativně skryté a může se jim oponovat, jsou-li odhaleny. Pak se může projevit i střet zájmu kultur či subkultur v rámci uzavřených státních celků, ale i obranný mechanismus zachování kulturní identity v rámci globalizace. S tím souvisí i pocit ztráty identity individua a nové možnosti jeho realizace v kyberprostoru, což je spojeno s novými médii a technologiemi - prostorem, v němž se může realizovat jako svobodné individuum z hlediska názorového i tvůrčího. Vedle oficiální kultury se tak objevuje kultura negující kulturu oficiální, kultura amatérská; v oblasti překladu – překlad amatérský vedle oficiálního, „profesionálního“. Hranice mezi amatérským překladem a překladem oficiálním (profesionálním) je však další otázkou ne nepodobnou vztahu lidové tvořivosti a umělého umění, pravého a užitého umění, uměleckého a neuměleckého estetického, umění a kýče, estetického a antropologického.

Proč humanitní vědy procházejí obraty a proč je jedním ze zásadních pojmů „jinakost“? Odpověď lze hledat ve vazbě těchto věd na společensko-politické systémy a postavení individua ve společenských řádech, reflexi tohoto postavení, na nové fenomény typu IT, čímž se kontrola lidské činnosti do jisté míry oficiálními institucím vymyká, ale další příčiny by bylo možné hledat i v západní demografii. Vzniká nová dichotomie oficiální (institucionálně podporované a uznávané) kultury a kultury neoficiální (amatérské), přičemž se zde prosazují zájmy různých hierarchií, ale i vertikálně. Není bez souvislosti, že se v humanitních vědách i v translatologii takové teorie objevují často či primárně u autorů pocházejících z migračních kultur nebo kultur, v nichž koexistují dvě kultury a mají zřetelnou vazbu na státní politiku – např. Kanada, USA, Belgie To je širší otázka pro jiné vědy

U oficiální západní kulturní politiky je zaznamenán přechod od demokratizace kultury ke kulturní demokracii – od zájmů směřujících k jedné integrované identitě v rámci jednoho geografického (či politického - státního) prostoru prostřednictvím společné kultury k opaku - pluralitě a multikulturalitě, kulturní diferencovanosti a koexistenci jinakostí. „Já“ je tak ideologicky neslučitelné s „my“. Tuto ideologii na vyšším stupni paradoxu podporuje internacionalizace a globalizace, která se s antagonizmy těchto nižších řádů kříží tak, že je schopna je teoreticky neutralizovat. Nadnárodní propojování a formování společenských

skupin či identit je samozřejmě závažnou otázkou společenského vývoje dneška a patří k němu i problematika překladu.

Internacionalizace je mezi nacionalizací a globalizací jakousi středovou politikou. Vedle toho jde o individuum v západní demokracii - jeho tvůrčí svobodu mu přinesla nová média – komunikační akt se může uskutečnit bez závislosti na aprobaci autorit v řadě oblastí se tak objevují amatérské překlady a vzniká nový systém – nová kultura. Amatérská kreativita tím znovunastoluje dichotomii uměleckého a neuměleckého estetického, umění a kýče apod. Potřeba tvořivosti ale nebude jediným podtextem teorie „individual human agency“, stejně jako jevu amatérského překladu šířeného těmito médii. Nastoluje nicméně otázku profesionálního vs amatérského překladu v rámci jednoho kulturního celku a problematiku estetického, „kterou zachytil Levý (1972).

Vzhledem k tomu, že se dnes kříží zájmy národních politik s jinými, nadnárodními, je situace o to nepřehlednější. Odpor ke globalizaci pramení především z obav o ztrátu identity; v tom s setkává s obavami minorit¹⁵⁵. V poslední části práce se věnujeme těmto vztahům v oblasti reklamy a mezinárodních časopisů – protože jde o přenos do xerofilní kultury, nabývají tyto vztahy jiné podoby z hlediska ideologické interpretace jejich povahy v přijímající kultuře.

Jaký je vztah mezi estetickým, uměleckostí a individuální kreativitou? To je opět otázka pro jinou disciplínu. Za kulturními potřebami může stát celá kultura nebo její více či méně legitimní část, ale může za ní stát i individuální potřeba seberealizace. Pojem kreativity (tvořivosti) se dnes rozplývá: zdá se, že tvořivá je jakákoliv individuální činnost, někdy specificky proto, že se vymyká konvencím (to je buď žádoucí nebo nežádoucí), někdy proto, že konvence umělecké tvorby dodržuje. Zde snad můžeme odkázat na naše klasiky – Mukařovského a Levého. V oblasti překladu pak jde o velmi široké spektrum přechodu mezi profesionálním a amatérským překladem, s nímž si zatím žádná teorie neporadila, stejně jako s problémem neuměleckého překladu uměleckého textu (kterému věnuje Toury 1995 celou kapitolu) s výjimkou Popovičova (1975) substandardního překladu. Vazba překladatelského individua na společnost a konkrétní komunikační situaci je však Popovičem koncipována daleko důkladněji než u Touryho – zahrnuje kromě vazby na konkrétní komunikační situaci i dispoziční všech aktérů, u překladatele jsou definovány různé „postoje“, takže vazba na

¹⁵⁵ Kultura může být minoritní nejen z hlediska počtu svých členů, ale i z hlediska podřízenosti jiné kultuře.

individuální subjekt je jistým způsobem ošetřena. Překladovost jako kategorie odráží dichotomii subjekt/objektivnosti, svého a cizího. V paradigmatech západní translatologie však jako pojem integrována není.

5. Překladovost jako norma a kategorie v překladu

Nejprve se podíváme na přehled pojmů, kterými se překlad v některých námi vybraných teoriích vymezuje, poté podle potřeby termíny vysvětlíme a závěrem srovnáme pojetí z hlediska toho, jak je překladatelská norma vymezována a jaké se nabízejí případné souvislosti. Shrňme-li dosavadní úvahy o věrnosti a volnosti překladu v souvislosti s kategorií překladovosti, dostáváme toto schematické srovnání s disparátními pojmy ve vertikální rovině¹⁵⁶:

Napětí (Levý)	VĚRNOST (mechanická) <i>reprodukčnost</i>		VOLNOST (věrnost umělecká) <i>uměleckost</i>
Dvojitá norma (Levý)	Reprodukční	Hybridita	Estetická (umělecká)
Ideologie doby (Levý)	Noetický subjektivismus <i>cizí/staré</i> <i>Jedinečné – zvláštní - cizí</i>	Hybridita	Noetický objektivismus <i>naše-svoje/nové</i> <i>obecné- univerzální - domácí</i>
Překladovost (Levý)	Zvláštní - cizí	- Kolorit -	Zvláštní – svoje + naše
Anti/iluzionismus (Levý)	„iluze“ -		„iluze“ +
Toury (norma)	Adekvátnost	- osa -	Přijatelnost
Toury (metoda)	Inovace		Zachování
Toury (zákon)	Interference		Standardizace
Holmes/Popovič/Hochel (kategorie)	Cizí/staré Exotizace/historizace		Svoje/nové Naturalizace/modernizace
Hochel (princip)	Zachovávající		Nahrazující
Popovič (činnost)	Reprodukční		Modifikační a tvůrčí
Popovič (metoda)	Exotizace	Kreolizace	Naturalizace
Popovič (stylistické postoj)	Odkrývání stylu	Nulový	Redundantní (zdomácnující)
Popovič (kategorie/norma)	PŘEKLADOVOST		
Levý (kategorie)	PŘEKLADOVOST		
Venuti (metoda/norma)	Foreignization		Domestication

¹⁵⁶ Otazník v závorce značí naše pochyby o začlenění pojmu.

Basnettová (metoda)	Foreignization		Aculturaltion
Dolník	Akomodace (?)		Asimilace (?)
Tymoczková	Transkulturation (?)		Transkulturation (?)
„Průmysl“ - praxe	Globalizace (?)	Glokalizace	Lokalizace
Ideologie	Univerzalita	Diverzita plurikulturní - multikulti	Identita monokulturní

Levý překlad vázal na historickou normu překladu, v níž se univerzálně řeší napětí dvou kulturních světů a jazyků (i literárních systémů) se zaměřením na recipienta, jehož očekávání je formováno společensky. U literárního překladu vymezil dichotomii normy reprodukční a normy uměleckosti jako „dvojí normy v překladu“ zajišťující přenos a recepci díla jako uměleckého, což znamená, že zahrnul aspekt recepce podložený existujícími dobovými normami i živou tradicí. Ve čtenáři se promítají očekávání z hlediska domácích norem (překlad se čte jako dílo domácí literatury), ale i nutná reprezentace originálu (překlad reprezentuje originál), což je parametr vázaný na dobovou představu překladu danou dobovými překladatelskými normami mj. z hlediska nasycenosti cizími prvky (kategorie překladovosti) a v každém případě vázaný na kategorii iluzionizmu. Dobová překladatelská norma je pak vázána na ideologii doby v tom smyslu, zdali je kultura kosmopolitní či izolacionistická. (Vztah uměleckosti a estetičnosti zde necháváme stranou.) Levý kategorie a normy nastínil jako samostatné entity (kromě dvojí normy) a ponechal tak jejich vzájemné vztahy otevřené.

Popovič (1975) povyšuje kategorii překladovosti na normu a stále ji považuje i za kategorii, kterou pak rozvinul podle ruské sémiotiky. Zřejmě v návaznosti na něj rozpracovává sémiotiku svého a cizího, starého a nového Holmes (1988) do dichotomií historizace-modernizace a exotizace – naturalizace; zcela určitě pak na Popoviče navazuje Hochel (1983, 1990, 1991), který formuluje princip zachovávající a nahrazující (ten však nacházíme i u Holmese). Popovič ale rozpracovává překladovost do tří typů metod (exotizace – kreolizace – naturalizace), které se týkají jak jazykového stylu, tak složky tematické. V oblasti stylu pak zavádí podle Balcerzana trojici více méně korespondujících postojů: postoj redundantní (zdomácnující), nulový (kreolizující) a odkrývání stylu (exotizující). Jitým způsobem mizí u Popoviče Levého „fakt, že překlad je vždy ze své podstaty hybrid dvou kultur a jazyků. Podstata jevu tu jaksi mizí pod jevem. I když se zdá, že „hybrid“ je v trichotomii exotizace - kreolizace - naturalizace inherentní, je jeho podstata na krajních pólech setřena.

Podobně Venuti (1995) vnesl počátkem 90. let do západní translatologie „závan“ německého romantizmu a pracuje s pojmy zcizování - zdomácnování (foreignization - domestication). Tyto pojmy se široce ujaly; Bassnettová (2005) však modifikuje „domestication“ na „aculturation“, aniž se zabývá podrobnějším vymezením těchto pojmů, proto je obtížné o nich diskutovat. Z hlediska ideologického obratu a post-kolonializmu kritizuje Bassnettová Venutiho za to, že v některých případech překladu z mocensky „slabých“ kultur (islámské v relaci k anglosaské) je zcizující překlad na úkor reprezentace takové kultury (např. doslovný překlad politického projevu), který se stává nesrozumitelným až komickým. Zde vidíme vazbu ba dvojí přístup k překladu u Tymoczkové (na jedné straně reprezentace kultur, na druhé ochrana kultur: jeden směr „ven“, druhý směr „dovnitř“). Proto Tymoczková (2007) konstatuje, že dichotomie Venutiho (stejně jako Touryho adekvátnost – přijatelnost) není pro její potřeby dostatečná.

Koncepce Touryho (1995) je zajímavá. Překladatelskou normu (initial norm) navázal na invariant a ekvivalenci. V roce 1985¹⁵⁷ mluví o inovaci a zachování, které odpovídají dichotomii principu zachovávajícího a nahrazujícího (v tomto pořadí) – v našem srovnání vnáší inovaci princip zachovávající, zatímco zachování zajišťuje princip nahrazující (jde o jakousi reverzi terminologie, přičemž náhled na problém je stejný). V roce 1995 představuje Toury základní překladatelskou normu jako osu s póly adekvátnost a přijatelnost, jakož i zákon standardizace a interference. Je pochopitelné, že době, kdy u nás byly představeny dosti propracované a empirickým výzkumem podložené teorie, neměl se západ o co v teorii opřít, proto přicházelo v úvahu převzetí v širším rozsahu než byl pouze pojem normy.¹⁵⁸

Toury (1995: 56-57) základní normu (initial norm) popisuje jako volbu mezi respektováním norem výchozího textu (jazyka a kultury), nebo příslušných norem přijímající kultury; první překladatelský postoj¹⁵⁹ se setkává s problémem řešení rozporu dvou norem, a to především jinde než v samotném jazyce. Přitom se však Toury dovolává vymezení pojmu adekvátnost podle Even-Zohara (1975: 43) a cituje: „Adekvátní překlad je překlad, který v cílovém jazyce realizuje textové vztahy výchozího textu, aniž by porušoval svůj (základní) jazykový

¹⁵⁷ Článek *Aspects of translating into minority languages from the point of view of Translation Studies* v časopise *Multilingua* 4:1, 3-10.

¹⁵⁸ Rozbor vývoje a koncepce teorie Touryho si zaslouží samostatnou pozornost.

¹⁵⁹ Překladatelský postoj je termín Levého a Popoviče; v pracích členů Holmesovy skupiny se tento pojem objevuje jako stance nebo standpoint. Náš pojem „koncepce překladu“ je možno vidět jako „concept“ nebo conception; totéž se týká dalších termínů a pojmů.

systém.“ U postoje přijatelnosti se aktivují systémy norem přijímající kultury a nevyhnutelně dochází k posunům.

„Takže zatímco respektování norem předlohy určuje **adekvátnost** překladu vůči výchozímu textu, pak podřízení se normám cílové kultury vede k **přijatelnosti** překladu.“ (Tourey 1995: 56-57). Toto vyjádření by se dalo chápat jako řešení standardní dichotomie věrného a volného překladu, přičemž věrný překlad je zřejmě doslovný (literal), kde je respektován jazykový systém, ale k interferenci dochází v rovině žánrově stylistických a dalších kulturních norem, což zhruba odpovídá „exotizaci“ (včetně případného stylistického kalkování). Naproti tomu je zde (Tourey 1995: 57) „přijatelnost“ chápána jako naturalizace prostřednictvím posunů, a to povinných (**obligatory shifts**), tj. nenáhodných a neidiosynkratických, tedy normou řízených. Srovnání s Levým a Popovičem se zde přímo nabízí: Levý (1971) ve stati *Geneze a recepce literárního díla* operuje s posuny ne/motivovanými v kombinaci s ne/nutnými; Popovič (1975) s posuny konstitutivními a individuálními. Tourey (1995: 57) říká:

Protože samotná potřeba odchýlit se od stavby výchozího textu se dá vždy uskutečnit různými způsoby, je skutečná realizace tzv. povinných posunů, pokud není náhodná a tedy idiosynkratická, řízena normami. Stejně tak vše, co se týká posunů nepovinných: vyskytují se všude a představují většinu posunů v každém jednotlivém překladatelském aktu realizovaném člověkem ... (překl. ZJ)

Jistým způsobem tu došlo ke zkombinování nepojmenované překladovosti (svoje - cizí), překladatelského postoje, věrnosti a volnosti, překladatelských rozhodování a posunů do normy, která se velmi podobá normě překladovosti. Usouvztažnění této základní překladatelské normy (initial norm) s reprodukcí - uměleckostí je obtížné, ne-li nemožné. Je-li Toureyho teorie konsistentní, pak musí být základní norma (initial norm) usouvztažitelná s invariantem a ekvivalencí, která „velikost“ a kvalitu invariantu reprezentuje právě v závislosti na této základní normě. Zdá se ale, že tomu tak není a nemůže být, protože překladovost ve smyslu exotizace – naturalizace není měřítkem invariantu, snad s výjimkou estetičnosti/uměleckosti. K čemu zde došlo? Přestože Tourey postuluje sdílený invariant jako jedno z kritérií překladu a jeho ekvivalence, adekvátnost či přijatelnost jako základní norma ho přímo nezajišťují.

Mohou ho zajistit jen nepřímě, což může být teoretickým záměrem: Tourey může nadřazovat dobovou estetiku velikosti invariantu, což odpovídá známé dichotomii klasicistního a romantického překladu. Tím se spíše setkává s Levým než s Popovičem, zvláště když na

rozdíl od své první práce (1980) opustil pojem *tertium comparationis*¹⁶⁰, což Hermans (1999) velmi ocenil, ale zřejmě nedokonale pochopil, protože Toury si podržel pojem invariant, aniž ho definuje jinak než to, co je společné. Doposud se mluvilo o polysystémové a skoposové teorii jako o přístupech cílově orientovaných. Silné kritiky za „devalvací“ originálu se však dostalo teorii skoposu, která originál představila jako informační nabídku a „sesadila ho z trůnu“. Podle právě uvedeného pohledu na teorii polysystému ale zjišťujeme, že obě teorie mohou mít k sobě daleko blíže, než se dosud uvažovalo. V kapitole o ideologii jsem viděli, jak lze z obou teorií vytvořit teorii novou.

To vede k odbočující otázce – je teorie skoposu opravdu jen preskriptivní, jak tvrdí především členové polysystémové školy (Toury 1995, Hermans 1999), nebo je jedinou existující obecnou teorií, jak tvrdí Snell-Hornbyová (2006)? Odpověď by měl přinést podrobnější výzkum; podobně by stála za vyjasnění otázka výstavby polysystémové teorie v přímé souvislosti s teorií Levého a Popoviče. U teorie skoposu je zřejmě rozhodnuto i bez výzkumu, který by ji mohl dostatečně empiricky podepřít – Tymoczková (2007) na ní postavila svou angažovanou teorii kulturního či angažovaného překladu jako teorii preskriptivní.¹⁶¹

Podívejme se nyní v citátech na Popovičovo pojetí překladovosti (vazba Popoviče na Levého je samozřejmá, proto se jí zde nevěnujeme, zajímá nás souvislost s Tourym):

Překladovost je vyjádřením napětí mezi „svým“ a „cizím“ v textu a dá se zachytit ve vícero opozicích, jako je například neutralizace (zdomácnění) a exotizace (zcizování), folklorizace a urbanizace, historizace a modernizace. V této souvislosti mluvíme o překladovosti jako o **normě příjmu** a o jisté komunikační situaci. Překladovost lze chápat jako určitý **stupeň ekvivalence mezi texty** a využívá se jako strategie literární tvorby ... dobové chápání a cítění normy překladovosti. Odhaluje totiž **vazbu překladu na originál**, způsob realizace copyrightu, chápání funkce překladu ve vztahu k původní tvorbě, postoj překladatele k autorovi originálu a podobně. (Popovič 1975: 63; překl. a zdůr. ZJ)

Text vzbuzuje u čtenáře podezření, že je „překladem“, když obsahuje nadměrné množství exotických prvků. Stejně je tomu tehdy, když je text **příliš věrný své předloze po stránce jazykové, když je v něm příliš moc kalků, když překladatel „kreolizuje“** ... tyto stopy cizích prvků v textu umožňují pocítovat překlad na pozadí domácí literatury jako cizí produkt. (Popovič 1975: 64, překl. a zdůr. ZJ)

¹⁶⁰ Samozřejmě se nemluví o tom, že jde o Popovičův termín původně vázaný na zprostředkující jazyk podle Revzina-Rozencvejga, poté na Mikovu výrazovou soustavu.

¹⁶¹ Objektivější pohled na teorii skoposu se ale opírá o její příbuznost s teorií jednání, jakož i fakt, že tento model byl aplikován v empirickém výzkumu a osvědčil se (např. práce Pöchhackerova v oblasti komunitního tlumočení).

Popovič v této souvislosti s tím mluví i o vzbuzování iluze překladu, což naznačuje, že Levého kategorii anti/iluzionizmu do pojetí překladovosti integroval, stejně jako Levého „informatickou“ dvojici redundance a entropie:

Pocit'ování překladovosti se v převážné míře váže na neerudovaného čtenáře překladu, tedy na takového, který přijímá text překladu jako originál. Jeho protikladem je erudovaný čtenář, který „ví“, že jde o překlad. Při další percepci překladovosti bude přijímat překlad se zřetelem na domácí tradici, na literární normu a konvence, které si osvojil, na které se zvykl ... Opakovatelné prvky, tedy čtenářsky známé, informačně zastaralé konvence tvorby, jsou z hlediska čtenářského příjmu nepříznakové elementy. Neopakovatelné prvky signalizují novost, „informaci“, neobyčejnost, originalitu, exotičnost. Překladovost v literární komunikaci se váže ve zvýšené míře právě na uvedené prvky. (Popovič 1975: 65; překl. ZJ)

Dynamiku překladovosti pak chápe takto:

Například ... poznání cizí literatury v přijímajícím prostředí vytváří návyky na poetiku cizích děl. Tak se popularizují osvojené stylistické vzory ... Postupně to snižuje jejich **inovaci** natolik, že cizí literatura po stránce tematické i stylistické v přijímajícím prostředí zdomácňuje. Jde tedy o prvek opakovatelnosti ... **Opakovatelnost ve vztahu k recipované literatuře snižuje i koeficient překladovosti v překladových textech.** Na druhé straně překládání literatur s chudší tradicí literárních kontaktů zvyšuje v přijímajícím prostředí šance překladovosti. Roste intenzita výrazového koloritu v textu, a tím stoupá i koeficient neopakovatelnosti ... V cítění překladovosti lze rozlišit různé stupně intenzity, od **maximálního zdomácňování (adaptace)** originálu až po manifestační vyzdvihování překladovosti jako faktu dvojdomé příslušnosti díla (srov. praxi tisku textů originálu a překladu vedle sebe ... (Popovič 1975: 65; překl. a zdůraz. ZJ)

Zde je navíc zajímavý termín „inovace“, který ve výše uvedené tabulce koresponduje s „inovací“ Touryho (1985), jakož i termín „adaptace“, který se ve zhruba podobném významu dnes používá v některých oblastech (např. v reklamním průmyslu). Vztah překladovosti a pseudopřekladu chápe Popovič (1975: 65) jako strategii domácí tvorby; pseudopřeklad pak vymezuje v rámci metatextů. Toury (1995) věnuje tomuto jevu celou samostatnou kapitolu¹⁶². Jak se však Popovič dostal od kategorie překladovosti Levého (který vedle toho mluví o dvojí normě v překladu) k jejímu pojetí jako normy? Pravděpodobně deduktivní úvahou (kterou dvojí normu, překladovost i iluzionismus nakonec integruje). Vychází z Levého pojetí překladu jako střetu dvou kultur a jazyků:

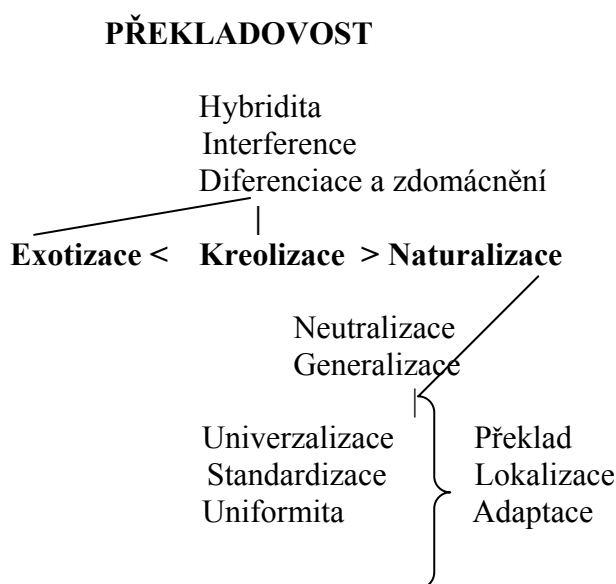
Tento fakt se v překladatelském procesu promítá jako jev překladovosti. Ze strany příjemců jde o realizaci (uvědomování si nebo neuvědomování si) napětí mezi domácí a cizí kulturou v překladu. Toto napětí se primárně dotýká mimotextové a textové ontologie díla a výrazově se realizuje jako jeho kolorit. Proporce mezi tendencí reprezentovat v překladu „svoje“ na

¹⁶² V rozhovoru se Simeonim v roce 2003 (in Pym et. al. 2008: 405) odpovídá na otázku jak se dostal k zájmu o pseudopřeklad: „V roce 1980 jsem se tím začal zabývat zcela náhodou, jako v mnoha jiných případech.“

jedné straně a mezi tendencí reprezentovat „cizí“ jsou v napětí s vládnoucím kánonem, s dobovými estetickými principy, konvencemi, a není to jen záležitost překladatelské technologie. (Popovič 1975: 31; překl. ZJ)

Popovičův i Touryho problém však je, že normu překladovosti (u Touryho snad „initial norm“) neusouvztažňují přímo, na rozdíl od Levého, s ideologií kultury, jak je mimo jiné patrné z předchozí kapitoly i z ukázky empirického výzkumu Gallóové (2009) pojednaného v samostatné kapitole níže. U Popoviče je ale nutno ocenit zachování dynamičnosti na úrovni subjektu. překladovost vidí jednak jako vztah původního autora a příjemce, jednak jako vztah struktur text – text, tedy pravděpodobně jako projekci vztahu subjektů, i když se zprostředkující článek překladatele vytrácí.

Než opustíme otázku překladovosti (té bude věnována i další kapitola, která ji sleduje v empirickém výzkumu reklamy), shrneme graficky statické a dynamické aspekty překladovosti, které zahrnují i Touryho dichotomii interference a standardizace, jím pojatou jako dva opoziční zákony (či spíše zákonitosti):

Z přehledu je mimo jiné patrné, že Levý (1983) své tři překladatelské postupy v této souvislosti odvodil i na základě kategorií obecného a zvláštního, na jejichž průniku je kategorie překladovosti postavena:

Překladatelské postupy (Levý) : Překlad sensu stricto (obecné)
 Substitute (zvláštní svoje)
 Transkripce (zvláštní cizí)

Mohli bychom sem přiřadit i postup „zvláštní - obecné“, tedy generalizaci, kterou Levý (1971) pojednává (a) v souvislosti s překladatelskými tendencemi, ale která je za jistých okolností i různě motivovanou strategií. Dále ji pojednává jako (b) systémově vázanou, kdy dochází k pojmové konvergenci - například: *arm, hand = ruka (zlomil si ruku a podali si ruku)*, což bychom mohli rozšířit například o případy na rovině sociokulturní (či antropologické). Češi jsou na rozdíl od anglosasů houbařský národ, proto mají například omeletu se žampiony, žampionovou polévku, houbovou polévku, houbovou omáčku; angličtina pak konvergentně užije hyperonymum mushroom; Čech pod „houbovým“ čeká něco jiného než žampion, anglosas očekává žampion.

Moderním způsobem rozpracoval problematiku překladovosti Dolník (2006, 2007: 47-55). Jeho koncepce vychází z těchto premis: základní součástí překladatelské strategie je stanovení proporce mezi asimilací a akomodací. Jde o přizpůsobování komunikátu přijímajícímu prostředí z hlediska recepčního systému (**asimilace**) a současně o přizpůsobování se tohoto systému danému komunikátu (**akomodace**). Proměnlivost proporce je základem pro překladovou variabilitu daného komunikátu. Osu asimilace - akomodace můžeme tedy zřejmě chápat jako jistou transformaci kategorie překladovosti v českém a slovenském pojetí se snahou ji zkombinovat s post-koloniálními a ideologickými koncepcemi.

Dolník ji navíc kombinuje s rovinou transpozice – kreace, tedy jinak s Popovičovým pojetím překladu jako reprodukčně-modifikační a tvůrčí činnosti (cf. vymezení překladu jako metakomunikátu), čímž se podle nás vrací k Levého dvojici překladovost vs. dvojí norma překladu (chybí tu ale vazba na Levého kategorie kompatibility a subjekt/objektivnosti). Transpozice se projevuje jako akomodace, kreace jako asimilace, přičemž transpozice způsobuje v recepčním systému příznakovost a kreace ji reguluje - odstraňuje (Dolník 2007: 47-48). (V Levého dvojí normě tu figuruje reprodukce a estetika. Vedle toho ale navíc anti/iluzionismus a překladuvost.) Transpozice ale zároveň neutralizuje formální opozici – jazykovou, je tedy první fází kulturního přenosu, čímž se překlad stává „percepčně přístupným“ (obdobně je vymezen Touryho překlad na pólu adekvátnosti).

Dolník (2007: 47) se o Popovičovi a Levém nezmiňuje. Odvolává se na Snell-Hornbyovou a Kadričovou a vychází z toho, že dimenze doslovný – komunikační (tj. volný překlad) se zakládá na nárůstu asimilace a ubývání akomodace. Jinými slovy podle nás předpokládá, že těsnější překlad vede k akomodaci, volnější pak k asimilaci s nárůstem tvůrčí složky. Zde

pojetí nápadně odpovídá Touryho iniciální normě (transpozice jako adekvátnost) či transferu u Tymoczkové, ale objevujeme tu zásadní problém v tom, že Dolník, Tymoczková i Toury předpokládají, že při těsném překladu, který přináší cizí prvky, dochází automaticky k akomodaci, tedy přizpůsobování se recepčního systému těmto cizím prvkům, jinými slovy k jejich přejímání. Dolník alespoň připouští, že příznakovost je míra závisející na „síle“ původnosti (Dolník 2007: 48). Jako kdyby těsný překlad s neutralizací jazykové opozice vždy znamenal přenos cizosti.

Kreace je u Dolníka „vytváření translátu odstraňováním příznakovosti produkované translatologickou transpozicí jako reakce na asimilační dispoziční recepčního systému kulturního prostředí, do kterého se translát vnáší“ (ibid. 49), blíží se tedy transkulturaci u Tymoczkové. Na rozdíl od ní jde Dolníkovi o „dispozice“ na recepčním pólu, což odpovídá Levému a Popovičovi, Tymoczkové jde o ochranu recepčního pólu před jakýmkoliv vlivem, který by ohrozil kulturní integritu a specifičnost. Dispozice generuje hodnotovou opozici „kulturně bezpříznakové – příznakové“, našimi slovy: překladovost má hodnotu. Kreace odstraňující příznakovost vnesenou transpozicí tuto opozici neutralizuje, a to funkčně, neboli v té míře, která odpovídá „funkci překladu se zřetelem k relevantním okolnostem“, je tedy omezená „aktualizací akomodační dispoziční recepčního systému“ (Dolník 2007: 49). Zde už Dolníka k Levému ani Tymoczkové nelze přímočaře vztáhnout. Jeho kreace pak znamená, že jde o činnost regulující příznakovost, která plyne z rozdílu mezi standardizací a individualizací (kde individualizace jsou odchylky od standardizací). Případy standardizace – individualizace klasifikuje Dolník (ibid. 49-50) do pěti kategorií, které nazývá parametry příznakovosti (sémantické, pragmatické, komunikační, estetické a řečové – poslední dělí na kognitivní, emocionální a behaviorální).

Koncepci překladu přejmenoval Dolník (ibid.: 52) na „interpretační makrokonstrukt“, který slouží „globální orientaci, sebereflexi a sebekontrolé překladatele, jehož aplikací se prvotně strukturuje translatologická aktivita na optimálním stupni uvědomění“. Strukturním základem tohoto konstruktu je reakce na produkt transpozice (ibid. 52). Našimi slovy překladatel zvažuje míru překladovosti ve vztahu k přijímacímu prostředí. Tím se nápadně blíží kulturním rozhraním transpozice a transkultury u Tymoczkové, interpretační konstrukt pak její strategizaci. Do pozadí se jaksí dostává její kategorie „reprezentativnosti“, ale to je zřejmě způsobeno tím, že pod transpozicí rozumí Dolník (podle Levého) i reprodukci. V souladu se všemi funkcionalistickými teoriemi i Tymoczkovou pak říká, že kreací reakce na transpozici

spočívá v eliminaci nefunkčních kulturně vázaných příznakových jevů se zřetelem na aktuální okolnosti překládání (cf. interpretační postoj u Levého, komunikační postoj u Popoviče). Tého způsob řešení mezikulturních kontrastů doporučuje i pro didaktiku překladu. Vypadl sice pojem kreolizace či hybridizace, ale Dolník vidí opozici kulturně příznakové – bezpříznakové jako škálu, poměr, tedy dalo by se říci dialekticky, kde zdůrazňuje další opozici kulturního stavu a individualizace (tedy pole překladatelského subjektu).

Zde už Levý poukázal mimo jiné na paradox, když pojednával o minimaxové strategii (1971): jestliže překladatel ví, že čtenář saphickou strofu v překladu nepozná, protože ji ani nezná, nemá cenu se o ni snažit. Na druhé straně ale upozornil (Levý 1983), že překlad čtenáře mění, což znamená, že i překladatel může vnášením cizího záměrně nebo nezáměrně takovou změnu způsobit – opakovanou expozicí čtenář nové prvky začne vnímat, postupně si na ně může zvyknout a dokonce vnímat jejich estetiku.¹⁶³ Z dějin překladu je pak známo, že vnášené prvky mohou systémově zdomácnět. Jiné moderní teorie komunikace pak upozorňují na vnášení kulturních hodnot prostřednictvím diskurzu (zvl. problematika globalizace), což je rorvina, která dnešní translatologii sice zajímá, ale neví si s ní moc rady. Bojuje proti globalizaci a, jak jsme viděli např. u Tymoczkové, střídavě doporučuje na ochranu kulturní identity zdomácnování, zcizování či sporně vymezenou transkulturaci.

Možná by zde prospěla integrace s jiným oborem, který se zabývá problematikou „content managementu“ z čistě pragmatických a ekonomických hledisek. Jestliže glokalizace znamená strategii „mysli globálně, mluv lokálně“, pak je jednoduchým případem zdomácnujícího diskurzu v rovině jazykové. Content management pak znamená, že se diskurz přizpůsobuje i obsahově – pak jde o lokalizaci. Přitom však může apelovat na domácí hodnoty, na hodnoty „globální, ale také nové hodnoty implantovat či vytvářet. Jinými slovy, na pozadí domácího (redundance) se vnáší či vytváří něco nového (entropie), hlavně hodnoty a nové potřeby spotřebitele, což je tradiční strategií marketingu v národním i nadnárodním působení. Po této stránce se glokalizace a lokalizace podobají globalizaci (univerzalizaci kultur a ztrátě specifického), resp. k ní vedou, a to i v případě „světové literatury“. Globální komunikace je ale spíše založena na komunikaci v rovině obecného, bez substituování zvláštního zvláštním nebo zvláštního obecným. Ideologicky je chápána globalizace jako univerzalizace a ztráta identity, glokalizace (s jistou výhradou k obsahu) jako cesta k zachování kulturní plurality

¹⁶³ Kromě toho může čtenář podle Levého (1983) vnímat samotnou cizost jako estetické.

(„multikulti“), lokalizace pak jako způsob zachování identity. To je ale jen jeden možný způsob chápání těchto procesů.

De Mooij (2004), žačka Hofstedeho, mýtus o globalizaci a ztrátě specifického boží. Jako sociální psycholog dokazuje výsledky empirických výzkumů spotřebitelského chování, že po dosažení určitého stupně společensko-ekonomického rozvoje spojeného s životní úrovní obyvatel se národní specifičnost projevuje velmi silně, ke konvergenci těchto kultur nedochází, což je patrné zvláště na mikrorovině. Právě z těchto důvodů marketingová či masová komunikace produkty lokalizuje, aby byly účinné (například balenou vodu mohou vnutit na základě slibu zachování krásy nebo zdraví, automobil na základě slibu síly nebo hezkého designu). Obory, s nimiž se v translatologii pracuje, neumožňují sociálněpsychologický pohled - neznají např. kategorie selektivní percepce a retence, sociálněpsychologické rozdíly kultur či v rámci kultur. Neuplatňují ani metodologii této vědy – empirický výzkum příjemců by zřejmě vyvrátil i základní hypotetické teze, které jsou považovány za tvrdá fakta, např. že jinakost v překladu přijímající kultuře škodí, protože ohrožuje její identitu. Pro sociální psychologii jsme v této práci více místa nevyhradili, ale považujeme ji za lepší variantu řešení stavu translatologie, než je sociologie. Soustřeďuje se totiž na dosud zanedbávaný článek příjemce.

Tím zároveň nepopíráme funkci překladu vnitřně diferenciacní a vnějšně univerzalizační tak, jak byla Levým koncipována. Levý (1957) ale explicitně upozorňuje, že závisí na stavu kultury (česká kultura byla v Evropě výjimečná tím, že překlad zde sehrál zásadní úlohu v Národním obrození¹⁶⁴). Proto, jak uvidíme v další kapitole věnované překládovosti v reklamě v České republice, se potvrzují i stanoviska o úloze překladu plnění kulturní potřeby a zaplňujícího „mezeru“ či konkurujícího strukturám domácího systému. Současné západní teorie a filozofie humanit jsou však omezeny západním pohledem a ideologií, takže se orientují samy na sebe (vyspělý svět) a na „ty druhé“ (svět nevyspělý). Oba světy by chtěly chránit, proto např. u Tymoczkové nacházíme zmíněné paradoxy.

Co současné západní teorii překladu uniká je ochota přiznat, že vedle kulturně specifického existuje i něco lidsky společného - univerzálního a „nadkulturního“. Na tom staví globalizace. Dokud se tedy humanity nezačnou více zajímat o příjemce a vědy, které se jím

¹⁶⁴ Šířeji a velmi zajímavě je tato problematika pojednána v Macurovi (1995).

zabývají (včetně zmíněné sociální psychologie a s ní související teorie masové komunikace či marketingu, ale také obecné psychologie), budou spíše „mlátit prázdnou slámu“.

Podle Dolníka se tedy přijímající kultura (systém) buď přizpůsobuje překladu, nebo se překlad přizpůsobuje přijímající kultuře. To je stanovisko opravdu bližší Lotmanově sémiotice (více než u Popoviče) a Tourymu a vzdálenější českému strukturalismu svojí trivialitou. Dolník se ale snaží moderně přispět k sebereflexi překladatele tím, že když ho upozorní na rozdíl mezi transpozicí a kreací, zlepší jeho „sebereflexivní a kontrolní mechanismus, který řídí fundované překládání“ (Dolník 2007: 48). To už řekl Levý (1983) i Popovič (1975) jinak, ale se stejnou intencí.

Poněkud jinak hodnotí Dolníka Suwara (2009: 32-39). Z nepochopitelných důvodů tvrdí, že „Dolník ustupuje od strukturalistické představy tvrdých opozic a využívá kognitivní škálu“, když mluví o „proměnlivosti proporce“, čímž se liší např. od Popoviče. Jako kdyby Popovič neměl škálu exotizace – kreolizace – naturalizace, navíc, stejně jako Levý, pojatou dialekticky, tedy v proměnlivých proporcích. Ale i Toury či Nida pojmají své dichotomie skalárně (na rozdíl od Venutiho). Už složitější je pochopit tvrzení, že Dolník „takto poprvé zmírňuje rozdíl ... mezi teorií a praxí a ... otvírá problematiku přeložitelnosti, závisující jak na jazykovém, tak na recepčním systému“ (Suwara 2009: 32). To vše je uvedeno do širších souvislostí – problémů jako překlad gramatiky z jazyka do jazyka chápané jako překládání kultury společnosti, ideologické postoje překladatele vůči jinakosti, zodpovědnost překladatele vůči autorovi a čtenáři, imperialistický překlad, překlad jako hybrid¹⁶⁵, trhlina mezi teorií a praxí. K tomu Suwara přidává „jednu ze základních výzev teorie překladu“ - zpracování otázky jinakosti. Škoda, že zapomněla na kategorii překladovosti. Dále říká, že dvojice invariant – variant – známá z Popovičovy teorie (podle ní zatížená vlivem Chomského¹⁶⁶) uvolňuje místo dvojici opakování (totožnost) - rozdíl (jinakost) podle Doroty Urbanekové, a je to právě Dolník, kdo je ve dvojici asimilace - akomodace má implicitně přítomné.

¹⁶⁵ Je škoda, že Suwara nezná Levého pojetí inherentní hybridnosti překladu a čerpá jen ze západní (severoamerické?) komparatistiky, kterou čeká ještě dlouhá cesta.

¹⁶⁶ Není specifikováno jak zatížená. K invariantnosti viz např. Levý (1971: 94-98) s odkazem na algebraickou lingvistiku nebo současný příspěvek Hamana (2006: 125) k interpretačnímu jádru. S odkazem na Petrů (1996) – interpretačním jádrem je sedimentovaný estetický významový invariant.

Suwara se ocitá v jiné vědecké kultuře, když dále připomíná, že „literárnost“ se začíná chápat nikoliv esenciálně, ale ve vztahu k procesu čtení, jako zkušenost, a stává se pro teorii překladu nejasnou, protože se hranice mezi literárním a neliterárním textem přestává vnímat jako jednoznačná. Přichází tak s návrhem, že je schůdnější zkoumat různé aspekty textuality, protože teorie překladu textových typů a jejich modelů je již hotová (Suwara 2007: 32) – nyní je nutno zkoumat specifika jejich překládání. Kombinatorika tohoto uvažování je zajímavá: teorie textové typologie je německá, přičemž Skopos již ke specifiku jejich překladu řekl své. Ale i Levý a Popovič, máme-li zůstat jen u nich, k tomu své řekli; navíc snaha dovést teorii překladu i k neliterárním žánrům byla pro Popovičovu dobu a snahu příznačná. Ruská formalistická „literárnost“ byla dávno v českém i slovenském (alespoň nitranském) strukturalizmu přetavena v něco zcela jiného, a to právě i díky jejich metodologiím.

Suwara se také pozastavuje nad problémem vztahu vnitřního a vnějšího kontextu literárního díla a jejich důležitosti, zabývá se opisným překladem, který bude „spolehlivě plnit svůj komunikační cíl“, protože bude pro odborného příjemce srozumitelný, což neguje Dolníkovu dichotomii jako irelevantní či neaplikovatelnou, takže uzavírá, že požadavek na jednu teorii pro všechny druhy překladu je náročný, a proto metodologická cesta vede přes transdisciplinaritu.

Suwara (ibid. 33) dále pokračuje úvahou nad totožností a jinakostí, protože jde o „strategii stanovení poměru mezi asimilací a akomodací“ v „překladatelské aktivitě“, především u „filologického překladu“. U totožnosti jde podle ní o vztah originálu a překladu, u jinakosti o vztah odlišnosti mezi originálem s překladem v novém recepčním systému – tedy o vyhodnocení odlišnosti, neboli funkční stanovení akomodačně-asimilačního poměru. Nyní implicitně zapojuje teorii skoposu a dodává, že je toto asi úkolem překladatele nebo zadavatele, přičemž následná realizace (opakování) stejného poměru mezi zachováním příznakovosti a jejím odstraňováním by měla zaručit komunikační záměr. Zde musíme přiznat, že jsme se v této rétorice ztratili a vzdáváme argumentaci. Jen nás překvapuje ztráta historické paměti.

Čím tuto kapitolu uzavřít? Snad jen konstatováním, že současný zmatek ohledně chápání vlivu překladu na přijímající kulturu a úvahy nad tím, jak má takový překlad vypadat a jak má překladatel postupovat (nikoliv jak postupuje), vyplývají jednak ze západní společenské ideologie odrážející se v humanitách, jednak z toho, že kategorie překladovosti tam není

známa, jednak ze ztráty paměti nebo snahy rozetnout gordický uzel po svém v případě některých slovenských translatologů.

V obou případech, západním (možná přesněji severoamerickém) i slovenském (asi stále pod vlivem francouzského poststrukturalizmu) se post-strukturalizmus včetně dekonstrukce a kulturologie negativně „podepisují“ na metodologii a vědeckosti takových úvah, které se proto zdráháme nazvat vědeckými. Nemyslíme tedy, že by cesta k modernizaci české a slovenské vědy o překladu měla vést cestou zapomenutí „svého“, což jsme se snažili ukázat rozborů ve všech předchozích kapitolách. Jedno je ale docela jisté - kdyby západní hunamity a translatologie operovaly pojem překladovosti, možná by se leccos vyjasnilo.

Následujícími dvěma kapitolami však konečně opustíme pole samotné teorie, i když nám půjde o její potvrzení a zvláště o ukázkou aplikace domácí metodologie. První z kapitol je syntézou vlastního dlouhodobého výzkumu reklamy do češtiny v letech 1990-2005; zde ji zaměřujeme na otázku překladovosti. Nevyhneme se ani jistému opakování faktů, protože studie byla uvěřena dříve a samostatně.

6. Překladovost ve vývoji reklamního žánru

Zážitek pravé svěžesti. Sušenky plné štěstí. Bud' PIGI. (ZJ)

Translating advertising copy is like painting the tip of an iceberg and hoping the whole thing will turn red. (de Mooij 2004: 193)

6.1 Kategorie překladovosti – částečná rekapitulace

Překladovost je podle Levého (1963/1983) a Popoviče (1975, 1983) inherentním sémiotickým rysem překladu a pseudopřekladu. V závislosti na kontextových faktorech má pro příjemce, kde se promítá jako očekávání, hodnotu negativní, neutrální či pozitivní, čemuž bude odpovídat překladatelská metoda. Jde tudíž o hypotetickou zákonitost, kdy s pozitivní hodnotou koresponduje vyšší míra překladovosti, tudíž zjevný překlad a pseudopřeklad, a

naopak. Kromě kulturních a společenských hodnot a potřeb se v překladovosti promítá i vzdálenost kultur a žánrů – s jejich konvergencí by se měla snižovat. Podle Levého (1971) může kolorit v určitých případech mít dokonce estetickou hodnotu. Jako kategorie je překladovost podle Popoviče (1975, 1983) vztahem mezi autorem originálu a příjemcem překladu, promítající se do stylu. Příjemcovo očekávání se realizuje na průsečíku opozic prototext - metatext, aktualizace – exotizace a historizace – modernizace. Vilikovský (1984) považuje opozici naturalizace – exotizace za inherentní rozměr překladu vyvíjející tlak na cílovou kulturu i jazyk – jazyk musí reagovat a kulturní kontakt vede ke konvergenci i sebereflexi.

Západní translatologie tento zastřešující pojem nezná – používá hyponymické pojmy domestication – foreignization (novodobě uvedené Venutim v souvislosti s „jinakostí“, jinak připisované Schleiermacherovi), adequacy – acceptability Touryho nebo různé dichotomie typů překladu, jako např. overt - covert translation Houseové. Tradičně se mluví o jazykovém aspektu jako o překladatelštině (translationese) v negativním smyslu nebo jako o univerzálii vznikající nezáměrnou interferencí. Záměrné jazykové interference jako součást překladatelské normy pro obohacení cílového jazyka formuloval Toury (1995) do zákonitosti – law of interference; v souvislosti s pseudopřekladem zmiňuje sice termín translation-ness (Toury *ibid.*:213), ponechává ho však bez jakékoliv specifikace a dalších vazeb.

Kategorie překladovosti je dynamická veličina a její vývojová hodnota je z dějin překladu známa – podílela se na konstituci i celých žánrů. Při pozitivním až neutrálním či lhostejném vztahu k cizímu dochází k jeho vnášení a případnému udomácnování (asimilace) – stává se obvyklým a očekávaným, čímž míra překladovosti, tudíž i její očekávání, klesá, i když je podíl cizího v daném období stejný. Navíc může cizí zdomácnět (akulturace) tím, že se používá v původní tvorbě a pak se stává „svým“. Má-li tedy překladovost zůstat po určité době konstantní, znamenalo by to při této dynamice vnášení stále nových formálních nebo obsahových cizích prvků, jinak bude klesat. Opačná situace nastane v případě, změní-li se z nějakých důvodů polarita znaménka u hodnoty vztahu k cizímu – zde pak aktuální hodnota překladovosti získá rovněž záporné znaménko – příjemce sice překladovost očekává, ale z nějakých důvodů ji nechce. Pro domácí tvorbu by to mělo znamenat „návrat k tradicím“, pro tvorbu překladovou pak změnu metody a s tím snížení míry překladovosti.

Má-li kategorie překladovosti explanačně-deskriptivní potenciál, ukáže výzkum při jejím použití v analytickém modelu. Použitý model je sice odvozen od našeho teoretického, komunikačního, je však otevřený hledání synergických faktorů, které ve smyslu českého strukturalistického konstruktivismu „savoir pour construire“ (Levý 1971: 102-103) mohly ve vývoji spolupůsobit. Hledáme tedy systémové vztahy a funkce v oblasti vnitřní (žánr) a vnější (společnost). Vnitrosystémová analýza zkoumá vztah domácího a překladového žánru, vněsystémová analýza pak rozdíl kultur a jejich vztahy. Zásadní problém tohoto výzkumu spočívá ve sledování dynamiky příjemce ve vztahu k překladovosti: zda a jak (a případně proč) se měnil příjemce a jeho postoj k překladovosti? K tomu využijeme data ze sociologických průzkumů. Vlastní šetření na vzorcích příjemců, která by umožnila identifikovat konkrétní prvky vnímané jako překladové, jsme neprováděli; v závěru však uvedeme výsledky Smithové (2002), které však mají z metodologických důvodů jen omezenou spolehlivost. Výzkum byl proveden na žánru české původní a překladové reklamy spotřebního zboží v období 1990-2000 s náhodným výběrem vzorků, dalšími zdroji dat byly sociologické průzkumy, články v odborných a masových periodících, rozhovory s pracovníky agentur, odborné monografie včetně diplomových prací. Periodizace vývoje sleduje linii vývoje překladatelských metod.

Metodologicky se po roce 2000, kam hypoteticky klademe konstituovanost domácího žánru, situace komplikuje: reklamní žánr je běžně považován za kvaziliterární, pokleslý, ale tvůrčí v tom smyslu, že staví na konvencích a zároveň na jejich porušování. Po konstituci domácího žánru se překladovost s porušováním domácích konvencí může tedy částečně překrývat splýváním „nového“ domácího a „cizího“. Navíc existují na domácím trhu vedle překladové reklamy v zásadě dva typy reklamy domácí: reklamní tvorba imitující mezinárodní reklamu (vzdáleně připomínající kategorii pseudopřekladau a napomáhající snižování překladovosti v reklamě překladové) a tvorba zdůrazňující „českost“ působící proti snižování překladovosti. Období po roce 2000 zde sice nezkoumáme, ale tyto procesy se objevují již koncem 90. let. Z hlediska výrobního procesu reklamy také nastává i stírání hranice mezi domácí a překladovou reklamou v tom smyslu, že se na ní podílejí mezinárodní týmy v místních pobočkách mezinárodních reklamních agentur (např. kampaně Eurotel na „Juicemobil“, viz níže).

6.2 Vývojové souvislosti

V postkomunistických zemích střední a východní Evropy, s výjimkou bývalé NDR, probíhal vývoj po roce 1990 i v reklamě obdobně. Z centrálně plánované ekonomiky se přecházelo na ekonomiku volného trhu, z nedostatkového trhu se postupně stával trh nasycený a poté přesycený a konkurenční, ekonomika směřuje od rozvíjející se k rozvinuté, západního typu. Ekonomický přerod byl od samého počátku doprovázen mj. importem cizího kapitálu, zboží a služeb, průnikem nadnárodních podniků, fúzemi atd. Se zahraničním podnikatelstvím se k nám dováží i marketingová praxe včetně reklamy a vzniká reklamní průmysl včetně příslušných institucí a odvětví.

Český reklamní žánr pro konkurenční trh se přestal rozvíjet se zavedením komunistického režimu a ustrnul tak na úrovni tzv. užitkového formátu (apel byl budován na užitnosti výrobku). V období socialismu měla reklama, nazývaná „propagace“, na centralizovaném trhu státně ideologickou funkci a měla tudíž blízko k přebujelé ideologické propagandě, případně zprostředkovala komunikaci mezi podniky typu „*volné kapacity pro výrobu rour*“. Čtyřicetiletý přerov vývoje reklamy na domácím nekonkurenčním trhu a náhlá záplava vyprahlého trhu zahraničním zbožím zastihly tento žánr nepřipravený pro novou funkci, dalo by se říci, že vlastně neexistoval. Zato již od začátku 90. let u nás vznikají reklamní agentury – domácí i mezinárodní pobočky, protože dovozci, zvláště velcí, na rozdíl od domácích výrobců spotřebního zboží, bez marketingových strategií nepodnikají.

Po krátkém počátečním období (1990-1992), kdy se výrazněji než v pozdějších letech objevují nepřeložené reklamy, je trh zaplaven překladovou reklamou, na níž se během deseti let vystřídaly tři „centrální“ metody, a tedy i normy: v polovině 90. let byl doslovný překlad následován idiomatickým a později adaptací. Tato tzv. převzatá reklama u importu převládá, protože výroba původní reklamy je pro malý český trh příliš nákladná. Je zajímavé, že střídání centrálních norem koresponduje s vývojovými stadii trhu - od nenasyceného přes nasycený k přesycenému, na němž je konkurenceschopnost podporována marketingovými strategiemi.

6.3 Normy a metody překladu

Z metodologického hlediska je nutné lišit mezi explicitně verbalizovanou normou jako požadavkem a normou aplikovanou, resp. metodou skutečně použitou, kterou lze zjistit jen analýzou překladu.

Normu jako regulativ předepisoval zákazník zastupující dovozce nebo zprostředkující reklamní agentura. Dodržení normy se ověřovalo zpětným překladem. Doslovný překlad (1990-1995) měl zajistit zachování „přesného významu“. Tento laický názor v kombinaci s kontrolou přes již sám o sobě problematický zpětný překlad byl zdrojem častých sporů s klientem (Jettmarová 1995a, Kolínová 1996), přinášel však vysokou míru jazykové překladovosti a s tím novosti i občasné nesrozumitelnosti.

Kolem roku 1995 přichází klient s explicitní normou idiomatického překladu (1994/1995-1996/1997): na rozdíl od doslovného překladu je požadována i idiomatičnost, tedy jazyková přirozenost. Překladovost se tudíž snižuje v oblasti jazykové formy na nižších rovinách, a to z iniciativy samotného dovozce reklamy. Stejně tak pasivně přihlíží domácí kultura dalšímu normativnímu požadavku adaptace (1996/1997 -), kterému již nejde o přirozenost formy, ale o účinnost reklamy i za cenu obsahových změn. Tím se překlad v reklamě dostává na stejný vývojový stupeň jako na Západě - srov. např. Dollerup (1997:47), Smith a Klein-Braley (1997: 183) - a měl by až na výjimky, kde je to účelné (především u luxusního zboží, u něhož je zdůrazňována jeho cizí provenience), vykazovat co nejnižší míru překladovosti, resp. předstírat, že jde o komunikát vytvořený pro českého příjemce včetně apelu na jeho hodnoty a potřeby.

Nabízí se však otázka, proč klient již zpočátku nepožadoval adaptaci a za jakých okolností dochází ke změně normy. Z hlediska klesající míry překladovosti je nutné vidět nejen změnu norem, ale také protipůsobící očekávání – příjemce si na sémiotickou cizost zvykl a některé prvky mohly zdomácnět.

Výsledky analýz nevykazují čistou lineární posloupnost výše uvedených norem (Jettmarová 1995, 1998; Chase 1995, Kolínová 1997, Majerová 2000). Střídání norem lze však zachytit, jako například v těchto kampaních:

1. Výchozí text (1992): *The True Spirit of Vodka. Vodka Gorbatschow.*
 Doslovný překlad (1992): *Čistý duch vodky. Vodka Gorbatschow.*
 Idiomatický překlad (1995): *Duše čisté vodky. Vodka Gorbatschow.*
2. Výchozí text (1995): *The Fiat Punto. The Answer.*
 Doslovný překlad (začátek 1995): *Fiat Punto. Odpověď.*
 Idiomatický překlad (konec 1995): *Fiat Punto .To je odpověď.*
3. Výchozí text (1996): *Signal. Because your family teeth should last for the lifetime.*
 Idiomatický překlad (1996): *Signal. Zdravé zuby po celý život.*

V prvním příkladu jde idiomatičnost (kolokace „čistá vodka“) proti původní sémantice. Ve druhém příkladu odpovídá syntax explicitnější idiomatické varianty domácí syntaxi a text je koherentnější než varianta první, o čemž svědčí lidová modifikace billboardu náhodným kolemjdoucím v jedné pražské ulici: *Fiat, Punto! Odpověď: haf, haf.* Třetí příklad ztrácí část původní sémantiky i apelové hodnoty za cenu idiomatičnosti: pasta je inzerována nejen pro celou rodinu, kdy starost o hodnotu zdravých zubů dětí padá na rodiče, ale i jako *Signal Family*, tedy celý soubor produktů pro zubní hygienu.

Na druhé straně se v každém období vyskytovaly překladové metody, které neodpovídaly explicitně stanovené normě: při normě doslovnosti se vyskytly idiomatické překlady (např. ... *aby Váš motor skvěle Shell* za *Go well, go Shell*), při normě idiomatičnosti a adaptace se vyskytovaly překlady doslovné. Ve vztahu předepsaná norma – použitá metoda je tedy nutno postupovat obezřetně a nejprůhodnější bude klasifikace podle centra a periferie, jak uvádí následující tabulka:

Předpis/metoda	1990-1994	1995-1996	1997-2000
Centrální norma	Doslovnost	Idiomatičnost	Adaptace
Periferní normy	Bez překladu Idiomatičnost	Bez překladu Doslovnost Adaptace	Bez překladu Doslovnost Idiomatičnost

Tab. 1: Předpisy a metody.

Uvedený přehled je stále nepřesný, protože se překladová metoda v synchronních řezech lišila mezi reklamou psanou a audiovizuální (televizní, rozhlasovou): s obrazem, zvukem a textem se i v rámci jedné reklamy totiž zacházelo různými metodami přenosu. Navíc se u některých nově zaváděných výrobků do ČR, např. dentální nit, používala v letech 1992/93 před

vlastním překladem vnitrojazyková nebo vnitrosémiotická adaptace, nebo se psal nový text, protože konkrétní reklama pro západní trh měla jinou funkci (diferenciace výrobku, podpora či povědomí značky). Typy přenosů jsme kategorizovali do čtyř tříd:

Úplný přenos je případ reklamy bez překladu, tj. uveřejněné v originálu (obraz, zvuk, text), která se častěji vyskytovala do roku 1992, kdy trh nebyl ještě nasycen. Poté se váže především na parfumerii, alkohol a tabákové výrobky, u nichž je země původu či cizí provenience obecně kladnou hodnotou. Tato strategie je doložena i v západní reklamě (de Pedro 1995, Smith 1997).

Částečný přenos zachovává původní obraz a zvuk, případně i logo/slogan. Verbální složka se převádí doslovně nebo idiomaticky: idiomatičnost v dabingu předchází předepsané normě, tj. vyskytuje se již v období doslovného překladu, což je dáno médiem. Vedle dabingu se do roku 1996 používá i voiceover a titulkování. Až do roku 1995 zní dabing a voiceover strojeně, teatrálně. Převaha dabingu pak signalizuje tendenci ke snižování překladovosti.

Částečná substituce se hojně vyskytuje od roku 1993 - text je přeložen (metoda kolísá mezi doslovností, idiomatičností a nidovskou dynamickou ekvivalencí) obraz a/nebo zvuk je částečně nebo zcela substituován. Částečná substituce se vyskytuje hlavně u obrazové složky a týká se detailů psaného textu, zvl. na obalech, či herců v testimonialech, především jde-li o známé osobnosti. Hudba se většinou nemění a vokální texty zůstávají v originále (populární hudba jako kulisa) nebo jsou přeloženy v případě, že nesou reklamní poselství o výrobku (především jde o tzv. jingles“ - popěvky).

Úplná substituce zahrnuje přizpůsobení reklamy domácí kultuře po všech nutných stránkách a může si vyžádat nový vizuál či značně modifikovaný text až k novému přepisu: jde o vlastní adaptaci provedenou na základě výchozího komunikátu a zadání, přičemž podkladem může být i více reklam. Vzniká-li reklama jen podle (původního) zadání, jde již o novou tvorbu, nikoliv o překladovou záležitost – de Pedro (1995) však i zde trvá na tom, že se jedná o překlad.

Je zajímavé, že výsledky sociologických průzkumů již v roce 1993 vykazují nelibost veřejnosti vůči některým typům reklam (reklamy hloupé a iritující), projekt RIO v roce 1995

pak zjistil, že Češi nesnášejí hyperboly a dávají přednost věcné reklamě, i když mladému publiku se reklamy Marlboro, Pepsi atd. ve formátu životního stylu líbily.

6.4 Marketing a postavení překladu

Od počátku 90. let byl překlad verbální části reklam jen článkem v celém výrobním řetězci importované reklamy.

Zpočátku byl autonomním aktem (filologický překlad jako mezičlánek byl tehdy spíše výjimkou a používali ho textaři, kteří neuměli daný cizí jazyk), od nástupu idiomatického překladu a zvláště adaptace se však stává jen meziproduktem, pořizovaným buď překladatelem přes překladatelskou agenturu nebo textařem před samotným tvůrčím aktem produkce finální verze předkládané klientovi. Postavení překladu je zde tudíž podobné jako v oblasti titulkování a dabingu nebo softwarové lokalizace.

Z historie překladu známe tzv. pořádkový překlad, tvůrcem konečné verze není však další překladatel, ale reklamní textař. V rámci celého procesu adaptace reklamy dokonce nemusí být překlad a úprava verbální složky ani přítomny - komunikát buď verbální složku nemá, nebo se nepřekládá. Přesto jde o adaptaci. Dalším hlediskem je skutečnost, že překladatel není v reklamních agenturách považován za tvůrčího pracovníka schopného vytvořit konečný produkt. Dále lze konstatovat, že v oblasti marketingu převládá pojem překladu vázaný na doslovnost zajišťující spolehlivý převod významu (sémantiky). Samotný pojem překladu se tak v reklamním průmyslu vlastně vrací k počátku 90. let a zároveň se stává mezičlánkem výrobního procesu adaptované reklamy – pouze tento produkt se dostává k příjemci a může být z hlediska překladovosti hodnocen. Mimo oblast reklamních agentur adaptujících reklamu pro domácí trh je skutečnost i jiná, zatím však nezkoumaná: jde především o časopisecké redakce nebo vydavatele turistických informačních tiskovin, v nichž se uveřejňují i inzeráty, které vznikly jinou cestou než přes reklamní agenturu.

6.5 Zadavatel překladu

Klient zastupující dovozce nebo reklamní agenturu, které byl překlad zadán, byli primárními faktory rozhodujícími o předepsané normě převodu – diktovali normu a kontrolovali ji prostřednictvím monitoringu či zpětných překladů. Od roku 1995, kdy je mj. klientovi z průzkumů zřejmé, že existují sociokulturní rozdíly, které by neměl zanedbávat, přechází zvláště velcí klienti k domácím pobočkám mezinárodních reklamních agentur a požadují účinné převody založené na „lokalizaci“.

Zásadní zaměřenost na zdrojový text do poloviny 90. let lze tedy připsat jak specifické představě překladu, tak neznalosti kulturních rozdílů či důvodů je respektovat, nebo snad neochotě je respektovat. V každém případě zde mohl být i důvod ekonomický, protože šlo o malý trh, přičemž marketingová strategie kampaně musela být jednotná. S příchodem idiomatického a adaptačního překladu ztrácí překlad svoji relativní autonomii a očekává se od něj stejná filologická „věrnost“ jako v období překladu doslovného. Vše je řízeno klientem, jehož náhled na metodu převodu se liší zřejmě i pod vlivem výsledků sociologických průzkumů odrážejících změnu postojů spotřebitelů k reklamě a dováženému zboží na konkurenčním trhu. Zadavatelův požadavek adaptace pak obecně znamená požadavek naturalizace, a to nejen verbální složky.

6.6 Překladatel a agentura

Po roce 1998 byl na československém a později českém trhu nedostatek zkušených překladatelů: Zatímco ti zkušení se museli vyrovnat s diktátem normy doslovnosti, ti nezkušení měli situaci ulehčenou, protože sdíleli spolu s klientem stejné laické povědomí o „správném“ překladu jako náhradě lineárních řetězců znaků zajišťujících formální korespondenci bez ohledu na to, že redigovaná verze po kontrole zpětným překladem byla někdy horší než verze dodaná překladatelem (Jettmarová 1995a).

Důsledkem této situace je do roku 1995 vysoce interferovaný překlad na makro i mikrorovině – jde o celé žánrové struktury - komunikační formáty reklamy, textové struktury, pragmatické, sémiotické i jazykové interference, dochází ke vnášení cizích hodnot. Na všech

rovinách jde o kombinaci nového a cizího, napětí a překladovost jsou nejvíce patrné na nižších rovinách – rovině morfosyntaktické a sémantické kolokability (např. *zdraví, které chutná, zažij si tu pravou svěžest, svěží vůně volnosti chuť ráje, hygienická čistota, hygienicky bílá, lesk čerstvé vůně citronů*). Těmto jevům musel příjemce, zprvu očekávající faktickou reklamu, připsat funkci kvazi/poetickou.

Ve druhé polovině 90. let se stává producentem konečné verze textař a u zadavatele jeho důvěryhodnost zřejmě vzrůstá, protože mu svěruje adaptační přístup. Mezinárodní a nadnárodní klient zadává adaptaci místním pobočkám velkých mezinárodních reklamních agentur, které mají typické mezinárodní obsazení výrobních týmů. Malý klient používá české reklamní agentury nebo jen agentury překladatelské.

6.7 Český reklamní žánr a jazyk

Doslovnost jako překladatelská metoda souvisela s neexistencí domácího žánru a jazyka reklamy a podílela se na jeho konstituci. V Maďarsku sledovala obdobný vývoj ve stejném období A. Sohárová (1997) na žánru sci-fi. Rozdíl však spočívá v tom, že v případě reklamy to nebyla přijímající kultura, která se rozhodla prostřednictvím překladu „zaplnit mezeru“; byl to dovozce spotřebního zboží a služeb, v případě podnikových fúzí a prodeje státních podniků pak cizí management. Jde v podstatě o kolonizační efekt umožněný politicko-ekonomickými změnami, tedy otevřením a privatizováním trhu, na který pak proniká internacionalizace a globalizace, o evropské integraci nemluvě.

Vedle samotného překladu reklamy se paralelně na konstituci domácího žánru spolupodílely i jiné aktivity, především přejímání know-how celého marketingového odvětví, jehož je reklama součástí. Vedle zaškolování a výměny zkušeností jde i o přímé kopírování cizích nepřekladových vzorů.

6.8 Příjemce a jeho kultura

Po roce 1989 bylo jedinou reakcí nekritické přejímání cizího, resp. západního, včetně jazyka, především z angličtiny. Tradiční česká xenofilie, tedy víra, že cizí je lepší než české,

v kombinaci s nenasyceným trhem a neuspokojenou touhou po západním zboží vytvořily příznivé podmínky pro kladné přijetí vysoce překladové reklamy.

V polovině 90. let se však postoj českého spotřebitele podle marketingových průzkumů k dovoзовému zboží radikálněji mění ve prospěch domácích produktů ve většině kategorií. Téměř zároveň signalizuje preferenci domácí reklamy. Jettmarová (1997b) uvádí, že k polovině 90. let ztrácí podle průzkumů překladovost reklamy svoji přesvědčovací funkci, tedy i hodnotu, a je vnímána jako hloupá a iritující. Trh je v zásadě nasycený, přebujelá reklama je vnímána jako normální součást života nebo dokonce jako negativní jev. V této době však cizí zdomácnělo a používá se v domácí produkci reklamy. V reklamním odvětví se v druhé polovině 90. let na stránkách časopisu Strategie rozvíjí diskuse o „českosti“ domácího žánru, kritizuje se přebírání cizích vzorů. Na druhé straně právě proto mohla zřejmě nastoupit norma adaptace, která překladovost stírá a lépe vyhovuje konkurenčnímu trhu, kde má reklama hlavně funkci diferenciací (odlišování stejných produktů různých značek) nebo budování věrnosti značce. Lze tedy konstatovat, že se změnou socio-ekonomických podmínek včetně postojů spotřebitele a s konstitucí domácího žánru nastává funkční obrat v překladové reklamě v zájmu její efektivity.

Zde se také můžeme ohlédnout zpět k první polovině 90. let a hledat vysvětlení, jak mohla být doslovná reklama účinná. Vysoká překladovost signalizovala cizost nabízeného zboží stejně jako jeho značka. Tehdy nešlo o diferencovanost značek, pouze diferenciaci mezi domácím a cizím (po rozpadu RVHP na trh proniká především západní zboží), tedy např. jakákoliv čokoláda česká nebo jakákoliv čokoláda zahraniční. Domácí výrobci v tomto období své zboží téměř nepropagují¹⁶⁷, a tak už styk s reklamou vybudoval apercipční rámec, tedy očekávání reklamy na cizí zboží. Reklama se tak stala symbolem nebo indexem cizího zboží a bez ohledu na svůj obsah či srozumitelnost předávala informaci o tržní nabídce, což bylo z hlediska „přesvědčování“ dostatečné. Tato funkce, v zásadě dominantně informativní, byla umocněna i překladovostí – kvazi/poetický efekt poutal pozornost i zájem, a tak bylo možné naplnit tradiční reklamní formuli AIDA (získat pozornost a udržet zájem, přivést k rozhodnutí a k akci).

¹⁶⁷ Soukromé firmy však často volí cizí názvy typu „Svoboda Movers“.

Překládovost tak vedla k ostenzivní komunikaci – reklama získala autoreferenční funkci, poutala pozornost i na komunikát, tedy jeho rétoriku i kvalitní technické provedení, což bylo nepřehlédnutelné např. v oblasti direkt marketingu, kdy spotřebitel obdržel do schránky osobní dopis se stíracím losem apod. Nepozorovaně s tím se vnášely i nové hodnoty. I když znění reklamy bylo cizí, někdy i nesrozumitelné, byla reklama vnímána na pozadí očekávání – očekávalo se oznámení o dostupnosti západního výrobku na domácím trhu – cizí provenience byla nejvyšší společenskou hodnotou zboží převyšující jeho užitek. Odklon od jazykové normy na nižších rovinách, produkující kvazi/poetický efekt, účinnost reklamy dále zvyšoval tím, že smýval hranice mezi smyslem a nesmyslem, standardním a substandardním překladem, dobrou a špatnou reklamou a přinášel stále něco nového. Dá se říci, že překládovost byla jedním z přesvědčovacích faktorů v reklamě. To potvrzují i jiné výzkumy z oblasti kognitivní psychologie: Domzal et al. (1995: 25) např. zjistil, že cizí slova v reklamě zvyšují vnímatelnost i zapamatovatelnost díky své neočekávanosti; podobně Hwai (2000) zjistil, že neočekávané, dokonce i nerelevantní informace zvyšují percepci a kladný postoj k reklamnímu sdělení.

V roce 1994 je trh nasycen a dochází k ekonomickému propadu. Následné průzkumy zjišťují změny spotřebitelského chování - spotřebitel začíná být reklamou unaven a má již dostatek zkušeností se západním zbožím v porovnání s domácím a začíná mu jít o užitek.

Spotřebitelský průzkum v roce 1995 (Příbová 1996: 117) ukázal, že spotřebiteli je lhostejné, zdali je prostředí v reklamě cizí či domácí nebo zdali je reklama původu cizího či domácího. Avšak již v roce 1996 zjistily jiné průzkumy (cf. Jettmarová 1997b), že klesá preference cizího zboží a reklamy. V roce 1999 průzkum Marktestu (Všetečková 2000) ukázal, že s výjimkou mládeže preferuje konzument domácí reklamu. Stejný trend potvrzují data z průzkumů Transfactum (www.transfactum.cz) v letech 1997, 2001 a 2003, zvl. ohledně preferencí domácího zboží. Ještě v roce 2003 považuje 85% dotázaných užitečnou hodnotu zboží za důležitější než jeho značku.

Smithová (2002: 332-334) provedla v roce 2000 dotazníkový průzkum mezi 50 ruskými vysokoškolskými studenty, následovaný rozhovorem. Přestože vzorek nebyl příliš vhodný, z hlediska překládovosti překládové reklamy zjistila, že indikátorem překládovosti je pro příjemce dabingovost (zvl. nesynchronie mezi výslovností a pohyby rtů), neruské prostředí a herci, lepší technické provedení, jiný vizuální styl, větší líbivost a uhlazenost, menší

verbozita, větší podíl vizuálu a hudby a občas lepší srozumitelnost. Pouze jeden student uvedl jazykovou nepřírozenost nebo nepříjemnost. Na druhé straně byla domácí ruská reklama identifikovatelná podle použití domácího prostředí, herců či postaviček z kreslených filmů, hudby, poezie a tradic, horšího technického provedení, humoru, apelu na domácí mentalitu, absence cizích jmen, občasného přehánění nebo chybění významu. Podobný výzkum pro český trh nemáme k dispozici, nicméně lze odvodit hypotézu, že příjemcem vnímané signály překladovosti budou, pravděpodobně od poloviny 90. let, spíše jinde než v oblasti mikrojaskové.

6.9 Na čem se překladovostí konstituoval domácí žánr?

Z hlediska typu reklamy existovala za socialismu propagace tisková a televizní, sporadicky i rozhlasová; venkovní reklama byla omezena na ideologickou propagaci (velkoplošná hesla) a plakáty oznamující kulturní akce. Po roce 1990 zaznamenává vzestup reklama rozhlasová, nová je reklama vnitřní na různých médiích, dále direct mail, rozmáhá se reklama venkovní (billboardy, bigboardy, megaboardy, světelné panely).

Reklamní formáty se na Západě od 50. let vyvinuly od užitekivosti až k reklamě životního stylu (Leiss et al. 1993). Zatímco užitekivý formát je soustředěn na užité vlastnosti zboží (např. odstranění skvrn na prádle nebo jeho bělost), imageový zdůrazňuje jeho společenskou hodnotu (např. hezké nohy bez celulitidy), která je v personalizačním formátu připsána konzumentovi (úspěšnost v rámci vlastní skupiny – např. atraktivnost dívky bez celulitidy); ve formátu životního stylu je pak vztah obrácen – konzument, žijící určitým stylem, se bez daného zboží neobejde, protože patří k jeho životu (např. hraní golfu u úspěšných podnikatelů). Tabulka 2 uvádí průnik formátů v překladu a jejich konstituci v domácím žánru:

Formát	Západ	ČR (překlady)	ČR (původní)
Užitkovost produktu	50. léta	1990 -	(50. léta); 1993-
Image produktu	60. léta	1990 -	1995-
Personalizace spotřebitele	70. léta	1990 -	1997-
Životní styl spotřebitele	80. léta	1990 -	1999-

Tab. 2: Reklamní formáty. Klasifikace (Leiss 1993)

S tím souvisí i tzv. reklamní styly, žánrové makrostrukturní vzorce typu slohových postupů, které bývají kategorizovány velmi rozmanitě; k roku 2000 se již všechny i v domácí tvorbě uplatňují:

Styl	ČR (1948-1990)	ČR(1990-) překlady	ČR (2000) původní
Before-and-after	-	+	+
Slice-of-life	-	+	+
Testimonial	-	+	+
Vyprávění	-	+	+
Písně/popěvky	-	+	+
Křížovky apod.	-	+	+
Soutěže	-	+	+
Osobní dopis	-	+	+

Tab. 3: Reklamní styly (výběr)

6.9.1 Komunikační a reklamní strategie, strukturní vzorce

Tvrdá reklama opřená o racionalitu a argumentaci se na Západě vyvinula směrem k měkké reklamě založené na emocionálním apelu, užívají se však strategie obě a jsou vnášeny překladem. K roku 2000 se v české reklamě objevují obě komunikační strategie. Tvrdá reklama byla dlouho českému spotřebiteli bližší – průzkumy ukázaly preferenci faktické racionální reklamy, která se váže na formát užitkovosti. To mj. souviselo i se zaváděním nových výrobků (jako např. dentální nitě) – v období jejich uvádění na trh pro ně byla produkována zvláštní reklama pro východoevropské trhy.

Reklamní apel je založen na tvůrčím nápadu (creative idea) prezentovaném jistou reklamní strategií založenou na obecných rétorických principech (např. metafora, kontrast,

personalizace produktu) a přenosu abstraktních kvalit na produkt (např. *Sušenky plné štěstí; Zdraví, které chutná*). Příjemce se s nimi seznámil prostřednictvím překladové reklamy a zvykl si na ně. Domácí reklama je pak přebírá, stejně jako jemnost a nepřímost apelu ve formě slabé implicitní nabídky namísto silného explicitního požadavku (*Pijte mléko – je zdravé*) nebo oznámení.

Strukturní vzorec závisí na stylu, typu, formátu a strategii reklamy. V překladech byl kalkován a spolu s nápodobou v nové české reklamě se stal očekávaným, stejně jako tzv. vypůjčování stylů, kdy se reklama tváří jako jiný útvar. V tiskových médiích pak v 90. letech není řídká ani nepovolená, tzv. skrytá reklama ve formě informativních článků radících spotřebitelům. Strategie loga v angličtině byla přejata i Škodovkou: z původního sloganu u loga „*Myslíme dál*“ přešel výrobce i v české reklamě na „*Simply Clever*“. Domácí reklama tak svou pseudopřekladovostí překladovost převzaté reklamy stírá; totéž se děje na mikrorovině.

6.9.2 Mikrorovina

Prostřednictvím reklamy asimilovala čeština řadu cizích struktur, především z angličtiny, z níž se převážně reklama překládala. Princip ekonomie, který se týká výstavby celého textu, se v doslovných překladech nejprve projevil přílišnou kondenzací a nominalizací, což s idiomatickým překladem částečně mizí, alespoň v povrchových strukturách. Oddělování větných členů tečkou (tzv. chopping, parcelace) se však dostává i do domácí tvorby, protože má funkci zdůrazňovací. Jde především o vzorec NP + VP s elipsou sponového slovesa aj.: *IPB. Lev na Vaší straně ve světě financí. Kredit. Karta, která Vám půjčí. Na cokoliv.*

Ve struktuře jmenné fráze je nejmarkantnějším případem asimilace předřazení názvu před apelativem, jako např. *Toma voda* či *Figaro čokoláda* konkurující původnímu řazení *auto Škoda*. Privlastňovací *Váš/váš/Tvůj/tvůj* nakonec ustoupilo zvratnému *svůj* tam, kde původně v češtině žádné zájmeno nebylo (typ *Porad'te se s lékařem*). Na nepřirozené kolokace z potřeby přiřazování abstraktních kvalit výrobku jsme si zvykli i v domácí tvorbě: *chuť plná života, sušenky plné štěstí, svěží chuť svobody* nebo *zdraví, které chutná*. Sémioticky se propagované hodnoty obecně váží k základním motivům a potřebám – požitek, spokojenost, uznání a společenská integrace, krása, zdraví atd. a zároveň podporují konzumerismus (typ

„nové a lepší“, pohodlné dosažení cíle atd.), s čímž souvisí nadstavbové hodnoty typu rodina, úspěch, bohatství, efektivita, životní styl, volný čas atd.

U struktur slovesné fráze pronikají přes překlad do domácí tvorby nesystémové imperativní konstrukce BUĎ + značka/název výrobku ve smyslu „dej se na“: *Bud' PIGI* (reklama na český čaj Pigi), *Bud' www.Quick.cz* (reklama Telecomu na produkt Quick mail); používají se i anglická imperativní slovesa, případně po konverzi ze substantiv (*Tatooo na svůj mobil, Go na Juice*).

V morfologii je snad nejprůzračnější stupňovatelnost relačních a látkových adjektiv, která se kdysi objevila v reklamní angličtině (Leech 1966): *nejčokoládovější, mnohem krémovější, bílá je bělejší*, stejně jako neúplné komparativy a superlativy vázané jak na ekonomii výrazu, tak na zákaz srovnávací reklamy. Do české reklamy také pronikají různé rétorické figury a tropy, jejichž popis zde neuvádíme.¹⁶⁸

Sémantický kalk může časem asimilovat, jako v případě reklamní kampaně Eurotelu na Juicemobile z roku 2000:

*Jsem příliš sexy pro dřepění v kanclu.
Jsem příliš sexy pro fronty u přepážek.
Jsem příliš sexy pro zprávy z rádia.
Jsem příliš sexy pro osobní rezervaci letenek.
Jsem příliš sexy pro tlusté slovníky.
Jsem příliš sexy pro květinářky.
Jsem příliš sexy na chození do obchodů.
Jsem příliš sexy pro internet u stolu.
Jste dost sexy pro olympijské hry?
Jste dost sexy pro okamžité zprávy od protinožců?
Nebo snad nejste příliš sexy, abychom se v Sydney potkali?*

Zatímco v reklamě na cigarety z téhož roku je patrné použití spíše v původním významu (*Nic není víc sexy než Camel se rtěnkou*), v dalších letech se slovo *sexy* používá již v rozšířeném významu:

¹⁶⁸ Analýzou rétorických prostředků a jazykových výpůjček v ruské překladové a nepřekladové reklamě v období 1997-2001 se zabývá Smithová (2002). Pro českou reklamu, avšak nediferencovaně mezi překladovým a nepřekladovým systémem, viz Čmejrková (2000).

Ještě pořád jste příliš sexy na to jít volit? (volební kampaň, listopad 2002)

Bud'te sexy.... Nakupujte chytře. (FREEPORT 10/2003)

Tato původní kampaň na Juicemobile vznikla v české pobočce agentury Leo Burnett (autory námětu jsou jeden cizinec s anglosaským jménem a jeden Čech). Podle televizního spotu lze základní motivaci námětu identifikovat v populární britské písni z konce 90. let *I am too sexy for ...*, kde slovo sexy má přibližně neologický význam „pokrokový“, „moderní“. Krátce po uveřejnění této kampaně vzniká domácí zábavná internetová tvorba, která imituje i grafický formát reklam a je založena na parodizující aluzi, např.: *Jsem příliš sexy pro shánění drog na ulici, Jsem příliš sexy pro fronty na hajzlu, Jsem příliš gipsy pro fronty na pracovním úřadě*. Navíc při zadání „příliš sexy“ do vyhledavače Google zjistíme, že nejen v češtině bují tato fráze v mnoha různých textech s již novým významem¹⁶⁹. Obdobné „zlidovění“ reklamy jsme zažili již počátkem 90. let, kdy z reklamy na prací prášek Vizír se sloganem *Vy zíráte, my zíráme* vznikla parodie na toaletní papír Vyser.

6.9.3 Přehled paralelního vývoje domácí a překladové reklamy

Následující tabulka uvádí vývojové změny v překladu a domácí reklamě v souvislosti s vnějšími faktory:

	1990-199(3)4	199(4)5-1996	199(6)7-2000
Metoda centrální (norma)	Doslovná	Idiomatická	Adaptační
Metoda periferní	Bez překladu Idiomatická	Bez překladu Doslovná Adaptační	Bez překladu Doslovná Idiomatická
Posun	Exotizace	Neutralizace	Naturalizace
Český žánr (nástup)	Oznámení Informativní Užitkovost	Image	Personalizace (Životní styl)
Trh	Nenasycený	Nasycený	Přesycený

¹⁶⁹ K roku 2009 doznalo rozšíření denotativního významu tohoto slova i rozšíření významu konotativního/asociativního v souvislosti se „sexy mozem“ Jiřího Paroubka.

	Nekonkurenční	Nekonkurenční	Konkurenční
Klient	Zahraniční Fúze	Zahraniční Fúze Domáci	Zahraniční Fúze Domáci
Preference spotřebitele: původ zboží	Zahraniční	Domáci zahraniční (závislost kategorii)	Domáci (preferenze zahraničního v omezené skupině zboží)
Postoj spotřebitele k cizí reklamě	Líbí	Nevadí	Nelíbí/vadí
Postoj spotřebitele k reklamě	Věří	Nevěří	Nevěří Obtěžuje

Tab. 4: Přehled vývoje překladu reklamy ČR po roce 1989.

Z hlediska překladovosti je zajímavá souvislost vývoje překladové normy a zjištěných postojů spotřebitele k překladové (cizí) reklamě a cizímu zboží: v přímé úměrnosti je adaptace reklamy s neoblibou cizosti na již konkurenčním trhu. Navíc si příjemce vypěstoval k reklamě averzi a s tím související percepční a retenční selektivnost i resistenci (vnímání a zapamatování), což lze odvodit z jeho zjištěných postojů k reklamě. Vývoj domácích reklamních formátů a „mezinárodní“ typ domácí reklamy (včetně zdokonaleného technického a výtvarného provedení, které jsme zde nepopisovali) pak adaptaci umožňují a snižují překladovost – u takto formovaného příjemce mají zajistit její percepci, recepci, retenci a působení. Popisu této stránky se věnovala Kuncová (2007).

Z hlediska překladatelské metody (normy) výzkum rovněž potvrdil teorii periferie – centrum; od počátku koexistují různé metody, z nichž v každém období je jedna považována za centrální. Diktát normy a kontrola její aplikace je v rukou zadavatele, přičemž je možno je usouvztažnit nejen s charakterem předlohy již vytvářené s ohledem na přijímající kulturu či kultury, ale i se specifickým vývojovým stadiem trhu a spotřebitele, jakož i specifickou funkcí spotřebitelské reklamy vzhledem k „životnímu cyklu“ výrobku a jeho diferenciaci.

Zajímavá byla funkce překladové reklamy v první polovině 90. let – formální i obsahová „jinakost“ diskurzu se jednak podílela na konstituci domácího žánru a vytváření spotřebitelských hodnot, jednak z hlediska působení a příjemce se uplatnila funkce poetická, vytvořená cizostí (stylistický kalk či přepis). Z tohoto hlediska lze relativizovat Dolníkův pojem „percepční přístupnosti“.

6.10 Závěrem

Reklama je multimediální žánr a chceme-li na ní zkoumat jakékoliv translatologické kategorie, musíme se soustředit na analýzu vnitřních i vnějších procesů, přesahujících tradičně zkoumané faktory a aspekty. Jinak dosáhneme přinejlepším pouze k deskripci, nikoliv k explanaci. Z kategorií jsme vybrali překladovost – kategorii výrazně exponovanou směrem k empirickým datům vázaným na příjemce. Chtěli jsme na vnějších a vnitřních vývojových souvislostech ukázat, že pouhá srovnávací analýza originálů, překladů a původní domácí tvorby (texty a jejich autonomní systémy) ani po doplnění výzkumu vnějších procesů není s to překladovost adekvátně zachytit a musí být doplněna sociologickým průzkumem příjemců (nebo alespoň experimentem. Zcela stranou jsme ponechali aspekt kulturní konvergence, který jde v případě reklamy oběma směry: vedle adaptačního přenosu je již samo výchozí sdělení vytvářeno z hlediska cílového kulturně ekonomického nadnárodního regionu (regionální hodnoty), často s ohledem na „transkulturní subkulturu“ jako v případě globalizující reklamy. Dotkli jsme se však hranice originál-překlad v případě reklamy vznikající v mezinárodních tvůrčích týmech (Juicemobile 2000), která by z hlediska výrobního procesu zasloužila bližší zkoumání.

Výsledky, které náš výzkum v dekadě 90. let přinesl, jsou nicméně zajímavé, protože ukazují vzájemnou závislost vněsystémových a vnitrosystémových dynamických proměnných. Závislou veličinou ve třech synchronních řezech odpovídajících námi stanovené periodizaci vývoje metod převodu byla překladovost, sledovaná téměř výlučně v oblasti verbální složky. Klesání míry překladovosti jsme mohli usouvztažnit se změnami metody převodu, vývojem domácího žánru a postojem příjemce k cizí reklamě a výrobkům.

Import reklamy a stanovení metody převodu ze strany dovozce souvisely s politicko-ekonomickými změnami: z hlediska moci a ideologie je možno tento jev označit jako „kolonizační“; z neutrálního hlediska deskriptivistů pak jako „zaplňování mezery v domácím systému“, kdy však nešlo o iniciativu přijímací kultury. V počátcích by bylo možno překladovost v reklamě chápat obdobně jako estetickou funkci překladovosti v uměleckém překladu, jak ji zmiňuje Levý (1971: 45n) – novost (entropie) byla zřejmě primárním faktorem zajišťujícím funkci reklamy z hlediska zájmu i zapamatování (lokovala selektivní recepci a retenci) – tyto dva parametry byly dostatečné, dokud se trh nevyvinul v přesycený a

konkurenční a dokud si příjemce nevypěstoval resistenci, k níž vedla rostoucí míra standardizace a redundance reklamních sdělení související i s paralelním konstituováním se domácího žánru. I z těchto důvodů je inovace v tomto žánru základním předpokladem a hnací silou jeho neustálého vývoje. Nelze také zapomínat, že výskyt cizích prvků i v reklamě původní je jednou ze standardních komunikačních strategií. Je zřejmé, že empirický výzkum se u kategorie překladovosti nemůže obejít bez šetření provedených na samotných příjemcích, což především znamená získat data z marketingových výzkumů.

I kdybychom se měli částečně opakovat, otevírá tento provedený výzkum otázky jako koncepce překladu (ať už se nazývá jakkoliv), otázku překladu „zdola“ nebo „shora“, s tím spojený filologický a těsný překlad – zde dává zapravdu Tymoczkové, pokud jde o západní koncept přeladu jako těsného (v praxi u laiků), nedává jí zapravdu pokud jde o „zmocnění“ překladatele a ignoranci zadavatele – v této oblasti jde o čirý idealismus, zvl. ve spojení s faktem, že překlad je pouhý meziprodukt (polotovar) – pokud vůbec fyzicky existuje, a za konečný produkt odpovídá někdo jiný atd. Relativizuje se Dolníkův předpoklad o percepčním přizpůsobení jazykově systémovém (do jaké míry?), ale objevuje se jako širší vazba na kognitivní a sociálněpsychologické předpoklady příjemce. Také otázka funkcí překladu se rozšiřuje a zároveň je zpochybněna německá teorie textových typů a objevuje se její a-historický preskriptivismus. V oblasti metodologické bylo uplatnění českého přístupu výhodné, protože umožnilo otevřený výzkum, který směřovalo k hledání souvislostí umožňujících vysvětlení zkoumaného jevu.

Zkoumání kategorie překladovosti na reklamním žánru tvoří zároveň přechod k následujícím kapitolám, které se věnují netradičním překladovým jevům či oblastem a pro které platí totéž co pro reklamu – zájem translatologie o tyto oblasti je velmi malý, přitom by bylo možno jejich výzkumem teorii překladu i metodologii právě takovu aplikací následně modernizovat. Krátce se o výzkumu reklamy také ještě zmíníme v kapitole věnované organizační struktuře a kolektivní produkci na příkladu mezinárodních časopisů v rámci prezentace „nových jevů“.

Než přejdeme ke kapitolám o těchto nových jevech, uvádíme pro zajímavost retrospektivní ukázkou z „cesty k překladovosti“ pomocí české teorie a metodologie. Příspěvek byl autorkou přednesen pod názvem *Determinující faktory překladatelské strategie/normy v reklamním žánru* na Letní škole v Budmericích a následně v roce 1998 publikován. Je zajímavý tím, že si s výjimkou pojmu „kolonizace“ v popisu a explanaci vystačil konstruktivismem českého

strukturalizmu, přičemž mj. neměl problém s proniknutím do různých hodnotových systémů, k čemuž by nás podle našeho názoru žádná z existujících západních teorií překladu ani nepřipustila. Tím chceme naznačit, že následující kapitoly sice zdůrazní nedostatky naší i zahraniční teorie v různých oblastech, nicméně není záhodno, jak se říká, vylévat s vaničkou i dítě. Příspěvek uvádíme (s výjimkou nadpisu, motta, číslování a postskriptu) v jeho původní podobě (čímž se nevyhneme některým opakováním z předcházející kapitoly).

7. Na cestě k překladovosti v praxi (retrospektiva)

ANO! Chci se stát okamžitě krásnější! Zašlete mi v diskétním balení ...

Výzkum překladové reklamy v období 1989-1998 ukázal výraznou tendenci klesání zprvu velmi vysoké míry překladovosti. Zlomovým se jeví rok 1995, kdy překlad začíná nabývat charakteru překladu skrytého, zcela v souladu se současnou strategií převodu tohoto žánru v západních zemích.

Do roku 1995 umožňovala vysoká míra překladovosti příjemci text jednoduše identifikovat jako cizí. Tato strategie převodu se z pohledu translatologie jeví jako kontraproduktivní, protože textový typ s dominantní funkcí přesvědčovací je/má být převáděn právě jako skrytý překlad: příjemce má vnímat text jako přímo určený jemu, čímž se vytváří předpoklad pro přesvědčovací účinek textu. Zprvu se tedy vysoká míra překladovosti v uvedeném období jevila jako negativní rys, potvrzovaly to i zveřejňované reakce příjemců. Zdálo se, že faktorem, který tuto neúčinnost reklamy způsoboval, byl překladatel a jeho nekompetence. Přejít k jiné strategii zhruba v roce 1995 byl však pouhou změnou překladatelské kompetence jen ztěžlivě vysvětlitelný a bylo nutno prozkoumat vliv a vývoj několika dalších faktorů, které se na konstituci a změně překladatelské strategie mohly podílet: agentura, zadavatel, příjemce, český trh a sociokulturní prostředí, žánr a jazyk české reklamy. Výsledky jsou zajímavé a jen potvrzují, že popis a vysvětlení translatologických jevů není bez vnějšího kontextu možný.

Studie pokrývající dané období vycházela z náhodně sebraného vzorku textů (tisková reklama, televizní reklama, billboardy), zveřejněných výsledků marketingového výzkumu a výzkumu veřejného mínění, z odborných marketingových studií, tisku a z rozhovorů s pracovníky reklamních agentur.

7.1 Strategie převodu

Na reklamních textech by zkoumán měnící se globální přístup k převodu sdělení do našeho prostředí, tedy překladatelská norma, a míra překladovosti. V období 1989-1998 se norma měnila velmi rychle a výrazně.

V letech 1989-1994 se souběžně vyskytoval přenos reklamy bez překladu, tj. reklama v **původním znění**, zvláště častá v období 1989-1992, a **překlad doslovný se zpětným překladem** pro kontrolu, u kterého ještě můžeme pozorovat klesající míru doslovnosti (zhruba od překladu slovo za slovo, s tendencí zachovávat slovní druhy, k překladu těsnému, používajícímu již lexikálně gramatických transformací). V období 1995-1996 je reklama v původním znění řídká, má tendenci se omezovat pouze na určité druhy výrobků, jako cigarety, alkohol, parfémy a jiné luxusní zboží, což odpovídá západní konvenci: otevřená cizost sdělení tu podtrhuje provenienci výrobku, která má kladnou přesvědčovací hodnotu. Zajímavé je, že se zároveň přestává používat titukování a přechází se pouze na dabing, což lze považovat za další projev tendence ke skrytému převodu. V tomto období se paralelně objevuje i **překlad idiomatický** (termín užívaný reklamní praxí), u kterého se předpokládá přirozenost vyjadřování, tedy respektování jazykového úzu. Zde nastává i zmíněný zlom a přechod ke skrytému překladu.

V roce 1996 používá reklamní praxe termín **adaptace**, vytěšňující idiomatický překlad. Změna terminologie odpovídá změně strategie převodu: kromě přirozeného vyjadřování se předpokládají i nutné, většinou částečné úpravy obrazu (např. přetočení detailů, které mají ukazovat na domácí prostředí, jako text na obalu výrobku v češtině), případně další změny v obsahu a výrazu sdělení z důvodů sociokulturních rozdílů při zachování tzv. tvůrčího nápadu. Zřejmě proto, že takové úpravy někdy znamenaly novu výrobu reklamy podle původního scénáře s jeho případnou úpravou, vžil se termín **převzatá reklama**, i když v konkrétním případě může jít jen o volnější překlad textové složky (např. *Signal. Your family teeth should last for the lifetime* - *Signal. Zdravé zuby po celý život*), tedy o adaptaci.

Exotické prvky ve verbální složce je možno dnes považovat za nefunkční, i když si některé společnosti trvají na zachování sloganu v angličtině. Např. *Let's make things better* pro Philips, kdy anglickou verzi považuje firma za součást své komunikační strategie, přispívající k rozlišitelnosti značky (Strategie 2/1998). Původní znění se také zachovává, má-li podtrhnout cizí provenienci výrobku. Exotické prvky v obrazové složce převzaté reklamy bývají často přenášeny beze změny (např. automobil projíždějící exotickou krajinou). S tím, jak se mění náš trh, se pak exotičnost obrazu může stírat již samotným změněným očekáváním (např. architektonické řešení a zařízení kuchyně v reklamě na čistící prostředek).

Současný stav naší reklamní praxe je možno charakterizovat jako stále se měnící a poněkud nepřehledný, protože se domácí trh, spotřebitel i žánr ještě vyvíjejí a mění, často se mluví o chybějící střední vrstvě. Jak ukazují polemiky na stránkách marketingového časopisu Strategie, není zatím jasná ani hranice mezi reklamou původní a reklamou převzatou, zvláště tehdy, přebírá-li se a upravuje scénář. S tím souvisí otázka, co je česká reklama, protože i původní zakázka a originální nápad jsou v dnešních českých pobočkách nadnárodních agentur realizovány mezinárodními tvůrčími týmy, případně točeny v cizině. V dnešních diskusích na stránkách Strategie (6/1998) se prosazuje názor, že původní, česká reklama je ta, jejíž tvůrčí záměr vznikl na našem území bez ohledu na národnost autora záměru, realizačního týmu a místo natáčení. Není tudíž výjimkou, že autorem tvůrčího nápadu je cizinec, který nemluví česky, což opět vede ke stírání hranice mezi českou a převzatou reklamou.

Podíváme-li se na samotného překladatele z hlediska jeho překladatelské strategie, vzniká další otázka: převod díla se řadí mezi tvůrčí činnost (např. titulkování, dabing, literární překlad), ale podle Touryho (1980, 1995) je užitečné rozlišovat mezi literárním a neliterárním překladem díla: překlady reklam stavějících na normě doslovnosti za tvůrčí považovat zřejmě nemůžeme, ať již funkční byly či nikoliv. Jinou otázkou zůstává, zda a jak tvůrčí a netvůrčí překlad reklamy rozlišuje náš autorský zákon, jehož připravovaná novela považuje reklamu za kolektivní dílo.

7.2 Funkčnost překladové reklamy v letech 1989-1998

Doslovnost typu "*Vychutnej si tu pravou svěžest*" nebo *ANO! Chci se stát okamžitě krásnější! Zašlete mi v diskétním balení ...*, vyvolávající překvapení a nevoli, protože neodpovídala očekávání adresáta, bychom považovali za nefunkční, pokud nezvážíme hodnotu cizosti v letech, kdy náš trh přecházel ze státního monopolu na konkurenční. Adresát toužil po západním zboží, které bylo nyní dostupné, starý trh se po léta vyznačoval neschopností uspokojit poptávku. Právě cizost, kterou česká mentalita tak obdivuje, se uplatnila jako přesvědčovací prvek. Reklama nemohla být cizejší, než ve svém původním znění, tedy nepřeložená. Nešlo o to, aby adresát pochopil obsah sdělení, stačila cizí forma. Později je nositelem cizosti v překladu výrazná míra překladovosti.

Zhruba k roku 1995 se náš trh stává konkurenčním, poptávka s nabídkou se vyrovnává a výzkumy ukazují, že Čech začíná dává přednost českým výrobkům a české reklamě, protože se orientuje na základě své zkušenosti a racionality podle ceny a kvality. Zjišťuje, že z

utilitárního hlediska hodnota českého a cizího zboží neodpovídá jeho původnímu přesvědčení. Zjišťuje, že reklama klame a že *vypere dočista do čista* není tak dočista pravda, což dokládá i *Vanish, skvrn a špíny se zbavíš*. Zjišťuje, že mu reklama spíše "pere mozek", zatímco skvrny na prádle zůstávají. Začíná si tedy stejně jako jeho západní protějšek postupně vytvářet rezistenci vůči reklamnímu přesvědčování a začíná užívat mechanismu selektivního vnímání. Překladová reklama se právě v období tohoto zlomu mění na skrytou.

Proimortní politika otevřela po roce 1989 cestu západnímu zboží. Pro jeho dovozce byl průnik na náš trh bez reklamy a dalších marketingových aktivit nemyslitelný. Pro náš průmysl, který se zabýval tím, jak přežít, ani pro naše nové podnikatele, však povědomí nutnosti reklamy zpočátku neexistovalo; pokud se reklama používala, měla až na řídce výjimky konvenci starého předrevolučního žánru. V letech 1989-1995 u nás tedy převládá reklama cizí, dovezená spolu se zbožím. Překladatel neměl odkud čerpat modely textů, protože nový český reklamní žánr nebyl konstituován. Nezbylo mu než přejímat vše: textovou výstavbu, přesvědčovací strategii, jazyk. Některé systémové interference na mikrorovině však nezbytné nebyly, přesto k nim docházelo (sr. *váš místo svůj*, přívlastkový typ *Highland slady*). Může to svědčit o neprofesionalitě překladatele, která se vyznačuje právě volbou příliš malých překladových jednotek. Ale stejně to může svědčit i o rozkolísané normě češtiny po roce 1989: překladová interference, a tudíž překladovost je podle Touryho zákona interference nevyhnutelná a přímo úměrná žánrové či jazykové rozkolísanosti.

Demonopolizace rovněž přináší vlastnictví se zahraniční účastí, a tak se postupně objevuje i česká reklama na české výrobky (Figaro, Škoda, Petra, Jar); podle západního vzoru se zavádějí nové formy prodeje, jako direct mail, které komunikují vypůjčenými vzory (např. osobní dopis s nabídkou zboží nebo služby, tiskový inzerát s kupónem). Na velikost našeho trhu vzniká až velký počet českých reklamních agentur a poboček nadnárodních agentur, v uvedeném období se tedy vyvíjí a konsoliduje i marketingový průmysl podle západního vzoru. Překládají se příručky, nadnárodní agentury si své místní týmy školí v západních reklamních strategiích. Český tvůrce se snaží dosáhnout svůj západní vzor s větším či menším úspěchem: zvláště napodobování reklamy tzv. životního stylu je obtížné, ale i použití triviální strategie personalizace (např. *Jsem to já, Sporožiro*) nebo apelu na chuťový vjem (např. *Hudba, která chutná*), či spojení výrobku s abstraktní vlastností pomocí dvojmyslu (*Jogurt, který sníte*) se nemusí vydařit. Naopak reklamní spoty na kečup Heinz z dílny Mark/BBDO jsou natolik globální a zdařilé, že se jejich česká provenience nepozná.

Zadavatel překladu reklamy nebo reklamy nové (klient, nadnárodní agentura) se v námi sledovaném období začíná více orientovat na tzv. full-servisové agentury, které zpracují jeho zakázku komplexně. Překlad/adaptace je integrální součástí. Za nezdařilostí výsledku se často

skrývá nepochopení a/nebo doslovnost převodu, která je charakteristická pro neprofesionálního překladatele i pro zadavatele překladu: odpovídá tradiční mylné představě, že překlad je tím dokonalejší a věrnější, čím je doslovnější. Zadavatel instruuje překladatele, že překlad musí plně respektovat přesný význam textu, navíc případně i zachovat všechny použité metafory, je-li na nich apel postaven. Toto pak kontroluje na zpětném překladu.

Z našeho pohledu překlad kopíroval povrchovou strukturu textu a očekávalo se, že takový převod automaticky zajistí přenos stejného smyslu. Interpretační složka, očekávání a presupozice adresáta, nutné pro porozumění, byly ignorovány. Tak jsou v roce 1992 *Staňte se přirozeně krásnou* pro kosmetiku nebo *Vytiskneme i váš úsměv* pro kopírovací stroj jsou pro Čecha nelogické; *Vychutnej si tu pravou svěžest*, *Vezmi si svou Kinder* a *Čistý duch vodky* pak nesmyslné. Na druhé straně se objevily překlady, které doslova předběhly svou dobu. Již legendární slogan *Aby váš motor skvěle Shell* z roku 1992 byl typem volnějšího adaptačního překladu původní verze *Go well. Go Shell*. O to zajímavější je fakt, že překlad vznikl v české agentuře, ale i to, že jeho autorem nebyl ani překladatel, ani reklamní textař, nýbrž manželka ředitele agentury. Verze ji napadla při vaření, když si manžel postěžoval na svou neschopnost nalézt vhodné řešení.

Ještě v roce 1995 odpovídá ředitel TV Novy na stížnosti diváků ohledně hloupé, iritující, nesmyslné a urážlivé reklamy, že si klient trvá na doslovném překladu a co nejmenších změnách, protože věří, že jeho reklama pro mezinárodní trh je výborná. Tuto závislost překladu na výchozím textu lze hledat nejen v mylných představách klienta a toho, kdo překlady pořizoval, ale i ve snaze propagovat jednotný image jednotnou reklamní strategií. Výroba nové reklamy pro malý trh je rovněž velmi nákladná. Navíc Češi svůj žánr reklamy, který by odpovídal funkcím na konkurenčním trhu neměli, moderní reklamu neuměli a klient jim proto nechtěl dát příliš volnou ruku ani přílišnou důvěru. Léta 1996-1998 přinesla obrát: termíny adaptace a převzatá reklama svědčí o vývojovém zlomu v několika směrech: trh je konkurenční, spotřebitel i reklamní tvůrce zkušenější, klient se poučil a má větší důvěru, konstituuje se česká reklama a občas získá i cenu na mezinárodní soutěži.

7.3 Konvence reklamního žánru a jazyka

Dnes již přijímáme, že *bílá je bělejší* a *čokoláda čokoládovější*, používáme *Tygr myčku*, *Smart kartu* i *Finlandia vodku* a máme svoji *Gambrinus ligu*, *Hrob bar* a *Taft lak na vlasy*. Do češtiny pronikly takové reklamní konvence jako stupňování nestupňovatelných adjektiv, vlastní jméno v prepozici k apelativu, ale i přivlastňovací zájmeno místo zvrtného nebo

nulového, typu *Poradte se s Vaším lékařem*. Neobvyklá spojení jako *hygienická čistota*, i to, že *Danone. Zdraví, které chutná*, již očekáváme, i když méně zdařilé nápady českých reklamních tvůrců často zaskočí, jako *Malujte Superlexem, najdete zlato; Oplatky Opavia plné štěstí* nebo *Smetanový plamen zdraví. Florian jogurt*, který se snaží zřejmě navázat na předrevoluční *Smetánek. Pramen zdraví z Posázaví*.

Konvence a jazyk českého reklamního žánru se stále ještě konstituují, tento proces probíhal a probíhá pod silným tlakem vlivu reklamy západní, takže dochází i k porušování jazykové normy, nemluvě o pravidlech sémantické spojovatelnosti. Pokud bychom hodnotili tento jev negativně, připsali bychom vinu pravděpodobně překladateli, který češtinu znásilňoval. Faktem však zůstává, že překladovou normu doslovnosti diktoval zadavatel (klient, nadnárodní agentura). S ním se pak překlad diskutoval ve zpětném překladu, který sloužil ke kontrole doslovnosti. Tímto způsobem pak unikaly i zřejmé překladatelovy chyby a v češtině se objevují spojení jako *přírodní vůně pokožky, prémiová zmrzlina Schöller* nebo *delikátní zmrzlina Algida*. Zachovávání přílišné zkratkovitosti a tříštění vět typu *Fiat Punto. Odpověď*. může být vnímáno jako nedostatečně explicitní, což projevil náhodný příjemce doplněním billboardové reklamy v roce 1995 na *Fiat, Punto! Odpověď: haf, haf*. Nesprávný výběr slov může do reklamy vnést i jiný smysl: v televizní reklamě na Seat Cordoba Varia drží stopařka nalezenou kachničku a ptá se řidiče *Čí je ten pták?*, aby se jí dostalo odpovědi *Můj. Byl v základní výbavě*.

Očekávání příjemce však nesouvisí pouze s konvencemi jazykovými. Příjemce se mění i z hlediska znalostí, zkušeností, hodnot a postojů. Mezinárodní reklama určená mládeži může stavět na globálních hodnotách a apelech typu *Žij na Max*, bude ale ještě chvíli trvat, než přijmeme, že *Boty jsou naší vizitkou*, i když dnes již umíme ocenit kopírovací stroj, který *vytiskne náš úsměv* nebo *naši reputaci*. Přesvědčování založené na asociaci žvýkačky Wrigley s policií (1995) je u nás jistě méně účinné než v zemi, kde tato instituce vyvolává jiné asociace a má stereotypní kladnou hodnotu. I v roce 1998 zní v reklamě na Sprite překvapivě výrok *kdybych chtěl image, tak se stanu policajtem*. Rozpor je v českém překladu ještě zdůrazněn výběrem substantiva s negativní hodnotící složkou místo synonymního hovorového *polda*.

7.4 Závěrem

Překlad reklamy, který se u nás od roku 1989 výrazně podílel na vývoji a konstituci moderního žánru české reklamy, je čítankovým případem zaplňování bílého místa v

přijímajícím systému žánrů. Objeví-li kultura prázdné místo a potřebu je zaplnit, vybírá si zdrojovou kulturu a místo zaplňuje přejímáním pomocí překladu. V případě naší reklamy však v tomto schématu existoval jeden zásadní rozdíl. Nebyla to naše přijímající kultura, která si uvědomila mezeru a rozhodla se pro její zaplnění. Potřeba překladu reklamy do češtiny vznikla na straně dovozce spolu s importem jeho zboží, tedy naše uvědomění si této potřeby předcházela, dokonce lze říci, že zahraniční zadavatel reklamy diktoval překladatelskou normu, a tím do jisté míry ovlivnil stávající podobu české reklamy a jazyka i tempo jejího vývoje. Za osm let byla překladová norma dovedena k adaptaci, tedy tam, kam se v západních dostávala zhruba dvě desetiletí.

7.5 Postscript 2009

Může cizost zůstat i po devatenácti letech cizostí, i když je „vzorec“ často opakován, a zároveň nebýt odmítnuta (ve smyslu Touryho „acceptance“ a „acceptability“)? Je funkční? Nekotví právě funkčnost v cizosti (v kombinaci s domácí hovorovostí, tedy v jisté poetice zaměřené na jistou skupinu příjemců)?

Marie Ange Noa: „Nechte mne, abych zdarma splnila Vaše nejtajnější sny ... Dokážu to a nebude Vás to stát ani korunu!“ ...

„Podívejte se pořádně na tuto ženu ... Pomohla už stovkám lidí, aby lépe žili a plnili si svá nejtajnější přání. Dnes chce Marie Ange Noa pomoci i Vám. Stačí, když jí budete důvěřovat a řídit se jejími radami. Podívejte se, jak již pomohla stovkám lidí a jak může udělat to samé pro Vás... Zdarma!“ ...

ANO, Marie Ange, přijímám s radostí nabídku, kterou jste mi dnes dala. Je samozřejmé, že za Vaši pomoc nebudu nic platit, ani teď, ani později ... Chci také dostat dva dárky, které jste pro mne připravila ...

(Nedělní Blesk, 22.11.2009)

Inzeráty tohoto typu, avšak české provenience, dnes více méně kopírují makrostrukturu inzerátů zahraničních ve symslu formálního obrysu (nabídka, vysvětlení fungování, svědecká doporučení, objednávací kupón). Po této stránce došlo k převzetí vzoru a jeho udomácnění. Na mikrorovině ale cizost překladových inzerátů zůstává (je charakteristická pro zahraniční inzeráty na věštění a na hubnoucí preparáty) a dokládá metodu těsného překladu. Zdali jsou tyto přeložené inzeráty „funkční“ z hlediska marketingu a odbytu, na to by musel odpovédět konkrétní výzkum či odbyt samotný (ten je měřítkem úspěšnosti reklamy), ale marketingový výzkum obecně potvrdil atraktivitu cizosti diskurzu v případě, kdy je zdůrazněním atraktivity provenience nabízeného výrobku či služby. Také potvrdil kladný vliv na pozornost a

zapamatovatelnost (tedy blokování resistance a selektivity příjmu a retence), jakož i přesvědčovací potenciál „uznávané osobnosti“, založený na důvěryhodnosti.

Z hlediska dnešního stavu neumí teorie překladu na takové otázky odpovědět a místo snahy svého budování na empirii s pomocí integrace jiných věd sklouzává i do nevědeckého preskriptivismu, což je zejména patrné u ideologického obratu. V následující části se podíváme na další obecně opomíjené pole překladu – nové a periferní jevy, tentokrát ale již i s pomocí studentů a diplomantů UTRL FF UK, jejichž práce zasazujeme do vlastní analýzy.

Zároveň nás zajímá, jak byla problematika uchopena metodologicky - do jaké míry vystačil výzkum s domácím strukturalistickým modelem, do jaké míry a jak musel být vytvořen model kompilovaný a teoretická východiska hledána i jinde. Do jaké míry je případně domácí teorie či metodologie zpochybněna a kde hledat její modernizaci. V neposlední řadě se zde zabýváme i ideologií překladu spojenou s tzv. hrozbou globalizace, ale i obecně s uplatňováním moci v kulturním přenosu pomocí překladu. V řadě poslední nám jde o samotný materiál – vzhledem k novým technologiím a novým způsobům komunikace, by totiž mohl nabídnout nečekané možnosti výzkumu (samozřejmě včetně překladovosti).

8. Řízená a neřízená překladovost – fanslation, dabing a mezinárodní časopisy

Mám plán na odchyt – I have a plane to catch (www.ceskezneni.cz)

V českém konkurenčním prostředí více než dvaceti dabingových studií se zadavatelé snaží snižovat výrobní náklady, což vede k drastickému poklesu kvality dabingu (Charvátová 2009), čímž se blíží dabingu a titulkování amatérskému (fanouškovskému, pirátskému), dnes představujícímu nový a celosvětově se šířící jev zvaný *fanslation*. Vedle filmové produkce se tento typ překládání uplatňuje i u počítačových her a beletrie (u nás známé případy Harryho Pottera nebo Kundery) a má styčné body s kategorií „masového překladu“ – *crowd translation* používaného na internetu, který lze označit i termínem „dobrovolnický překlad“.

Domácí laické titulkování seriálů (digitální samizdat) provádí skupiny laiků (jichž jsou stovky) v krátkém čase a s předstihem před oficiální odvysílanou verzí zcela zdarma. Šíří se internetem, na DVD i CD. Motivací této činnosti je prestiž (u známých), rychlost, alternativa k televizním programům, jakož i reakce na marketingovou politiku – prozrazování děje v upoutávkách, rušení reklamou, nevhodný vysílací čas. Tyto překlady mají samozřejmě ekonomický dopad, protože snižují sledovanost televizního vysílání a navíc obsahují více chyb než překlady v televizi. Téměř plynule tak navazuje *fansubbing* (fanouškovské titulkování) na počáteční roky 90. let – praxi dabingu vyráběného „podomácku“ pro oficiální i neoficiální distribuci.

Na oficiálním trhu se pak vyskytují lokální verze desítek mezinárodních časopisů, které čekají na translatologický výzkum, respektive jejich opomíjení přímo vypovídá o zaměřenosti translatologie a nepřímo o oprávněnosti kritiky teorie z hlediska její stagnace a zastaralosti.

8.1 Fansubbing

Pro stručnou charakteristiku fanouškovského titulkování z hlediska nové tvorby i distribuce, které jsou vázány na počítačové technologie a internet, využijeme údajů z nepublikované seminární práce Jaroslava Švelcha (2009) na ÚTRL FF UK v Praze. Kromě translatologie musí Švech hledat teoretickou oporu v jiných disciplínách, rychle reagujících na společenský vývoj - vychází z prací *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization* (Appadurai 1997), *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom* (Benkler 2006), *Convergence Culture* (Jenkins 2006) a *Celebrating Two Decades of Unlawful Progress: Fan Distribution, Proselytization Commons, and the Explosive Growth of Japanese Animation* (Leonard 2005). Nová mediální kultura (podle Jenkinse „kultura konvergence“), formující se sdílením obsahů zprostředkovaných novým tokem informací přes internet, je alternativou k oficiální a komerční komunikaci. Amatérské titulkování jako neoficiální překlad, které začalo v době videotechniky, je cestou, jak se vyvázat z nakladatelské i distribuční politiky, konstatuje Švelch a dodává:

Filmy jsou v původním znění k dispozici na Internetu často dříve, než jsou v cílovém jazyce oficiálně uvedeny, pokud vůbec uvedeny jsou. Zdánlivě triviální, ale naprosto zásadní podmínkou pro rozvoj tvorby a sdílení amatérských titulků je fakt, že soubor obsahující

audiovizuální dílo může být šířen nezávisle na souboru s titulky. K jednomu souboru s audiovizuálním dílem pak může existovat nespočet souborů s titulky. Vytvořit titulky vyžaduje dvě dovednosti: schopnost přeložit verbální složku audiovizuálního díla a schopnost přiřadit titulky na časovou osu daného díla ve speciálním, zdarma dostupném softwaru.

Členové titulkovací komunity, kteří obvykle nejsou profesionálními překladateli, tedy své překlady vyhotovují bez svolení a bez objednávky vlastníka autorských práv k danému audiovizuálnímu dílu. Často pak v přijímající kultuře existuje paralelně několik verzí titulků, v případě filmů distribuovaných v ČR jsou pak mezi nimi i titulky profesionální, vyrobené na objednávku distributora. Ty jsou ovšem vázané autorskými právy, a navíc je na jejich uvedení třeba čekat týdny i měsíce po uvedení originálu. Stažení filmu a titulků z Internetu je tím nejrychlejším, nejlevnějším a často v podstatě jediným způsobem, jak se k danému audiovizuálnímu dílu v češtině dostat. Nová mediální technologie tak umožňuje „šedé“ komunikační toky, které doplňují relativně nepružné oficiální mediální kanály.

Švelch upozorňuje na skutečnost, že většina českých titulků se vytváří k anglickým originálům, přičemž příjemce (česká titulkovací komunita, která zná angličtinu ze školy díky vzdělávací politice a kulturní globalizaci) je zároveň čtenářem titulků i divákem sledujícím film v původní verzi do té či oné míry v závislosti na své jazykové kompetenci. Překlad tak nemusí být podle Švelcha autonomním textem, ale zvláštním **typem metatextu, sloužícím často pouze jako rychlá orientace nebo pomůcka** v místech, kdy divák v určitém momentu originálu nerozumí. To je dosti důležitý postřeh – takové návyky by v budoucnosti mohly změnit (nejenom) naši „dabingovou“ kulturu na „titulkovou“; navíc je možné, že se tato komunikační funkce projeví na metodě překladu a může se konstituovat i v normu odlišnou od titulkování profesionálního.

Švelch dále uvádí, že v případě těchto titulků není zřejmé, co bylo jejich předlohou – může jít o přímý nebo zprostředkovaný překlad, překlad psaných titulků nebo mluveného slova. Produkce překladových titulků je tudíž buď přímým překladem ze zvukové stopy, nebo z titulků v originálu (nejčastěji), anebo z jinojazyčných přeložených titulků (často mezi češtinou a slovenštinou) – tyto informace však nebývají vždy uváděny. Důležitým aspektem je, že:

V titulkovací komunitě neexistuje žádná vstupní bariéra – titulky může přeložit a vystavit kdokoli. Nepřekládají vystudovaní překladatelé či filologové, nejsou honorováni a nemají navíc k dispozici dialogovou listinu. Může se také jednat o překlad z druhé ruky. Spoléhání na to, že každý „tak trochu“ umíme anglicky, oslabuje požadavek na nezbytnost adekvátního překladu. Titulkům také chybí redakce (či dramaturgie) v tradičním slova smyslu. Vliv těchto překladů na čtenářskou kulturu je přitom významný: nejpopulárnější titulky na serveru *titulky.com* byly například staženy až 60 000krát.

Švelch také upozorňuje, že titulkovací servery obsahují i samoregulační mechanismy: v zásadě jde o kooperativní a kolektivní tvorbu obsahu¹⁷⁰, kdy je například první verze překladu redigována jiným uživatelem nebo prvotním překladatelem na základě diskuze uživatelů. Kromě funkce uživatelské kritiky supluje podle Švelcha diskuse roli redaktora a zároveň stírá hranici mezi překladatelem a čtenářem. Mezi častými výtkami vůči překladům jsou překlepy, neadekvátní převod (včetně zkracování a vynechávání) a technické nedostatky.

Zde vidíme, že klasická zpětná vazba v podobě recepce díla může být rychlá i komfortní a navíc reprezentovat opravdového příjemce, kterému byl komunikát určen, spíše než akademického kritika. Data z této praxe by umožnila i zkoumání tohoto překladatelského procesu aplikací rekognoskativního modelu Levého se zapojením sociologie do překladatelova rozhodování. Kooperativní charakter činnosti a odhalenost individuálního i kolektivního jednání umožňují aplikaci sociologického pojetí hry jednak ve smyslu „game“ v rámci rozhodování, jednak ve smyslu „play“ v rámci interakčního chování. Výzkum v této oblasti praxe (Bourdieuho „pole“) by proto mohl vnést do teorie překladu zásadní poznatky a do metodologie nové nástroje i přístupy.

Jde totiž evidentně o materiál s tímto potenciálem. Velmi důležitá je i skutečnost, že je volně k dispozici. Navíc by rozšířil zorné pole synchronního výzkumu, v němž stále převažuje výzkum univerzálií, což je jedním z důvodů kritik současného paradigmatu. Vzhledem k existenci několika variant amatérských titulků (případně paralelně s pozdější variantou profesionální) se tento materiál nabízí ke zkoumání i z dalších hledisek: například metody, normy, invariantu, kvality překladu či rozdílu mezi amatérským a profesionálním překladem. Jazyk počítačových her je zvláštním sociolektem zájmové skupiny, proto míra překladovosti bude vnímána jinak členem této skupiny a jinak nezamýšleným příjemcem. V první případě by si překladovost vzhledem k funkci titulků vyžádala empirický výzkum .

¹⁷⁰ Obsah – content je běžný termín v oboru internetové komunikace, velmi často se v oblasti mezikulturní komunikace vyskytuje ve spojení „content management“, kterým se obvykle rozumí internacionalizace a lokalizace obsahu sdělení. Jde o velmi zajímavý jev – zatímco filozofie dnešních humanitních oborů se doslova topí v jazykovém a kulturním agnosticizmu, tato praxe jakoby ignoruje vliv jazyka na obsah a blíží se našemu funkčnímu pojetí překladu.

8.2 Současný český dabing

Úpadek současného oficiálního (profesionálního) dabingu zahrnuje především hlasovou nivelizaci, mizející dramaturgii, špatnou úroveň češtiny, která pak proniká do češtiny hovorové, o hrubých chybách z neporozumění nemluvě, jak je obecně známo a jak shrnuje Charvátová (2009).

Podobně jako na začátku 90. let se nízká kvalita vrací. Podle Čápa (2009) šlo tehdy o převis poptávky nad nabídkou překladatelů, nyní tuto práci opouštějí zkušení překladatelé v důsledku neadekvátního finančního ohodnocení: honoráře se snižují, protože studia chtějí být konkurenceschopná, proto práci po profesionálech přebírají laici (např. matky v domácnosti, studenti). Dalšího snižování nákladů, ale i z časových důvodů, se dosahuje změnou technologie výroby (od smyčkového dabingu se přechází na tzv. kontinuální dabing, což vede především k suprasegmentálním interferencím a hlasové nivelizaci – z iluzionistického dabingu zůstal jen požadavek přesné synchronicity). Dalších finančních i časových úspor se dosahuje slučováním rolí ve výrobním řetězci (např. úpravce-dramaturg a režisér, dabér pokrývá více hereckých rolí) nebo vypouštěním některých výrobních článků (např. dramaturgie).

Titulkování je sice levnější než dabing, ale televize v ekonomickém zájmu udržení sledovanosti musí dabing v našem prostředí vzhledem k divákovi používat, chtějí-li dosáhnout jisté sledovanosti (a odměny za reklamu), protože bylo zjištěno, že i pro náročného českého diváka je dabing nepohodlný. Další faktor poklesu kvality lze hledat i ve skutečnosti, že překladatel i úpravce zůstávají často v anonymitě (uvádí se jen název produkčního studia); faktor téměř neexistující kritiky filmového překladu a divácké zpětné vazby těmito tendencím nebrání.

Úpravkyně dialogů pro ČT Jiřina Hradecká uvedla v rozhovoru (Čáp 2006), že špatný dabing pozná divák tím, že ho ruší buď jazyková stránka nebo „nevěrohodný výkon českých dabérů“, přičemž se podle ní i podle bohemisty Petra Mareše mohou opakované anglicizmy a stereotypní fráze dostávat tímto způsobem do češtiny a stát se normou (např. citoslovce překvapení „wow!“, nebo replika „Jsi v pořádku?“). V dabingu kromě zmíněné nivelizace a

interference v intonaci, dochází podle Mareše¹⁷¹ i ke kopírování slovosledu a často i nivelizaci řeči všech postav do jedné roviny nebo k pragmatickým posunům typu „Ahoj, já jsem státní zástupkyně“; stereotypní interferencí se stalo nadužívání reflexiva „svůj“¹⁷².

Vedle institucionálního kolektivního zadavatele a vysílatele existují v tomto poli institucionální, kolektivní výrobci (studia), rovněž produkce je týmovou prací a obsahuje jak vertikálnost (linearita produkčního řetězce), tak horizontální hierarchii rolí účastníků celého procesu spojenou s připsáním autority a moci. Jaká je však v tomto prostředí samotná „autorita moci“ zadavatele ve vztahu k ekonomickým faktorům tržního konkurenčního prostředí? Na jedné straně nabídku a poptávku vytváří (objem a výběr komunikátů pro dabing jako specifická potřeba), na druhé straně se při výběru studia (a studio samo při výběru technologie, organizace a účastníků procesu produkce) chová rovněž tržně (výrobní náklady, čas, získávání nabídek). Moc zadavatelů na pracovním trhu má primárně ekonomickou povahu, nikoliv povahu ideologickou. Její ideologickou povahu lze spatřovat spíše až v důsledcích takového podnikatelského (tedy ekonomického) chování. Zatímco ekonomické chování lze považovat za záměrné a chtěné, ideologický dopad pak spíše za nezáměrný.

V poli televizního vysílání, kam seriálový a filmový dabing spadá, však existují i jisté regulativní instituce zabývající se dohledem nad dodržováním předepsaných pravidel, až zákonů, případně i jejich kodifikací (pakliže nejde jen o neformulované normy). Z hlediska našeho zájmu jde o velmi podstatný článek komunikačního modelu (u literárního překladu v Popovičově teorii, resp. praxeologii takovou instituci představuje na nižším stupni hierarchie nakladatelství a jeho redaktor, na nejvyšším stupni pak státní kulturní politika tehdy totalitního režimu). Pokud odpadne tento vrcholný článek (v demokraciích se ale může projevit ve státní regulaci nižších stupňů jak např. jazykový zákon, regulace programové skladby veřejnoprávní televize, v zákonech týkajících se ochrany spotřebitele atd., což v dnešní době může představovat i rostoucí legislativu nadnárodní), pak ideologické instituce moci stále existují. V masové komunikaci je otázka vlivu na spotřebitele velmi významná a kontroverzní.

Některé profesní organizace (např. lékařská komora) jsou existenční otázkou (ekonomický kapitál). V případě překladu a dabingu jde spíše o kapitál kulturní a společenský (udělování

¹⁷¹ Vědecky zpracováno v publikaci Mareš 2003.

¹⁷² Přivlastňovací zájmena v reklamě jsou komentována v kapitole této práce věnované překladovosti v reklamě.

cen za výborné a špatné výkony), významnější dopad a moc mají či mohou mít instituce jako Rada pro televizní vysílání, dabingová sekce Filmového a televizního svazu, případně ve spojení s Obcí překladatelů, které by mohly kvalitu dabingu z této pozice vyžadovat, například prostřednictvím nějaké regulace.

K teorii i metodologii překladu může současný český dabing přispět následovně:

1. Přestože je rozdíl, který Popovič provedl mezi teorií a praxeologií, z hlediska tehdejší metodologie vědy zcela opodstatnitelný a řeší nesoulad mezi modelem a skutečností, je záhodno obě větve sloučit - je-li v komunikačním modelu zapojena tradice a současnost, pak by tyto kategorie měla alespoň teorie, ne-li model, podrobněji rozpracovat či reflektovat i z jiného hlediska než jsou literární a překladatelské normy nebo „obraz světa“ úzce v našich teoriích související s problematikou interpretace. Podobně vzdělávací funkce překladu je dnes nahrazena spíše svojí ani-funkcí; rovněž vývojovou hodnotu překladu je nutno teoreticky revidovat (může být i záporná?) atd. Dnes již naplatí rovnice, že překlad je pro přijímající kulturu prospěšný v kladném smyslu uspokojování jejích potřeb, pakliže tím nemyslíme pouze potřeby ekonomické.
2. V teorii je zapotřebí přesáhnout základní orientační hledisko národní či státní kultury, pravděpodobně je nutné zapojit článek zadavatele a odesílatele.
3. Zapojit překlad do výrobního řetězce, kde představuje pouhý polotovár, a teoreticky i metodologicky se s touto skutečností vypořádat v případech, kdy se zkoumá výsledný produkt, nikoliv překladový mezičlánek.
4. Celkově v této souvislosti revidovat hodnotu překladu, ať již aktuální nebo vývojovou.
5. Jako všechny teorie se vypořádat s otázkou „kdo je překladatel“, „co je překlad“ a „proč vzniká“. Z hlediska kvality produktu (zapojení axiologie) rozpracovat kategorii minimaxové strategie (Levý 1971: 87) s důrazem na ekonomický a časový faktor, ale i faktor příjemce (v němž se aktuální hodnota překladu realizuje) - kde je hranice minimaxové hodnoty a co se děje při jejím poklesu? Popovič (1975) tyto případy odsouvá do praxeologické kategorie substandardního překladu, ale už nepředpokládá, že by se takový překlad mohl ustálit jako norma nebo alespoň konvence (mluví stejně jako Levý o šablonách), což se pravděpodobně děje nejen v oblasti profesionálního dabingu či pirátských překladů. Zapojíme-li hledisko dynamiky, relativizuje se pojem „minimaxovost“ i „substandard“ a je nutno tyto pojmy vždy historicky konkretizovat, stejně jako pojem věrnost či překlad..

6. Ve výzkumu je rekognoskativní model Levého a lineární rozhodovací proces nutno více propojit s procesem vertikálním (porozumění, interpretace, koncepce, přestylizace).
7. Komunikační princip je jistě nezvratným principem procesu komunikace, avšak motivace komunikačního jednání a odtud jeho intence jsou koncipovány jako předpokládaný záměr a účinek komunikace – komunikace je sice teleologická aktivita, ale chybí tu motivy a podněty jednání za touto komunikací (stejně je tomu u primárního a sekundárního řetězce v našich teoriích). Odesílatel vkládá svou komunikační intenci do předpokládané funkce, která má dosáhnout předpokládaného účinku u zamýšleného adresáta (intence, funkce a účinek se týkají pouze jazykových funkcí komunikátu). Podněty k zadání a provedení překladu mohou být jistě za určitých okolností primárně ideologické (kam spadá i klasický požadavek uspokojování kulturních potřeb, řešení situace v bilingvní kultuře jako je kanadská, nebo realizace politiky EU), ale dnes jsou motivy především ekonomické a týkají se výběru textu i jeho převodu. Na druhé straně stojí nové typy kolektivního překladu, kde nad zcela potlačeným aspektem ekonomickým stojí aspekt kulturně-společenský ve smyslu aktuální komunikační funkce překladu a společenského uznání dané komunity uživatelů (nikoliv však oficiálních širitelů díla v překladu či autorských práv k dílu).

Z pohledu samotné kategorie překladovosti lze učinit analogii s překladem reklamy v tom smyslu, že nízká kvalita překladu vede pravděpodobně k vyšší míře interferencí. Opakováním se překladovost snižuje z hlediska vnímání, některé prvky mohou asimilovat, ale tím, že po překladu následuje minimálně fáze dabování, mohou být některé interference vyloučeny, ale jiné naopak přidány (např. modulační a intonační kontury). Intonační překladovost, právě proto, že jde o rovinu, na které se asimilace uplatní dosti těžko, se stala trvalým odlišujícím rysem dabované produkce od produkce domácí. (V jiném žánru - televizním zpravodajství – se některé suprasegmentální rysy uchytily spíše imitováním než překladovým zprostředkováním.)

8.3 Překlad jako meziprodukt

Produkce národních verzí mezinárodních časopisů, jak ji na dvou případech (National Geographic a Reader's Digest) zkoumala Gallóová (viz dále) je z hlediska organizace, řízení a kontroly výroby z mnoha hledisek podobná lokalizaci zahraniční reklamy na českém trhu (cf. Kuncová 2007). V obou pracích se řešil i problém postavení překladu a překladatele a jeho metody, zvláště pak otázka vymezení překladu oproti souběžně existujícím pojmům adaptace a lokalizace. S postavením překladu jako nefinálního produktu vzniká otázka jeho přímého působení v kultuře, protože se do oběhu překladatelova verze dostává až z rukou dalších zpracovatelů, kteří jsou pověřeni vykonávat i zásahy do textu, jimiž se finální produkt vymyká pojmu překlad. Je ovšem nutno se ptát, kdo v této oblasti pojem vymezuje, kdo vymezuje další zásahy, kdo koho pověřuje jakými úkony a kdo vykonává kontrolu či aprobaci před distribucí takového produktu. Zde se můžeme vrátit k výše diskutovaným teoretickým úvahám o roli nakladatele, redaktora, zadavatele či odesilatele.

Slučování rolí (především reklamní textař, který si text i „přeloží“) se pak blíží zpracování cizojazyčných textů v novinářství, zvl. zpravodajství, kde výchozí text slouží jako informační nabídka a podléhá redakčnímu zpracování připomínajícímu adaptační proces. Na druhé straně se v novinářském stylu oproti takto zpracovávanému zpravodajství vyskytují i texty doslovně přeložené (především citáty a projevy státníků), jak si všímá Bassnettová (2005). Není však schopna tento jev vysvětlit, ale na druhé straně upozorňuje na to, že metoda nakládání s originálem v případě zpravodajství se velmi blíží metodě tlumočnické. Přitom však redaktor jako producent, který si originál sám „překládá“, má společenský status redaktora, nikoliv překladatele, překladatelovu roli s redaktorskou ve svém subjektu slučuje, přičemž překladatelskou činnost považuje za podřazenou. Totéž bylo zjištěno v případě převodu reklamy, který se dnes nazývá adaptací.

V běžných případech se reklamní textař chová podobně jako novinářský redaktor, externě se překlad zadává v případě delších textů nebo jazyka, který textař neovládá. Konečný produkt až na výjimky neodpovídá představě (normy) překladu. Tu naopak ztělesňuje překlad doslovný, případně opatřený filologickými vysvětlivkami. V obou praxích – novinářské i reklamní se tudíž v současném kulturním kontextu liší kulturně vázaný pojem překladu od

konečného produktu a naopak – překlad je vymezen jako polotovar ke zpracování do tohoto produktu.

Pym (2004) si této skutečnosti všímá hlavně v oblasti softwarové lokalizace a lokalizace internetových stránek, částečně i reklamy a dalších komunikátů; zde konstatuje ztrátu prestiže překladu a jisté ohrožení existence translatologie. Polemizuje proto se zavedenými termíny, protože všechny manipulace s textem při jeho převodu až do finální podoby pojmu překlad odpovídají. Z našeho hlediska si Pym (2004) ani Bassnettová (2005) zde zřejmě neuvědomili jistý konflikt mezi iluzionizmem (a s tím paradoxně spojenou laickou představou doslovnosti překladu, která se projevuje v případě uplatňování autoritativní moci nad překladatelem) a aplikovanými překladatelskými normami v různých žánrech. I nad těmito normami ale může mít moc zadavatel, který případně stávající normu vytěsňuje normou doslovnosti.

Kuncová (2007) však zjistila, že v reklamní adaptaci může v případě potřeby docházet i k jiným změnám, než je typický převod sdělení překladem (zde se podle současné představy překladu předpokládá, že k tematickým nebo kompozičním změnám nedochází, alespoň ne ve významném podílu). Adaptace může zasáhnout i jiné sémiotické složky audiovizuálního sdělení; za adaptaci verbální složky, jak již uvádí Kolínová (1997), se v tomto odvětví považuje i jednotlivá tematická/obsahová změna na makrorovině (například přidání nějaké nové přednosti zboží).

Zatímco přeložené a redigované články v časopisu National Geographic jsou za překlad považovány, situace v časopisu Reader's Digest je jiná. Podle Gallóové (2009) rozlišuje redakce tři typy převzatých komunikátů v závislosti na rozsahu a typu obsahových změn: překlad, lokalizaci a adaptaci, přičemž tematické změny spojené s lokalizací a adaptací (není-li předem specifikováno v původních instrukcích) náleží redakci, nikoliv překladateli.

Organizace, řízení a kontrola jako procesy a jejich institucionální struktury ve výrobě a distribuci jsou všude značně složité v porovnání s komunikačním schématem. Lze uvést příklady z výroby časopisů National Geographic a Reader's Digest (Gallóová 2009); podobný obraz poskytuje schematické zachycení procesů v reklamě práce Kuncové (2007). Při podrobnějším pohledu dále – například do oblasti lokalizace her, profesionální nebo laické – lze zjistit, že ve vazbě na mediální nosiče a s tím spojené technologie výroby a distribuce obsahuje pojem překlad aspekty, které v 60. a 70. letech neexistovaly. Proto se nelze divit, že

i bez ohledu na filozofické obraty humanitních disciplin jsou dosavadní teorie, ale i jejich metodologické nástroje, hlavně aplikované modely, považovány za nedostatečné. Tyto tendence vyústily v oblasti empirického výzkumu v „boom“ empirických modelů více či méně přizpůsobovaných potřebám, zatímco teorie stagnovaly a stagnují (na tuto stagnaci upozorňuje Hermans 1999), i když některé poskytují základní orientaci (v západní translatologii především teorie polysystému či manipulační teorie).

Na scéně se objevuje mnoho významných faktorů, které tradiční faktor (rozvojových) potřeb kultury, zvl. úzce pojatých jako literární vývoj, zcela zastíňují. Nelze se proto divit, že teorie po této stránce praxi nereflektuje, a proto neobstojí ve dvou směrech: ve směru teoretického poznání i ve směru jisté prospěšnosti praxi, kde je však nutno oddělovat angažovaný idealismus (i neomarxistický) od realizmu (zvláště empirického)¹⁷³. Zdá se, že by bylo potřeba předefinovat „kulturní potřeby“ z hlediska uspokojování a vytváření potřeb, a to až na úroveň subjektu jako obchodníka i spotřebitele. Překladatel pak musí být ke svému jednání motivován stejně jako kdokoliv jiný vstupující do verbální interakce, respektive jako někdo nabízející svoji pracovní sílu na trhu práce.

Koncepty politiky, programu či ideologie překladatele se teoreticky ocitají ve stejném vakuu jako např. literární systémy ruských strukturalistů, anebo se nabízí koncept překladatele v nezištných službách (doborolvolnický nebo angažovaný překlad) či překladatele, kterému jde o pouhou (společenskou) realizaci sebe samého.

Existence originálu v primární komunikaci a jeho kulturní příslušnost jsou rovněž zpochybněny. Jak dokládá Kuncová (2007) v reklamním žánru a další autoři v žárech jiných (např. Sager, Schaffnerová), originál může být vytvořen přímo a pouze pro komunikaci v jiné kultuře (nebo paralelně ve vícero jiných kulturách) – primární akt se tudíž nerealizuje (resp. realizuje se překladatelem, což je však zvláštní typ realizace – překladatel není zamýšleným příjemcem a status i povaha celého aktu má jiný charakter, díváme-li se na něj jako na komunikační akt); je otázkou, do jaké míry je v takovém komunikátu již zohledněn přijímající kontext.

¹⁷³ Bassnettová (2005) kritizuje Venutiho (1995) za jeho požadavek změny překladatelské normy (beletrie) v USA z hegemonistického zdomáčňování na zcizování, protože právě takto pořízené překlady v publicistice mají zcela opačný komunikační a společenský účinek (doslovný překlad politických projevů má z důvodů rozdílné rétoriky na příjemce jiný účinek a buduje tak záměrně či nezáměrně negativní obraz jeho autora).

Komunikační schéma by se zde nejspíše blížilo typickému „trojúhelníkovému“ schématu aktérů tlumočení: autor - /text1/ - tlumočník - /text2/ - příjemce. Typickým příkladem je regionální reklama vytvořená pro celý geografický region několika kultur (států), přičemž její původní verze se do oběhu nedostane a primární komunikace neproběhne. Systémově se originál nemá ani kam zařadit, a tak vznikají jakési nadkulturní „pooly“ dokumentů.

Kulturní, resp. národní původ originálního komunikátu je při mezinárodní kolektivní produkci (např. reklama, filmy, texty EU) rovněž těžké určit – zařazení se řídí konvencemi v daných odvětvích či institucích, pokud se vůbec produkt takto národně zařazuje.

Kromě otázky rolí (článků) komunikačního schématu se k revizi z výše uvedených hledisek nabízí i koncepce primárního a sekundárního aktu a otázka komunikačního postavení i zařazení originálu, který se v primárním komunikačním aktu své kultury nerealizoval a ani pro tuto funkci nevznikl, stejně jako otázka kulturního zařazení původních komunikátů vzniklých mezinárodní kolektivní produkcí. Klíčová funkce překladu jako uspokojování kulturní potřeby, tedy zvláště přispívající k vývoji (diferenciace a univerzalizace literatury), byla původně koncipována se zřetelem na přenos literárních děl a pozornost se soustředila na tyto hodnoty.

Dnes je nutno tuto funkci, má-li být v teorii zachována, předefinovat hlavně ve společensko-ekonomických, politických, ideologických a sociologických souvislostech. Nelze opomíjet ani skutečnost, že kultury se prostřednictvím překladu také samy exportují, že ekonomické zájmy znamenají i vytváření poptávky, nikoliv jen její uspokojování, a že za ekonomii, politikou a ideologií stojí společenské instituce. Uspokojování takových aktuálních potřeb prostřednictvím překladu (ať už je iniciátorem kultura přijímající nebo vysílající) může mít vývojový dopad na společnost v různých oblastech, takže zúžený pohled na oblast jazykové systémovou či žánrově-stylistickou, s případným kladným vlivem překladu na literární vzdělávání a poznávání cizích kultur, se dnes jeví jako nedostačující. Překlad a tlumočení mohou mít také primárně politicko-ideologickou motivaci a zároveň být pro „vysílající instituci“ či její vnitřní komunikaci ekonomickou zátěží (např. zákonná povinnost dvojjazyčných verzí v bikulturních státech, překlady a tlumočení v institucích EU, překlady na základě jazykového zákona).

Paradoxně se pirátské (amatérské) překlady hodí do schématu, v němž je překladatel současně i zadavatelem a místo ekonomického kapitálu touto činností získává kapitál kulturní i společenský. Obdobným případem sloučení těchto rolí je překlad vlastních internetových stránek jednotlivců či kolektivních subjektů, soukromých i institucionálních; u podnikatelských subjektů jde však o kapitál ekonomický. Motivací této činnosti je vlastní prospěch nebo prospěch určité skupiny, u pirátských překladů v neprospěch skupiny jiné nebo přímo v neprospěch subjektu autora původního komunikátu, proto se dnes tento typ překladu střetává s autorskými právy (např. překlad Harryho Pottera musel být po odhalení jeho existence stažen).

Dnes jsou na internetu dostupné různé překladačové nástroje zdarma či za poplatek. Zcela volně se nabízí překladač na Googlu. Uživatel může klepnutím na nabídku *Přeložit tuto stránku* získat pomocí tohoto nástroje překlad. Bez ohledu na kvalitu takových překladů je zde další pole, s nímž by se měla teorie překladu vypořádat už jen proto, že se může týkat ji daleko bližších problémů, jakým je následující případ.

Zapojení institucionálních kontrolních mechanismů se podobně jako u překladatelských norem projeví právě při porušení norem, předpisů či zákonů s překladem souvisejících. O jednom případě informovaly Lidové noviny v článku Václava Drchala *Za bídný překlad hrozí až tři miliony* ze dne 31.8. 2009. K tachometru na jízdní kolo byl přiložen nesrozumitelný (tedy komunikačně nefunkční) návod přeložený nekvalitním počítačovým překladačem (např. „*Údržbový program Ono i zvyklý čemu připomenout komu tebe do člen určitý část náhrada či až k mazat člen určitý pouta a kola další člen určitý peset dálka is část toku řeky mezi dvěma ohyby ... Být naléhavý levá strana knoflík až k biřmovat ...*“).

Takto pořízené a nekvalitní překlady jsou na internetu dosti běžným jevem a zodpovídá za ně samotný majitel stránky jako odesílatel. Nicméně text návodu k výrobku má odlišnou společenskou pozici a institucionálně podléhá jejím normám, předpisům i zákonům. Přes spotřebitele se překlad dostal až k České obchodní inspekci, která konstatovala, že prokázaný nedostatek nesrozumitelnosti je správním deliktem ve smyslu porušení zákona o ochraně spotřebitele, za který je prodejci ukládána pokuta do tří mil. korun a případ je v šetření.

Postižen tedy bude zadavatel a odesílatel překladu, nikoliv překladatel-program, který se v takových případech poněkud liší od tradičně pojatého „lidského“ překladatele. Do této

kategorie spadá i případ počítačem podporovaného překladu. V souvislosti s citovaným případem se nabízí i otázka vymezení pojmu překlad z hlediska jeho přijetí (recepce) a přijatelnosti, jak ji diskutoval Toury (1995).¹⁷⁴

Naše teorie uměleckého překladu je tudíž nutné revidovat z hlediska aplikovatelnosti na daleko širší oblast dnešního jevu „překlad“, k čemuž by se měly využít především výsledky již provedených empirických výzkumů, našich i zahraničních. Aby teorie byla moderní, musí zohlednit i současné „zájmy“ humanitních věd, tedy nabídnout teoretický model, který bude reflektovat i jiné společenské vztahy a zájmy. Levý i Popovič si zcela legitimně zvolili oblast překladu uměleckého, ten však dnes tvoří poměrnou menšinu i u nás a navíc zahrnuje i umělecký překlad audiovizuálních děl; s popularizací a masovostí kultury se stírají hranice nejen mezi vysokou a nízkou kulturou, ale i mezi uměleckostí a neuměleckostí – ekonomika a instituce a s tím spojený symbolický kapitál v dnešním západním světě při globalizačních tendencích přesahují národní hranice.

Přesahu hranic jedné kultury se týká nejen výroba a spotřeba produktů, ale i produkce jejich překladu. Internet bývá považován za virtuální realitu propojenou se světem „reálným“; iluze a hravost zde mají významné místo. V případě překladu vzniká nejen společná otázka ontologie, ale např. jev antiiluzionistického překladu nabývá nové podoby i povahy a jeho „reálným“ protipólem jsou např. lokalizované webové stránky institucí a podniků zařazené do oblasti jazykového průmyslu (language industry), „hernost“ se násobí v případě překladu počítačových her atd.

Teoretický model je pak z teorie abstrahovaný a je nutně reduktivní. V něm reprezentované entity a jejich vztahy zároveň slouží k vymezení daného disciplinárního pole zájmu pokud jde o ústřední objekt studia. V našem modelu je kontext chápán jako referenční svět, k němuž se zobrazení v textu (sdělení) vztahuje (tzv. referenční funkce) a v němž se komunikace odehrává; kromě účastníků komunikace a jejich interakční vazby (fatická funkce) zde figuruje ještě kód, médium a kanál. Even-Zoharovo řešení změny kanálu na trh a kontextu na instituce

¹⁷⁴ Daleko složitější byl případ vleklé právní kauzy překladu Hitlerova *Mein Kampfu* do češtiny, který narazil na jiné zákony z hlediska výběru textu a jeho překladatelského provedení. Změny soudních rozhodnutí i rozdílnost názorů jednotlivých odborníků (mezi něž nebyl příslušnými institucemi povolán ani jeden translatolog) rovněž odhalují společenskou síť vztahů, roli moci a vládnoucích institucí.

není zřejmě šťastné, protože platnost modelu zužuje. Bylo by snad možné jít cestou hledání širších pojmů.

Například výše diskutovaný proces produkce překladu či konečného komunikátu by mohl operovat s pojmy jako (1) *producent* a (2) *produkce* (3) *komunikátu*, přičemž producent by potenciálně pokrýval více rolí a účastníků, produkce by obsáhla všechny procesy až do odeslání, komunikát by nahradil dnes sporné či zastaralé pojmy jako text či sdělení nebo zpráva, atd., přičemž je ale nutné v rámci produkčního řetězce pojmově diferencovat takový komunikát od verbálních produktů – polotovarů. Zcela vážně je nutno přemýšlet o iniciátorovi, zadavateli a odesílateli překladu – zde se myslím stala chyba při “zkopírování” komunikačního aktu primární komunikace. Jedná se o důležitý článek jak vnitřního, tak vnějšího procesu překladu, i když případy, kdy se překladatel jeví zároveň jako zadavatel, existují i dnes (např. amatérské titulkování).

Na závěr uvádíme ukázkou současného empirického výzkumu. Bude průvodcem jednou diplomovou prací s cílem nastínit možnost, jak by mohly být takové práce využity v sekundárním výzkumu pro revizi domácí teorie. Výhodou použití diplomových prací je, že tam, kde se neobejdou pouze s naší teorií, sahají více či méně úspěšně po teoretických i aplikovaných modelech, které buď použijí v původní podobě, nebo častěji kombinují domácí model s cizím; v případě výzkumu neliterárních překladů občas integrují i výsledky, metody či pojmy z příbuzných věd.

V této souvislosti je záhodno upozornit, že i některé vedlejší obory, především sociální vědy, nabízí k využití své výsledky, teorie, modely a metodologie; nejde jen o dnes populární sociologii, ale například o sociální psychologii nebo teorii (masové) komunikace. Předností diplomových prací je i to, že jsou moderní, je-li jim tato možnost dána.

8.4 Lokalizace časopisů

Zatímco se Kuncová (2007) při výzkumu reklamy motivovala především u teorie skoposu a sociální psychologie, Gallóová (2009) se uchýlila k modelu manipulační teorie a ke kritické

analýze diskurzu. Zde je patrné, jak potřeba vzhledem k zaměření výzkumu vede k výběru teoretického modelu (nebo jejich kombinování), který pak bude použit jako aplikovaný. V závěru Kuncová (2007) konstatuje, že podle jejích zjištění vnitřní i vnější proces uvádění reklamy na český trh dosti zásadně nekorrespondují s Popovičovým modelem, zato konvergují k modelu skoposu, především z hlediska role zadavatele; oba procesy a jejich objekty se však vymykají i teorii skoposu. Jako ukázkou jsme z proto zvolili práci Gallóové.

1. Gallóová (2009: 2-4) k výchozí situaci, cílům výzkumu a předběžné volbě teoretického modelu uvádí:

S nástupem demokracie a změnou hospodářského systému v tehdejším Československu se naše země více přiblížila onomu „západnímu světu“ a otevřela se kontaktům s dalšími státy. Vstoupila do určitého přechodného období výrazných společenských změn. Tento proces přináší leccos pozitivního, nicméně zároveň znamená, že v takové fázi proměny je každý společenský systém trochu nevyrovnaný a více vystavený vnějším vlivům. Může se stát, že v určité bezradnosti, vystaven novým neznámým situacím, hledá určitý vzor, kterým by se mohl řídit ...

Otázkou však zůstává, v jaké konkrétní podobě se prvky americké kultury do české kultury přejímají a jak hluboký a trvalý jejich vliv opravdu je. Může to totiž být tak, že prvky americké kultury jsou přejímány, ale zároveň upravovány a přizpůsobovány českému prostředí.

A proto je velmi zajímavé zabývat se časopisy National Geographic a Reader's Digest. Právě tyto časopisy mohou být jedním z kanálů, přes které se do České Republiky přenáší řada amerických hodnot. Výzkum toho, jakým způsobem jsou uváděny do cílového kontextu a překládány, nám může pomoci odpovědět na výše zmíněné otázky a projasnit celou situaci.

V této diplomové práci tedy budeme zkoumat uvádění časopisů National Geographic a Reader's Digest na český trh s důrazem na aspekt mezikulturních vztahů. Naším cílem bude zjistit, jak se tyto vztahy promítají do podoby překladu a zároveň co nám podoba překladu o těchto vztazích řekne.

Předně se budeme zajímat o samotný proces uvádění těchto časopisů do českého kontextu. Záměrně volíme poměrně široký pojem „uvádění“, který by měl jasně naznačit, že nás nebude zajímat pouze to, jak určitý překladatel přeloží určitý článek z daných periodik, ale že se budeme snažit pokud možno zrekonstruovat celý proces od vzniku čísla časopisu ve výchozím jazyce po vznik čísla v jazyce cílovém. Předpokládáme totiž, že tento proces bude složitější a účastní se jej mnoho faktorů. Vztahy mezi kulturami nejsou pouze cosi abstraktního, co existuje ve vzduchoprázdnu. Jedná se ve svém důsledku o vztahy mezi společenskými systémy, což jsou určitým způsobem organizované skupiny osob. Poměr kultur se tedy nepromítne do podoby překladů přímo, bezprostředně, na abstraktní rovině. Jak uvádí Lefevere (1992: vii): „Translation is [...] a rewriting of an original text. [...] Rewriting is manipulation, undertaken in service of power.“ Vztah kultur je zároveň také mocenským vztahem a proces vzniku překladu je tedy ovlivňován různými subjekty, které vykonávají tuto moc a s textem manipulují. Naším cílem bude mimo jiné zjistit, o které subjekty se jedná v případě zmíněných časopiseckých titulů, jakou mají funkci a jak s překlady manipulují. Podle Lefevera (1990: 19) by jejich role měla být zásadní, neboť „autorita [...] ovlivňuje jak výběr textů pro překlad, tak způsob, jakým jsou texty přeloženy“. Je velmi pravděpodobné, že samotní překladatelé v tomto ohledu nebudou mít zdaleka zásadní slovo ...

Našími hlavními východisky bude teorie manipulační školy a kritická analýza diskurzu, která přináší sociologický pohled na danou problematiku. Empirický výzkum bude spočívat především v šetření formou rozhovorů v redakcích obou časopisů a v překladatelské analýze článků.

Do naší práce začleníme i diachronní hledisko. Od významného roku 1989 uplynulo již mnoho let. ... Je však více než pravděpodobné, že v české společnosti došlo za tuto dobu k mnoha radikálním změnám, a to i ke změnám v postojích vůči jiným kulturám. Nás tedy bude také zajímat, zda tyto změny ve společnosti našly odezvu v podobě převodu časopisů *National Geographic* a *Reader's Digest* ... Z hlediska našeho výzkumu bude zajímavé, zda sledované jevy zůstaly stejné, či zda došlo k určitým změnám a jak zásadní tyto případné změny byly

Dále by naše práce měla naznačit, jakým způsobem se české verze periodik začlenily do cílového systému a jak jej mohly ovlivnit, tj. jaká je jejich vývojová funkce.

2. Práce si klade dosti ambiciózní cíle, především ve snaze postihnout zkoumanou problematiku velmi komplexně. Z vyjádření a plánu výzkumu je zřejmé, že vychází ze znalosti jisté palety teorií a metodologií, z nichž zcela účelně a zasvěceně vybírá¹⁷⁵. Kromě výsledků translatologických výzkumů, o nichž konstatuje, že jsou v oblasti tištěných masmédií sporadické (např. Robyns, Bassnettová, Jettmarová), musí Gallóová zapojit výsledky výzkumu z jiných oborů. Z mezinárodního i našeho domácího hlediska to svědčí o stále připomínané skutečnosti, že zájem translatologie o tyto oblasti komunikace je nedostatečný:¹⁷⁶

I v jiných zdrojích týkajících se časopisu *Reader's Digest* jsme se setkali s tím, že bývá spojován s ideologií a také s politickými zájmy. Sharp (2000; cit. Wallace 2002: 288) v souladu s Robynsem (1994) tvrdí, že časopis vždy prosazoval specificky americké názory na řadu otázek „od sexu po komunismus, což obojí zavrhoval“. Zahraniční edice časopisu měly za druhé světové války propagovat myšlenku demokracie, dále toto periodikum údajně podporovalo prezidenta Nixona a spolupracovalo s CIA a FBI (Canning 1996; cit. Liebovich 1997: 705-706). Litvak a Maule (1974) zveřejnili studii, ve které líčí postavení časopisů *Reader's Digest* a *Time* na kanadském trhu. Uvedli, že oba časopisy měly určité daňové zvýhodnění oproti jiným zahraničním časopisům. O této otázce probíhala politická debata a téměř došlo ke změně legislativy tak, aby toto zvýhodnění bylo odstraněno. Nakonec se tak však nestalo. Litvak a Maule (1974: 620-623) konstatovali, že kanadští zákonodárci ustoupili od svého záměru, protože vláda USA několikrát zasáhla ve prospěch obou zmíněných časopisů – dokonce vyhrožovala Kanadě politickými sankcemi, pokud by nové zákony zavedla. Podle autorů studie je to zjevný doklad politického významu časopisů, který je navíc doložen i tím, v Kanadě propagují politické názory USA ... (Gallóová 2009: 9)

Tito teoretici tvrdí (Machin, Leeuwen 2004: 99), že formát globálních médií není pouhý neutrální „obal“ obsahu, ale je nositelem vlastního významu, a hraje klíčovou roli v rozšiřování hodnot, které tato média zastávají (tj. amerických hodnot). Lokální diskurz je podle nich (Machin, Leeuwen 2004: 119) záměrně začleněn do západních (kapitalistických) modelů a touto formou se dané hodnoty šíří nenápadně a skrytě, což je o to nebezpečnější (Machin, Leeuwen 2004: 99). Machin a Leeuwen používají pro svou analýzu rámec kritické analýzy diskurzu, který bude důležitý i pro nás v této práci. (Gallóová 2009: 10)

¹⁷⁵ Zde se promítá jeden fakt, který se na ÚTRL FF UK chápe jako samozřejmost, ale přitom jde ve srovnání s jinými vysokoškolskými vzdělávacími institucemi v naší oblasti spíše o výjimku – student je už na magisterské úrovni vybaven znalostmi v oblasti teorie a metodologie, které mu umožňují orientaci, samostatnou volbu a tvůrčí práci.

¹⁷⁶ Výzkum ideologicko-mocenských vztahů, který by konkrétně směřoval až do strukturně vysoké oblasti nadnárodní politiky, mezinárodních vztahů či nadnárodní ekonomiky se v zásadě objevuje až s ideologickým a sociologickým obratem (např. Heilbron 2008, Sapiro 2008, Milton 2008).

3. Ke konkrétnímu „sesazení“ teoretického modelu dochází postupně z teorií a zjištěných generalizací empirických výzkumů takto: východiskem je Popovičův model (pro jeho dynamiku a komunikační podstatu, jednoduchost a doplňitelnost podle zaměření výzkumu, koncipovanou roli redaktora) kombinovaný s modelem manipulačním (který je považován za zásadní konkretizující nadstavbový pilíř Popovičova modelu, umožňující zavedení parametrů moci a autority, jakož i manipulovatelnosti příjemcem). Vzhledem k očekávané kolektivnosti a rozmanitosti účastnických rolí je zde zapojen zadavatelský koncept teorie skoposu (překrývající se s manipulačním „patronem“), který umožní případné rozlišení rolí iniciátora, zadavatele a odesílatele překladu. V obou teoriích figuruje překladatel v roli, kterou lze nazvat „zaúkolovanou“; koncepce této role, její status, pole rozhodování a kompetencí se ale poněkud liší. Diplomantka tedy zřejmě i zde předjímá potřebu pojmů, které by umožnily roli subjektu překladatele a jeho činnosti ve zkoumaných situacích popsat a vysvětlit. Také počítá s tím, že se produkce a distribuce „překlada“ zúčastní více subjektů v dalších rolích a že se bude potýkat s problémem vymezení pojmu překlad, který však logicky odkládá, dokud nezíská empirické výsledky.

V naší diplomové práci chceme využít některý z dostupných teoretických modelů překladu, který nám umožní zrekonstruovat vnější proces převodu časopisů National Geographic a Reader's Digest do češtiny. Budeme se o to snažit v takové šíři, abychom zohlednili co nejvíce aktérů a jiných faktorů tohoto procesu důležitých z hlediska manipulace s textem. Rozhodli jsme se vycházet ze základního, zcela jednoduchého modelu Antona Popoviče, ve kterém rozlišuje řetězec prvotní a řetězec druhotné komunikace (neboli metakomunikace):

Akt prvotní komunikace:

autor - - - - text originálu - - - - příjemce

Akt druhotné komunikace: *překladatel - - - - text překladu - - - - příjemce*

(Popovič 1974: 49)

Tento model jsme vybrali ze dvou důvodů. Předně se jedná o komunikační model překladu (Popovič 1974: 11) a my chceme převod zkoumaných textů nahlížet právě jako komunikační řetězec, nikoli pouze jako vztah dvou statických textů (výchozího a cílového) (srov. Popovič 1974: 48). V jednoduchosti tohoto modelu pak spočívá jeho univerzálnost – domníváme se, že námi zkoumaný proces překladu může být poměrně složitý a do takto jednoduchého modelu lze na základě empirického výzkumu zapojit všechny prvky, které bude potřeba.

Takových prvků může být celá řada. Popovič (1974: 69-76) například věnuje značnou pozornost funkci redaktora. I my očekáváme, že redaktor může v našem komunikačním procesu hrát významnou roli. Dalšími zúčastněnými subjekty mohou být například odesílatel textu, zadavatel či iniciátor překladu (Nord 1991: 42-45), ale samozřejmě i jiné, které nemusíme očekávat. Musíme také dobře definovat skutečnou roli překladatele v převodu obou časopisů, neboť může zahrnovat mimo jiné řadu úkonů spíše redakčního charakteru, jak to bylo konstatováno například v některých výše zmíněných studiích o jiných sdělovacích prostředcích.

Vzhledem k tomu, že námi zkoumané časopisy jsou překládány z jednoho výchozího jazyka do celé řady jazyků cílových, mohl by překladatelský proces vypadat také tak, jak popisuje Pym, tj.:

$VT \rightarrow internacionalizace \rightarrow CT_1$

$\rightarrow CT_2$

$\rightarrow CT_3$

.....

(Pym 2004: 35)

Předpokládáme, že tento postup by se ve sledovaném překladatelském procesu mohl uplatnit v podobě, jakou uvádí Pym, nebo by se do něj také mohl promítnout dílčím způsobem, jakožto obecný princip týkající se například některých složek překládaných textů ...

O podobě překladatelského procesu v případě časopisu Reader's Digest můžeme již nyní mnohé usuzovat na základě výše citované Robynsovy statě ... Proces překladu je zde načrtnut jen v hrubých rysech, nicméně určitou představu si na tomto základě můžeme vytvořit – především si všimneme výrazné kontroly ze strany výchozí redakce. Uvidíme, k jakým závěrům dojdeme při našem empirickém výzkumu a zda se popis Robynse ukáže jako platný i pro naši situaci ...

Jak jsme již uvedli, jedním z našich hlavních teoretických východisek je teorie tzv. „manipulační školy“... nastíníme, jak budeme moci v souladu se závěry teoretiků manipulační školy manipulaci v překladu zkoumat ... budeme vycházet nejvíce z prací Lefevera a Touryho. Často také zmíníme Levého a Popoviče, což je jen logické, neboť tyto teoretici představují jeden ze zdrojů, na jejichž základě se teorie manipulační školy zformovala (srov. Hermans 1999: 17) .

Ačkoliv se zde soustředíme na manipulační teorii, budeme samozřejmě odkazovat i na jiné teoretiky, kteří mají k příslušným otázkám co říci.

Nejdříve se však zastavíme u samotného pojmu *překlad*, který je pro tuto práci samozřejmě klíčový. Vzhledem k našemu zaměření na kvalitativní výzkum v zásadě nechceme předem stanovit konkrétní definici překladu, neboť právě, „**co je to překlad časopisů National Geographic a Reader's Digest do češtiny a jak vypadá**“, je otázka, na niž bychom teprve měli získat odpověď. Obecně tedy můžeme říci, že naše stanovisko je v souladu s deskriptivistickým pojetím Touryho (1995: 32), který používá termín „assumed translation“ a překlad charakterizuje takto:

„[...] all utterances which are presented or regarded as such within the target culture, on no matter what grounds. [...] What is addressed, even in the long run, is not even what the translation is *in general*, but what it proves to be *in reality*, and hence what it may be expected to be under various specifiable conditions.“ (Toury 1995: 32)

... Nebude nás zajímat tradiční pohled na překlad jakožto především jazykovou operaci (srov. např. Levý (1983: 120): „přeložit dílo znamená vyjádřit je – v jeho jednotě obsahu a formy – jiným jazykovým materiálem.“). Jak jsme již zmínili v úvodu, pro náš účel poslouží pojetí manipulační školy, podle které „Translation is [...] a rewriting of an original text. [...] Rewriting is manipulation, undertaken in service of power.“ (Lefevere 1992: vii) ... I Popovič (1974: 217) používá v tomto kontextu termín „manipulace“, nahlíží jej však jinak než teoretici manipulační školy – především z hlediska poměru mezi metajazykovou a tvořivou složkou daného procesu a z hlediska poměru mezi invariantní a variantní složkou metatextu.

Lefevere se soustředil na jiný druh *manipulace*. Podle něj přepis nevzniká ve vakuu a není neutrální; jak uvádí:

Two factors basically determine the image of a work of literature as projected by a translation. These two factors are, in order of importance, the translator's ideology [...] and the poetics dominant in the receiving literature at the time the translation is made. (Lefevere 1992: 41)

... Ideologii podle Lefevera bychom tedy mohli chápat jako určitý hodnotící postoj, názor na to, co je (v textu) správné, přijatelné apod. ... dominantní ideologie a poetika jsou většinou prosazovány určitými institucemi či osobami atd., které mají moc a těm, kdo prosazují jejich stanovisko, často propůjčují určitý status a poskytují finanční prostředky. Lefevere (1992: 15-24) v tomto kontextu používá pojem „patronage“ ... Patronace zahrnuje tři prvky: složku ideologickou, složku ekonomickou a status (Lefevere 1992: 16). Lefevere (1992: 17) pak rozlišuje mezi tzv. nediferenciovanou a diferenciovanou patronací („undifferentiated patronage“, „differentiated patronage“) ... Přepisovatel je pak v takovém systému více svazován dominantní ideologií a je pravděpodobnější, že se jí bude řídit (Lefevere 1992: 16-18).

Na základě těchto tvrzení se tedy v naší diplomové práci budeme ptát: řídí se překladatelé námi zkoumaných časopisů určitou poetikou a ideologií? Pokud ano, jaká poetika či ideologie to je? A které instituce ji prosazují? Jedná se o diferenciovanou či nediferenciovanou patronaci? Půjde nám především o to, zda se jedná o poetiku či ideologii českého či amerického systému a zda poetiku a ideologii prosazuje česká či americká redakce zkoumaných časopisů (instituce zmiňovaná Lefeverem) ...

Zde vstupuje do hry širší, *kulturní aspekt* ... Kwieciński (2001) pojednává o podobné problematice jako my a považuje polský kulturní systém za slabý ve vztahu k systému angloamerickému ...

Hypotézu o dominantním postavení americké kultury podporují například závěry interkulturní psychologie ... Průcha (2004: 138) také uvádí názor, který podporuje tezi o „slabé české kultuře“ ... Venutiho závěry potvrdil později i Pym (2004: 38) a zobecnil je do tvrzení, že čím větší je určité „locale“, tím více se z daného jazyka překládá a tím méně se překládá do toho jazyka ... Myšlenky poměru kultur se dotkl i Popovič (1974: 180-181), když psal o tzv. „času kultury“, který definoval jako vývojový vztah mezi výchozí a cílovou kulturou. V našem případě se nejspíše jedná o situaci, kdy z určitého hlediska (alespoň co se zkoumaných časopisů týče) čas cílové (české) kultury zaostává za časem kultury výchozí (americké) ...

K uvedení těchto časopisů mohly vést v zásadě dva důvody: K překladu často dochází, pokud cílový kulturní/literární systém postrádá cosi, co jiný (výchozí) kulturní/literární systém má ... Je možné, že právě tento druh časopisů v našem kontextu neexistoval ani určitý čas po změně politického režimu. Pak by mohla naše (cílová) kultura být iniciátorem (v abstraktním slova smyslu) daného překladatelského procesu. Ovšem může nastat i opačná, tzv. „koloniální“ situace, kdy cílový systém v zásadě daný překlad nepotřebuje, ale je mu jaksi „vnucen“ zvenčí (srov. Toury 1995: 27). K tomu může dojít právě při dominanci výchozí kultury. Nedokážeme odhadovat předem, který z uvedených důvodů platil pro situaci, která nás zde zajímá. Mohlo by se dokonce jednat i o kombinaci obou. Pokusíme se zjistit, jak tomu bylo, a napoví nám například to, zda v letech, kdy se časopisy National Geographic a Reader's Digest u nás začaly vydávat, u nás již existovaly jiné časopisy podobného zaměření či nikoli.

Popis postavení daných časopisů v rámci systému časopisů v České republice bude jedním z dílčích úkolů naší práce – bude nás zajímat, do jakého prostředí byly tyto časopisy uvedeny a v jakém prostředí fungují v současnosti ... Další oblastí, které se poměr kultur může dotknout, je recepce překladů ...

V neposlední řadě může mít převaha americké poetiky a ideologie dopad i na samotnou podobu překladu. Je to logické, neboť: „The ideology dictates the basic strategy the translator is going to use and therefore also dictates solutions to problems [...]“ (Lefevere 1992: 41). Jak jsme již zmínili v úvodu (srov. Lefevere 1990: 19), tento vliv se projevuje jak ve výběru textů pro překlad (v našem případě se bude jednat o volbu časopisů jako takových a také o výběr článků v rámci těchto časopisů), tak ve volbě překladatelské metody. To znamená – řečeno Touryho jazykem – , že jsou ovlivněny všechny typy norem: předběžné („preliminary“), počáteční („initial“) i operační („operational“) (Toury 1995: 56-59) ... v případě slabého cílového systému převažuje inovace, dochází k interferencím a do cílových promluv se dostávají cizí prvky (Toury 1985; cit. Kwieciński 2001: 72-73) ... (Gallóová 2009: 13-15)

4. Gallóová získala obecný a komplexní vnější kulturní rámec, nyní se zaměřuje na uchopení jeho odrazu v textu, na pojem překladovosti a jeho operacionalizaci, u níž se nakonec rozhoduje pro Popovičovo pojetí, protože umožňuje sledovat obsahovou i jazykovou rovinu, jakož i presupozice příjemce. Dalším krokem je zasazení objektu zkoumání do druhého rámce, kterým je internacionalizace a globalizace (a s ní související pojmy lokalizace a adaptace), protože se jedná o mezinárodně distribuovaný časopis v lokalizovaných verzích. V domácí teorii oporu nenašla a rámec tvoří ze zahraničních translátologických zdrojů (Pym a Robyns):

Pym se věnuje především překladu v oblasti informačních technologií a používá pojem „lokalizace“, jak jsme si již mohli všimnout ve výše uvedené citaci. Tento koncept nás zajímá, neboť jsme se s ním setkali ve statí Robynse (1994) o časopisu Reader's Digest a ještě na něj narazíme jako na součást „glokalizace“ v kontextu hypotéz souvisejících s globalizací. Pym (2004: 1; překlad autorky) definuje lokalizaci jako „adaptaci a překlad textu za účelem přizpůsobení určité přijímací situaci“. Tento pojem zde tedy není přesně vymezen; má však poměrně široký význam – zcela jistě širší než tentýž termín

například u Levého (1983: 114), který považuje lokalizaci za projev velmi volného překladu a důsledek extrémního substituování národní specifičnosti cílového prostředí za národní specifičnost prostředí výchozího, nebo u Popoviče (1974: 122), který vidí lokalizaci jako úpravu místa děje či tématu. Levý také nahlíží na lokalizaci spíše jako něco nežádoucího, zatímco Pym tento postup považuje za neutrální či přínosný. Co se týče vztahu lokalizace a překladu, Pym (2004: 56) uvádí, že lze zaujmout dvě stanoviska – buď vnímat překlad jako proces zahrnující vše, co zahrnuje lokalizace, nebo brát překlad jako součást lokalizace, víceméně pouhý jazykový převod. Pym se mírně přiklání k druhé variantě.

Lokalizace by v ideálním případě měla navazovat na předcházející fázi tzv. „internacionalizace“. „Internationalization is the process of generalizing a product so that it can handle multiple languages and cultural conventions without the need for redesign.“ (Pym 2004: 29) Proces překladu textů, které mají být uvedeny do vícera kulturních kontextů, by pak vypadal tak, jak jsme uvedli ve schématu na straně 14 této práce. Z výchozího textu by se vytvořila jedna „zobecněná“ („internacionalizovaná“) verze a z té pak verze lokalizované. Internacionalizovaná verze vypadá tak, že se z textu odstraní všechny kulturně příznakové prvky (Pym 2004: 31). Pym se domnívá, že by tento přístup v některých případech snížil náklady na překlad.

Pymovo vymezení internacionalizace není úplně jasné, neboť neuvádí, co přesně chápe pod pojmem „kulturně příznakové prvky“ – jen stěží si například dokážeme představit „plnou internacionalizaci“ určitého textu vzhledem k tomu, že i samotný jazyk je nositelem kulturní příznakovosti. Můžeme však s tímto pojmem pracovat jako s obecným principem, kde „kulturně příznakové prvky“ budeme definovat podle potřeby.

Pro naši práci bude tedy zajímavá otázka, zda se při překládání časopisů National Geographic a Reader's Digest některé z výše uvedených procesů uplatňují. Vzhledem k tomu, že se jedná o případ, kdy články psané původně v angličtině se překládají do celé řady dalších jazyků, mohlo by se například pracovat s principem odstranění kulturně příznakových prvků (internacionalizace). Dále nás bude zajímat, zda i česká redakce časopisu Reader's Digest Výběr pracuje s pojmem lokalizace, kterou Robyns (1994: 87; viz výše) charakterizuje jako jeden z postupů uplatňovaných tímto časopisem při překladu, a jaké je jeho vymezení v porovnání s definicemi Pyma a dalších teoretiků překladu, které jsme si právě uvedli. (Gallóová 2009: 27)

5. Posledním doplňujícím článkem je metoda strukturní analýzy zaměřená na ideologické aspekty – Critical Discourse Analysis (CDA). Gallóová volí koncepci Fairclougha. Charakteristika této koncepce, opodstatnění její integrace a usouvztažnění s dosud zvolenými východisky je natolik zdařilá, že citujeme poměrně dlouhou a souvislou ukázkou. Zařazujeme ji tak místo plánovaného vlastního výkladu na toto téma, protože jedním z návrhů na modernizaci (Even-Zoharovy a Touryho) teorie bylo doplnit ji právě o CDA, nikoliv přebírat nový model ze sociologie. Naším hlavním cílem je však upozornit na to, že jakkoliv má naše tradiční strukturalistická metoda vytříbené analytické nástroje a velmi solidní základ, patrně neposkytuje potřebný „úhel pohledu“ či důraz (ani případně některé „užitečné“ pojmy či kategorie pro explanaci současných jevů). Jde především o dynamiku společensko-ideologickou i samotný proces globalizace.

Oproti soustředění se na estetické a s ním související vývojové řady především domácího systému, i když aspekt individuálního a kolektivního subjektu stejně jako dialektika v souvislosti s funkcí jsou také klíčové, odhaluje CDA vazby ideologické, související se získáváním a udržováním moci – tyto vazby se v diskurzu nejen promítají, ale účastníky komunikace tím také determinují.

Opět vztaženo k našemu kontextu: např. umění a funkční styly – jejich konstituování i vývoj jsou chápány všestranně (vývojová řada a náhodné vněsystémové zásahy lidských subjektů motivované jejich různými záměry či dispozicemi a dále determinované i „korigované“ recepcí), ale z dnešního hlediska nejsou dostatečné, protože důraz či úhel pohledu na společenské jevy a změny se obrátil směrem k lidskému subjektu a jeho ovládnutí. V tomto smyslu lze interpretovat i poznámku Bourdieuho ke strukturalistickému chápání lidského činitele jako epifonematu struktury (viz. první kapitola, v níž jsme se pokusili náš strukturalismus z tohoto hlediska obhájit).

Podíváme-li se na změny v českém „diskurzu“, které nastaly po roce 1989, budeme nuceni nad ideologickou a noetickou „nadstavbou“ subjektivizmu a objektivizmu Levého postavit vyšší ideologickou nadstavbu – tedy ptát se, odkud takové zaměření kultur vzniká, což je dosti podstatná otázka, na kterou asi nelze odpovědět jen snahou po uspokojování vlastních kulturních potřeb, pakliže je nechápeme „fragmentárně“, tedy uspokojování potřeb skupinových nebo individuálních, ale celokulturních, i když ve všech zmíněných kategoriích mohou být hybateli jen lidé, kteří k tomu mají příležitost.

Vraťme se však k CDA a translatoologii. Gallóová poznamenává, že teorii Fairclougha zařazuje do své práce jako:

[...] **druhé stěžejní teoretické východisko vedle teorie manipulační školy**, a to z více důvodů. Nepojednává sice konkrétně o překladu, nicméně obecné principy, se kterými pracuje, můžeme velmi dobře použít. Její význam pro nás spočívá především v tom, že komunikační proces zasazuje do širokého společenského kontextu, a jestliže její poznatky aplikujeme na překlad jakožto určitý specifický druh komunikace, můžeme dojít zajímavých zjištění.

Analýza diskurzu například pojednává o tom, jak diskurz ovlivňuje společenské systémy, jaký podíl na tom mají mocenské vztahy a ideologie, na jakém principu funguje vliv médií a jakou roli hraje diskurz v procesu globalizace.

Podle Fairclougha (1989: 17) je diskurz „jazyk jako společenská praxe“. Diskurz představuje určitý proces, který zahrnuje nejen text, ale i jeho produkci a interpretaci, které jsou společensky zakotveny (Fairclough 1989: 24). Text zároveň můžeme považovat za formu, ve které se diskurz reálně vyskytuje (Fairclough 2006: 41). Diskurz tvoří (spolu s „žánry“ a „styly“) součást tzv. „diskurzních řádů“ („orders of discourse“), což jsou soubory konvencí související s určitými **společenskými institucemi** (Fairclough 1989: 17)). Diskurz ní řády se podle Fairclougha (2006: 30-31) projevují ve společnosti v podobě společenských postupů („social practice“), což jsou obvyklé způsoby, jak lidé jednají či jak probíhají události, a tedy určitý druh konvencí, které regulují „společenské dění“ („social events“). Společenské postupy zároveň zprostředkovávají vztah mezi tímto reálným děním a společenskými strukturami („social structures“), které představují nejobecnější a nejtrvalejší charakteristiky společenských systémů (společenskou strukturou je např. třídní systém, systém genderových vztahů apod.) (Fairclough 2006: 30). Jak vidíme, diskurz vstupuje do složitých vztahů se širokým společenským kontextem – je součástí běžného společenského dění, ale zároveň také zprostředkovaně souvisí i s relativně trvalým společenským uspořádáním. Tyto vztahy jsou dialektické – **diskurz je společensky determinován a společnost je zároveň determinována diskurzem**; dochází

k cyklickému pohybu mezi diskurzem a nediskurzivními prvky společenského života (Fairclough 2005: 57). Jakákoli společenská změna s sebou nese i změnu diskurzu ...

Na druhou stranu i změna v diskurzu bude mít vliv na společenské události, postupy a ve svém důsledku i společenské struktury. Diskurz má tedy v tomto ohledu podle Fairclougha velký význam. Takový význam má proto i překlad, jakožto určitý typ diskurzu; a **Faircloughova tvrzení podporují náš názor, že manipulace s překladem může mít značný společenský a kulturní dopad. Prostřednictvím překladu má tento vliv také daná „instituce“, která manipulaci vykonává** (srov. výše v kapitole o teorii manipulační školy).

Ostatně i Fairclough se ve svých teoretických pracích zabývá otázkou moci a jejího vztahu k diskurzu ... **Diskurz je tedy mocí ovlivňován; zároveň je však také nástrojem, jehož prostřednictvím je moc vykonávána**, neboť podle Fairclougha (1989: 37) je kontrola nad diskurzivními řády jedním z prostředků k udržení moci. Fairclough (1989: 12) upozorňuje na to, že v současné době je moc vykonávána a udržována především prostřednictvím ideologie (oproti druhému možnému způsobu, kterým je nátlak). Role diskurzu je pak v tomto procesu obrovská, neboť právě diskurz (a tedy také jazyk a text, a také překlad) je důležitým – ne-li nejdůležitějším – **nositelem ideologie**.

Za povšimnutí stojí, že ideologie je další kategorií, kterou má analýza diskurzu společnou s manipulační školou. Fairclough (2003: 218) definuje ideologii jako vyjádření těch aspektů světa, které přispívají k vytvoření a udržení mocenských vztahů. Zdá se tedy, že Fairclough se na rozdíl od Lefevera přiklání k **více „politickému“ vymezení tohoto pojmu**.

Výše zmíněný koloběh diskurzu a nediskurzivních prvků tedy probíhá za účasti „mocenských institucí“, které do něj zasahují a regulují jej. Jejich funkce je významná, neboť určitý typ diskurzu může zásadně ovlivnit společenský systém pouze tehdy, pokud se stane tzv. **dominantním, tj. pokud zvítězí v „boji“** mezi různými typy diskurzů, ke kterému přirozeně neustále dochází. K tomuto „vítězství“ mu mohou dopomoci právě ony mocenské **instituce** (Fairclough 2005: 55), za které můžeme považovat jakýkoli element, který má moc – ať již je to instituce v užším slova smyslu, nebo například osoba, skupina osob apod.

Analogicky můžeme předpokládat, že mezinárodní časopisy, kterými se v naší práci zabýváme, mohou mít významný vliv na cílový společenský systém, ovšem záleží na tom, jak se jim podaří (či podařilo) v tomto systému prosadit; konkrétně tedy, jak jsou tyto dva časopisy úspěšné v rámci podsystemu mezinárodních časopisů v České republice, případně v rámci podsystemu časopisů podobného zaměření. Podle výše uvedených principů tato úspěšnost závisí také na tom, jak časopisy byly podpořeny zainteresovanými mocenskými institucemi (ať již to jsou samotné redakce časopisů či instituce jiné). Tyto otázky budou jednou z oblastí, které nás budou při výzkumu zajímat ...

Tvrzení, že **globalizace nepřináší homogenizaci a rozšiřování určitých společenských postupů a struktur** po celém světě, zdůvodňuje Fairclough (2006: 34) takto: Jestliže je jistá společenská entita (např. stát) ovlivňována procesem globalizace, vzniká určitý vztah mezi vnějším a vnitřním prostředím dané entity. Při tomto procesu jsou většinou **některé prvky z vnějšího prostředí vnášeny** do prostředí vnitřního, což Fairclough nazývá „**rekontextualizace**“. Tento proces však není jednostranný – jedná se o **dialektický vztah, ve kterém zároveň dochází ke „kolonizaci“ a „přisvojení“ („appropriation“)**. **Cílové prostředí nepřijímá vnášené prvky pasivně, ale nějakým způsobem na ně reaguje, zpracovává je apod.; někdy je dokonce nemusí přijmout vůbec**. U těchto prvků také často dochází k oslabení vazeb na původní sociální/kulturní systém (tzv. „deterritorialization“) a zároveň se mísí s prvky prostředí přijímajícího, čímž vzniká kulturní hybridita (Fairclough 2006: 123). (Srov. Popovičova „kreolizace“ (1974: 187).)

Fairclough je tedy zastáncem názoru, že dochází k tzv. „**glokalizaci**“ (podobně jako například Pym 2004: 37).

Pokud Fairclough hovoří obecně o „vnášení prvků“ do určitého prostředí, má často na mysli, vzhledem k sociologickému zaměření svých statí, společenské postupy; ty jsou však podle něj obvykle uváděny nejdříve prostřednictvím diskurzu (Fairclough 2006: 34). Zároveň upozorňuje, že proces vnášení a přijímání prvků se v každém prostředí bude lišit a **míra úspěšnosti diskurzu** (zda se ujme, zůstane platný a případně bude dále ovlivňovat přijímající kontext) bude záviset na faktorech, které jsme výše uvedli (vlastnosti diskurzu, vlastnosti přijímajícího prostředí, mocenské vztahy).

Jako příklad uvádí globální sdělovací prostředky. Mají opravdu velký vliv a představují klíčový prvek procesu globalizace, neboť jsou rozšířeny po celém světě a často patří do rozsáhlých nadnárodních korporací (Fairclough 2006: 97-99). Nicméně když se zaměříme na konkrétní rekontextualizaci, uvidíme, že **nejde o pouhou kolonizaci**, argumentuje Fairclough (2006: 110). Například časopis *Cosmopolitan* se vydává v Rumunsku. V této zemi však nemá zdaleka takový **společenský dopad** jak bychom možná očekávali (vzhledem k jeho úspěšnosti jinde), a to ze dvou důvodů: za prvé je tento časopis v rumunském kontextu relativně drahý a mohou si jej tady kupovat

pouze bohatší ženy, tedy mnohem menší **skupina žen** než v západních státech; za druhé je Rumunsko ještě stále velmi patriarchální stát s hluboce zakořeněnými **společenskými normami** v této oblasti, které jsou v přímém protikladu k názorům prezentovaným tímto časopisem (Fairclough 2006: 110-111).

Názor Fairclougha, že globalizace nepředstavuje tak negativní a „ničivý“ proces, jak se někteří domnívají, podporuje například i Průcha (2004: 56), který upozorňuje na to, že: „existence národů a vědomí národní identity pokračuje s překvapující houževnatostí a vůbec nejeví příznaky nějakého odumírání.“

Uvedený příklad časopisu Cosmopolitan nám může posloužit jako pojítka mezi dvěma postoji ke globalizaci z řad teoretiků zabývajících se kritickou analýzou diskurzu. Oproti tvrzení Fairclougha stojí názor Machina a Leeuwena (2004), kteří se taktéž zabývali tímto ženským časopisem (srov. výše s. 9-10 této práce).

Na první pohled se zdá, že tyto názory jsou v rozporu, a mohlo by to vyplývat i ze způsobu, jak je zmínění teoretici prezentují. Nicméně my se domníváme, že se jedná spíše o dva opačné **póly určité „osy“, kde na jedné straně stojí důraz na globální aspekt (a převažující globalizaci ve smyslu homogenizace) a na druhé straně důraz na aspekt lokální (a převažující globalizaci, či lokalizaci)**. Proces šíření určitých prvků ve světě se pak může v konkrétních případech nacházet na kterémkoli bodě této osy s tím, že ve většině případů nejspíše půjde o proces smíšený.

Nás pak samozřejmě v naší práci bude zajímat především to, kde se na této pomyslné ose nachází překlady časopisů National Geographic a Reader's Digest do češtiny. Jak se to dozvíme? Můžeme to zjistit právě pomocí takové překladatelské analýzy, jakou jsme již definovali výše na základě teorie manipulační školy aj., tedy analýzou zaměřenou na otázku prvků cizí kultury v cílovém textu ...

Fairclough (2005: 60-61) a Chilton (2005: 20) se domnívají, že kritická analýza diskurzu (a tedy analýza textů) může odhalit povahu společenských procesů a přispět tak významnou měrou k sociálnímu výzkumu či k politické a kulturní analýze (Fairclough 2006: 41) ... Typ překladatelské analýzy, který hodláme použít (zaměřená na kulturní příznakovost), se v podstatě zabývá tím, co Fairclough (2006: 123-124) nazývá „**cultural hybridity**“ nebo „**interdiscursive hybridity**“, tj. **míchání prvků z různých kultur či diskurzů**, a ukazuje nám, jak je diskurz (a s ním příslušné společenské postupy) rekontextualizován. Můžeme ji považovat za druh „interdiskurzivní analýzy“, což je podle Fairclougha (2005: 61) analýza specifického **míšení diskurzů, žánrů a stylů v určitém textu**.

Jestliže diskurz zahrnuje celý proces sociální komunikační interakce včetně produkce a interpretace textu, kritická **analýza musí také zkoumat nejen samotný text, ale i jeho produkci a interpretaci** (Fairclough 1989: 24). Na to upozorňuje i Leeuwen (2005: 13), který v komentáři k vlastní stati o časopisu Cosmopolitan uvádí, že při popisu rozdílů mezi jednotlivými jazykovými verzemi periodika nesmíme zapomenout na rozhovory s globálními i lokálními producenty časopisu, na stylistické manuály apod. (Srov. např. též Touryho (1995: 65) doporučení zjišťovat překladatelské normy ze dvou hlavních zdrojů: (1) textové – překlady, (2) vněté – výroky o překladech ze strany překladatelů, redaktorů, vydavatelů a dalších osob, které se překladatelského procesu účastní nebo jsou s ním nějakým způsobem spojeny.)

Naše analýza časopisů National Geographic a Reader's Digest bude těmto požadavkům vyhovovat: bude zahrnovat překladatelskou analýzu samotných textů, ale také analýzu celého procesu, kterým překlady vznikají, tj. fáze produkce překladového textu ... V rámci překladatelské analýzy se zaměříme na přítomnost rysů cizí kultury na úrovni diskurzivního obsahu i formátu časopisu (srov. Machina a Leeuwen 2004), tj. na úrovni mikro- i makrostruktur. Zajímavé může být také všimnout si, **zda nedochází k manipulaci pomocí prezentace znalostí**, na kterou upozorňuje Chilton (2005). Chilton uvádí, že lze manipulovat s názory lidí tím, že jistý ideologický názor prezentujeme jako obecně přijímanou pravdu, která je součástí „znalostí“ určitého, např. kulturního společenství ...

Na závěr teoretické části týkající se kritické analýzy diskurzu bychom rádi upozornili na zajímavou skutečnost: Tito teoretici velmi často hovoří o kontaktu různých společenských (a kulturních) systémů, jejich vztazích a vzájemném ovlivňování a o tom, že tyto procesy se dějí pomocí diskurzu. Hovoří také o globalizaci. Nicméně jsme se nesetkali s tím, že by pojednávali o překladech, ba dokonce tento pojem vůbec explicitně nezmiňují. Je to poměrně překvapivé, neboť je zřejmé, že překlad v těchto procesech hraje klíčovou roli. Domníváme se proto, že určité **propojení kritické analýzy diskurzu s teorií překladu, o které budeme v naší práci usilovat, je ideální postup**. Oba tyto teoretické systémy se velmi dobře doplňují, jak jsme již snad doložili výše. Například závěry, které jsme na základě obou systémů vyvodili pro náš empirický výzkum, se téměř shodují. **At' se řídíme jednou či druhou teorií, vyjde nám jako nejvhodnější tentýž postup, způsob i téže zaměření analýzy**.

(Gallóová 2009; zdůr. ZJ)

Globalizaci, glocalizaci i lokalizaci může naše teorie obecně vysvětlit (pomineme-li hledisko multimodální – tedy sémiotiky více kódů, z nichž se komunikát skládá) na rovině kultury (chápané jako národní) i na rovině mezikulturních kontaktů až po globalizaci. V translatologii se hybridizace (Levý) promítá jako kreolizace (Popovič) a kategorie překladovosti ve svém dynamickém pojetí modeluje proces apropriace, akulturace či odmítání (hodnota překladovosti může být -/0/+) v závislosti na stavu kultury, individuálních či skupinových záměrech (zájmech) a zkušenostních komplexech producentů a příjemců. Dynamická interakce procesů diferenciací – univerzalizace (Levý) a jejich produktů znamená v současném pojetí vlastně osu lokalizace – glocalizace – globalizace, osu exotizace – kreolizace – naturalizace (Popovič) – v termínech Levého nejspíše osu hybridizace spojenou s překladovostí. Tím, že Fairclough zapojuje dialektiku a vyhýbá se angažované vědě, je jeho CDA bližší našemu pohledu a hybridizaci a překladovost než např. interpretace Tymoczkové.

Zde je zřejmě nutno také rozlišit hodnotu aktuální a vývojovou, proces a produkt z hlediska statického a dynamického, stejně jako produkt z hlediska synchronie a diachronie. Ale především jde o to najít hybné síly, jejich motivy a potenciál, stejně jako možné obranné reakce na straně příjemců. Rozdíl mezi Faircloughem a angažovanou ideologickou vědou je také v tom, že autor nepodceňuje článek recepce a recipienta nepokládá za pasivní článek.

Čím je moderní translatologie moderní? Nejde jí o literární překlad, který tvoří marginální součást objemu překládaných textů (a kde dnes dominuje masovost kultury), jde jí spíše o negativní než pozitivní vlivy jiných kultur vykonávané importem, v našem případě zprostředkovaným přenosem informace, kterému říkáme překlad a který primárně zprostředkovává i do jisté míry předurčuje někdo jiný než překladatel. Impulzy lze hledat i mimo samotnou sociologii, která se oboru dost vzdaluje z hlediska předmětu, nebo v CDA, která poskytuje sice široký, ale přesto úzce tematicky zaměřený úhel. Další disciplína, která by mohla v této souvislosti translatologii posunout a sama se nabízí, je např. dnešní teorie komunikace spojená se sociální psychologií.

Přestože je relativně mladým oborem, její silná utilitární vazba na praxi byla zřejmě hnací silou velmi rychlého rozvoje a diferenciací. Utilitární cíl komunikace samotné má ve své aktuální dimenzi především opozici prospěchovosti a prospěšnosti, a to krátkodobé či dlouhodobé. Kultury jsou podle Hofstedeho však k cílům orientovány dlouhodobě nebo

krátkodobě - západní kultury mají krátkodobou orientaci, většinou kombinovanou s respektem k tradici (de Mooij 2003: 35-36), jsou tu však další potenciálně relevantní Hofstedeho dimenze, které by k explanaci translatologických jevů mohly přispět ze strany sociální a kognitivní psychologie.

Samotná CDA nabízí komfort při aplikaci na ideologii diskurzu – návod k tomu, co ve výzkumu hledat a jak to interpretovat. U ideologického zaměření vystupují do popředí i jiné faktory a dominantní pole zájmu se přesouvá jinam – text a diskurz jsou prostředky boje a ovládání.

Gallóová sestrojila organogramy produkce lokálních variant obou časopisů se zúčastněnými články a mechanismy kontroly, moci i autority. Podobně jako v případě lokalizace webových stránek (které se zde nevěnujeme) je moc autoritou delegována i přímo vykonávána v různých fázích produkce z hlediska její organizace a jejího řízení. Prvotní rozhodnutí o přenosu i diktát normy výběru a převodu si cizí instituce, potažmo majitel časopisu, usurpuje a drží, delegovanou moc řídí a kontroluje v různém rozsahu a různou formou.

Důležitým kritériem je parametr recepce (odbytu, nákladovosti) z hlediska výroby i marketingu, na který „instituce“ časopisu zřejmě pružně reaguje, což lze označit za standardní chování ekonomického subjektu na mezinárodně integrovaném trhu. Dobyty pozice na českém trhu a její udržení v konkurenčním boji či poli podobných periodik se zdají být základními motivy, za nimiž stojí i manipulativní techniky s texty (výběr, typy převodu podle charakteru textu).

Případný ideologický dopad se podle zjištění Gallóové jeví jako vedlejší a nezáměrný, zvl. u časopisu National Geographic, kde zaměření časopisu sleduje politiku, kterou lze moderně nazvat „kulturně ekologickou“, tedy v jistém smyslu globální (tematické zaměření a výběr importovaných textů) a glokalizační (úprava importovaných textů a poměr převzatých textů k domácím na rovině hyperstruktury časopisu). Stanovení rozdílu mezi glokalizací a lokalizací z translatologického hlediska si ale žádá ještě další výzkum, protože v praxi i v teorii jsou pojetí nejednoznačná, termín glokalizace se samozřejmě (i jak je patrné z hlediska jeho morfologie) objevil jako poslední a snaží se o jemnější diferenciaci procesů.

V případech obou časopisů lze uvažovat o institucionálně řízené (regulované) míře překládovosti konečných produktů - rozdíly mezi překladem, lokalizací a adaptací – z hlediska strukturního. Avšak podobně jako v reklamě se s překládovostí manipuluje činnostmi (redakce), které úkol a svěřené kompetence na straně překladatele přesahují.

8.5 Závěrem

Teoretický model musí být jednoduchý a elegantní, natolik obecný, aby pokrýval jádro teorie či v základu zachycoval studovaný objekt, ale zároveň byl pružný, tedy aplikovatelný na modifikované objekty. Nemůže proto aspirovat na to, aby podrobněji vyhověl různým zaměřením výzkumu. Strukturalistický model obecně umožňuje různě zaměřeným výzkumům hledat pro ně relevantní jevy a jejich vztahy v širokém kontextu (jde o tzv. otevřený aplikovaný model z hlediska metodologie). Pokud se jedná o teorii (včetně teoretického modelu) a paradigma jako takové, jsou teorie jinak orientovány a stagnují. Schizma teorie a praxe se neprojevuje jen v relaci překladatelské praxe a teorie překladu (utilitárnost teorie), ale i v relaci teorie překladu a výzkumu (výzkum současných jevů a jeho přínos do teorie i metodologie), což jsme se snažili ukázat na příkladu diplomové práce Gallóové.

Pomineme-li aspekt angažovanosti vědy (který lze uvažovat nebo ignorovat¹⁷⁷), nabízí se znovu jako možné výchozí řešení obrácení poměru mezi Popovičovou praxeologií (konkrétně sociologií) a teorií, nebo lépe jejich sloučení. Interně je pak nutno řešit rozlišení synchronního (i diachronního) výzkumu překladu od kritiky (uměleckého) překladu. Bude nutno více odlišit axiologický aspekt překladu od zkoumání jiných jevů, nebo spíše i toto hledisko funkce a hodnoty překladu modernizovat (např. ve smyslu zapojení ekonomických a ideologických parametrů). To je samozřejmě problém, protože v našem rámci (na rozdíl např. od Holmese 1972/1988) je těžko představitelný jev (proces jeho vzniku či jako produkt) odtržený od své funkce. I korpusová translatologie se z tohoto důvodu dostala po čase do problémů; mj. navíc aplikovala ryze kvantitativní a jistým způsobem omezené metody.

¹⁷⁷ Idealismus je dnes ideologicky módní jako angažovaný přístup. Tyto iniciativy však nevyklučujeme – mohou se prosadit, mohou trvat nějakou dobu, mohou zaniknout, mohou či nemusí zanechat vývojové stopy - v závislosti na souhrě mnoha faktorů.

Levého překladatelské tendence, předchůdci dnešních univerzálií a dvou zákonů Touryho, však nebyly zjištěny a potvrzeny korpusovou metodou, nýbrž především experimentem, který následoval po jistém odpozorování. Heuristika byla pak zapojena i do interpretace výsledků experimentu. To naznačuje, že nynější kritiky korpusové translatologie a kvantitativního výzkumu v této oblasti oprávněně směřují na metodu a poněkud neoprávněně na hypotetickou existenci zkoumaných jevů jako univerzálií. V synchronním výzkumu bez axiologického rozměru lze zkoumat mnoho dalších jevů kromě univerzálií, což nabízí kombinaci např. s minimaxovou strategií, kulturní ideologií či subjektem překladatele.

Další otázkou objektivnosti výzkumu je samotný objekt: v mnoha případech není překlad definitivním produktem, který vstupuje do oběhu. Za překladem i konečným produktem stojí více faktorů, které se na jeho podobě podílí a které se často opomíjí. V našem kontextu šlo např. o redakční politiku (výběr textů a redakce překladu), politiku a zájmy překladatele (výběr textu, ideologický postoj, politika a program překladatele, atd.), přičemž se obojí setkávalo s centrálními normami regulovanými totalitním státem. O to byla situace jednodušší, a proto snad ideologické hledisko není koncipováno jako „nezávislá proměnná“. V diachronním výzkumu je tomu však jinak – vazby na ideologii doby jsou explicitními faktory.

Levý po vzoru svého strukturalizmu nechal svoji teorii překladu otevřenou, stejně jako její pojmy. Popovič také postupuje po vzoru své dobové metodologie vědy – systematizuje, taxonomizuje, vymezuje atd. – teorii tím do jisté míry uzavírá. Dobová a osobnostní vázanost obou autorů se projevuje i v zaměření na umělecký překlad a jejich konkrétní práce (Levý 1963/1983, Popovič 1971/1975) mají i rozměr normativní (didaktický).

Gallóová přijímá náš teoretický komunikační model a dvojí komunikační řetězec za základní východisko, ale pro zkoumání vnitřních i vnějších procesů hledá oporu i jinde. Podobě jako např. Kuncová (2007) naráží na pojmy lokalizace a adaptace, čímž se musí vypořádat s tradičním pojmem překlad. Stejně jako Kuncová uzavírá zjištěním, že v praxi existující diferenciací pojmů překlad – lokalizace – adaptace není v teorii dostatečně reflektována, rovněž jako postupy a podmínky, jak takové komunikáty vznikají. Popovič sice uvádí různé typy překladu, které se „ideálnímu“ modelu vymykají, ale situuje je do oblasti praxeologie. Teoretické problémy se tedy týkají všech tří rovin: (vnějšího i vnitřního) procesu, produktu i

jeho společenské funkce, dále článku zadavatele překladu – jeho zájmů, pojmu kulturní potřeby, hypertextu (jehož paralelou je zde tradiční pojem antologie) atd.

Pohled na současný český dabing a na globální jev amatérského titulkování, který vytváří specifickou subkulturu tyto závěry dokresluje z dalších úhlů. Teoretický i metodologický potenciál tohoto materiálu by bylo možné v translatologii využít jako metodologicky „přirozenější“ způsob její modernizace, než je současné hledání modelů v sociologii, tedy uplatněním metody „cik-cak“ zdola, jak o ní kdysi mluvil Mukařovský – česká metoda je na rozdíl od pozitivistické pružná v tom smyslu, že umožňuje metodu modifikovat podle materiálu, tudíž umožňuje i vliv materiálu na vývoj metody. Popovičova kritika Suwarou (2003) spíše naznačuje, že slovenský strukturalismus nebyl takto teoreticky ani metodologicky otevřený.

9. Axiologie v praxi – standardizace kvality

V této kapitole jen krátce nastíníme další v teorii opomíjenou problematiku: překlad v praxi fungující jako překladatelská služba a jeho vazby na institucionální procesy standardizace, což je další možné bourdieuovské pole výzkumu praxe. Vazbu na institucionální vzdělávání překladatelů, což je klasická oblast aplikované (praxeologické) translatologie necháme stranou. Dá se říci, že zatímco první oblast zájmu translatologii uniká, přestože by pro ni měla být velmi důležitá, oblast vzdělávání si tradičně a zvláště od 90. let na nedostatek zájmu stěžovat nemůže.

Jak již bylo na jiném místě řečeno, překlad na trhu je chápán jako služba a spadá do vyšší kategorie tzv. jazykového průmyslu (language industry). „Tržní“ překlad se tak stal i součástí národních, ale především nadnárodních standardizačních procesů. Kromě téměř zanedbatelného počtu národních kodifikovaných norem (v Evropě Německo, Rakousko, Itálie) se ho začala týkat nejdříve a nepovinně mezinárodní procesní norma ISO 9001, která zaručuje kvalitu poskytované služby prostřednictvím dodržení předepsaných postupů. Na základě prokázaného vyhovění normě se mohl poskytovatel služby s takto získaným kulturním kapitálem potenciálně na trhu lépe ekonomicky uplatnit.

Je snad zbytečné připomínat, že se standardizační procesy nutně vážou na institucionální sítě různé hierarchické úrovně atd. Protože šlo o velmi obecnou normu, postupně jednotlivé obory vypracovávají a zavádějí normy oborové a dále ještě konkrétnější oborové specifikace, nebo jistá doporučení formou „best practice“ a podobně. V oblasti překladu vznikla evropská norma EN 15083, vytvořená evropskou institucí CEN (European Committee for Standardization) z podnětu EUATC (Evropského svazu asociací překladatelských firem) a přijatá povinně příslušnými institucionálními autoritami v evropských zemích, které jsou signatáři příslušné úmluvy (včetně ČR, kde je partnerskou institucí ČIA s jistou vazbou na český úřad normalizace).

Tato norma je však pro poskytovatele služeb v oboru stejně nepovinná jako jí nadřazená ISO. Její funkcí je záruka kvality služby; ta však souvisí s řadou dalších parametrů na trhu překladatelských služeb, včetně toho, co lze nazvat jejich skrytým institucionálním a kompetitivním zázemím.

Vzhledem k internacionalizaci tohoto pole podnikání jde samozřejmě i o vazby nadnárodní a vzhledem k povaze podnikání jde o zisk a prosperitu v konkurenčním prostředí, kde jednou z cest je i budování image souvisejícího s poptávkou. Teoreticky souvisí s důvěrou odběratele služby.

V našem národním prostředí sice předtím neexistovala kodifikovaná norma jako např. v Rakousku či Německu, ale paralelně a nezávisle na evropské normě vznikla ještě specifitější norma, jejímž kolektivním autorem i institucionalizovanou autoritou je Národní rada pro certifikaci překladatelských služeb, která tak vytvořila další samostatnou síť společenských vztahů v tomto poli, jistým způsobem antagonistickou k národní institucionální síti představované ČIA (Český institut pro akreditaci jako národní akreditační orgán založený vládou ČR) a Českou asociací překladatelských agentur, tedy profesním sdružením vybraným ČIA jako partnerem poté, co ke vzájemné dohodě institucí o kooperaci nedošlo.

Legitimita každé sítě a validita jimi udělovaných certifikátů samozřejmě znamenají existenci dalších článků sítě a provázanost takových strukturních systémů nejen mezi sebou navzájem. Sledování jejich vazeb, resp. provázanosti s dalšími styčnými oblastmi společenské praxe a

trhu umožňuje podle zaměření výzkumu pozorovat tento jev z různých úhlů, tedy vytvářet si k tomu příslušná výzkumná pole jako jisté výřezy praxe¹⁷⁸.

Jak je však strukturovat a zaměřit, aby se neztratil hlavní předmět disciplíny? Ve výzkumu jde o zvolený úhel pohledu a zaměření - zájem. Problém je v oblasti teorie – reflektuje nebo alespoň umožňuje takové zaměření a dává mu dostatečnou oporu? Půjdeme-li do samotné teorie překladu, oporu nenajdeme nikde, protože se přesouváme od jednotlivého aktu překladu do společenského kontextu – tam se dosavadní teorie zabývaly převážně normami a kulturními potřebami, zadavatelem a kulturními či ideologickými příčinami a jejich následky. Podíváme-li se tedy na kritiku translatologie nikoliv z hlediska filozofie v humanitních vědách, ale z hlediska toho, jak odráží svět, který má studovat, pak je zde tato kritika nanejvýš opodstatněná. Teorií, která teoreticky tyto vazby modeluje, je teorie skoposu svým článkem zadavatele, ale pouze v komunikačním schématu v kulturním „vakuu“; podobně článek překladatele je univerzálně pojat jako „odborník“. Zde je patrné, že i tato teorie překladatelského jednání postrádá jeho zasazení do komunikační situace odrážející relevantní sociologické a ekonomické aspekty „pole“.

K tomuto závěru se sluší dodatečně uvést několik podrobností. Rozlišení na trhu je záležitostí značek a jejich povědomí, značku pak lze opatřit i oficiální „nálepkou“ jako garancí kvality – tou je certifikace. Bude-li zákazník vybírat mezi poskytovateli překladatelských služeb (PPS), může se orientovat podle referencí nebo certifikace. Nedávný průzkum v Británii ukázal, že certifikát podle nejobecnější mezinárodní normy ISO 9001 – *Systémy managementu jakosti - Požadavky* přinesl firmě konkurenční výhody, i když se jako rozhodující faktor dobré jméno či značka v překladatelských službách ocitlo až na sedmém místě. V oblasti PPS se očekává, že váha standardizace poroste¹⁷⁹.

Až do roku 2007 se PPS certifikovaly pouze podle normy ISO 9001 (kromě případů kdy existovaly národní normy). V roce 2006 byla vydána evropská norma EN 15038 *Překladatelské služby – Požadavky na poskytování služby*, která z ISO 9001 vychází a tyto

¹⁷⁸ Toto je zhruba pojetí pole u Bourdieuho, proto skepsi ohledně neexistence překladatelského pole nesdílíme.

¹⁷⁹ Údaje z prezentace Národní rady pro certifikaci překladatelských služeb na Jeronýmových dnech JTP, Praha, 8. 11. 2008.

procesy specifikuje přímo pro překladatelství. Norma vznikla z iniciativy EUATC¹⁸⁰ a vztahuje se jak na agentury, tak na samostatně podnikající překladatele.

Norma EN byla přeložena a oficiálně zavedena i v ČR jako ČSN EN 15038: 2006, požadavky na certifikaci byly oficiálně upřesněny z hlediska lhůt platnosti certifikace atd. Asociací českých překladatelských agentur¹⁸¹. Paradoxně má český překlad normy sám některé nedostatky, poukazující na to, že neprošel revizí lingvisty: kromě terminologických problémů je snad nejzávažnějším posunem změna kvalifikačního požadavku na překladatele. Zatímco anglické původní znění požaduje vysokoškolské vzdělání, české znění požaduje pouze „vyšší vzdělání“. Sama původní verze má také své nedostatky, které však plynou z její podstaty – na její tvorbě se podílelo více evropských institucí prostřednictvím svých zástupců. Odráží se tu několik tradic a kompromisy mezi někdy protichůdnými zájmy, tedy aspekty sociologické, sociálně psychologické, ideologické i ekonomické. Nicméně akreditaci podle této normy propaguje jak EUATC, tak FIT (Mezinárodní federace překladatelů)¹⁸², který na svých stránkách publikoval i její konkretizaci ve smyslu dokumentované průkaznosti plnění jednotlivých požadavků.

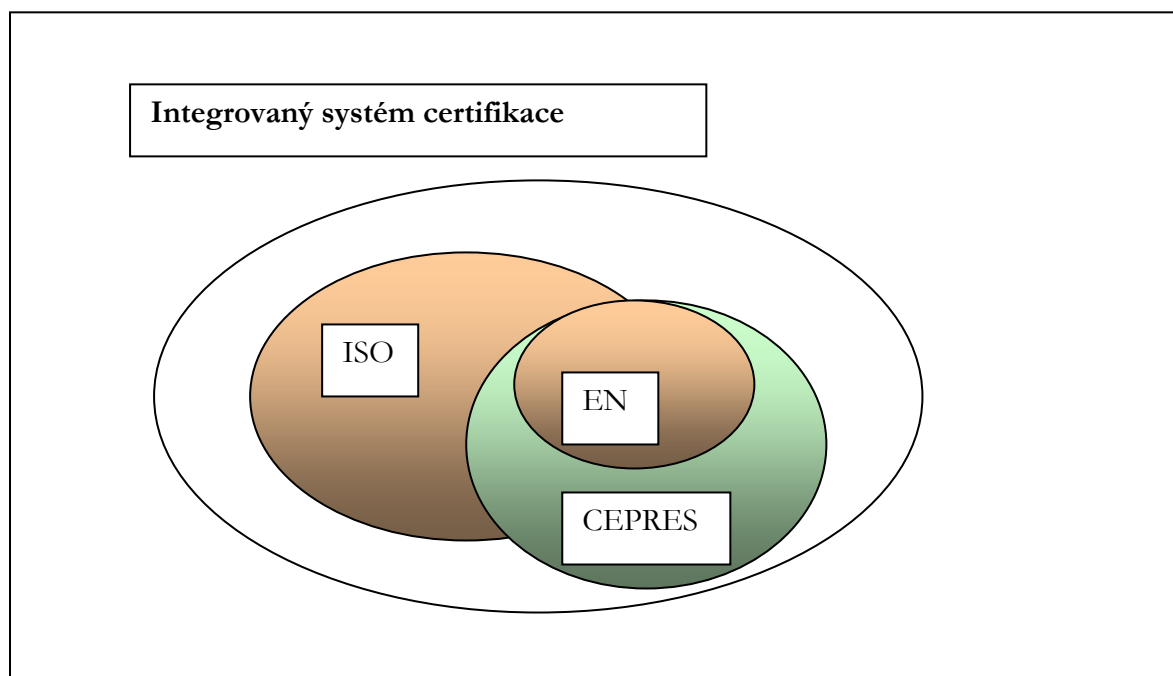
V ČR od roku 2005 vznikala nezávisle jako tzv. „best practice“ nynější národní oborová specifikace CEPRES: 2007 – *Provádění překladatelských zakázek*, rovněž vycházející z ISO 9001, která byla v roce 2006 sladěna s ČSN EN 15038. Na rozdíl od ní je systematictější, specifitější a pokrývá nejen ji, ale i větší část dané ISO. Za původní iniciativou stojí náhodně vzniklá pracovní skupina. V roce 2007 pak byla založena *Národní rada pro certifikaci překladatelských služeb*¹⁸³, jejímž posláním je nejen certifikace podle oborové specifikace, ale i činnost osvětová, propagační, konzultační a vzdělávací v zájmu zvyšování kvality překladatelských služeb poskytovaných českými firmami a překladateli. Nabízí tak certifikaci „3-v-1“, tedy integrovaný systém certifikace zahrnující všechny uvedené standardy, jak je patrné z obrázku:

¹⁸⁰ www.euatc.org

¹⁸¹ www.acta-cz.org

¹⁸² www.fit-europe.org

¹⁸³ www.cepres.cz

Obr.3: Integrovaný systém certifikace překladatelských služeb (ČR)

Zde jsou ukázky konkretizace EN v CEPRES:

Způsobilost překladatele

Požadovaná odborná kvalifikace překladatele jako soubor schopností umožňující odvádět trvalý optimální výkon při provádění překladatelských služeb z hlediska překladatelské odbornosti a osobnostní způsobilosti, případně i oborové kvalifikace. Tyto schopnosti zahrnují:

- ovládání překladatelských procesů včetně strategií a technik;
- osvojenou překladatelskou etiku;
- přiměřenou [1] pasivní komunikační kompetenci ve výchozím jazyce;
- přiměřenou aktivní komunikační kompetenci v cílovém jazyce
- přiměřenou znalost výchozí a cílové kultury;
- přiměřenou znalost (nebo schopnost jejího rychlého dodatečného nabytí) tematické oblasti překládaného textu včetně použité terminologie a stylu;
- přiměřené ovládání informačních zdrojů a informační techniky.

[1] Přiměřenost je ve všech jmenovaných případech úměrná jazykové a obsahové náročnosti překládaného textu a schopnosti produkce

Požadavky na profesionální překlad

Profesionální překlad

Překlad provedený překladatelem s profesionální překladatelskou způsobilostí jako splnění překladatelského zadání v rámci komerční překladatelské zakázky tak, aby cílový text mohl optimálně plnit stanovený účel, tj. zamýšlenou funkci u předpokládaného příjemce při stanoveném užití.

Překladatelské zadání

Zadání určující náležitosti zakázky ze strany zákazníka, obsahuje:

- výchozí text;
- specifikaci účelu (tj. funkce a užití) překladu, adresáta, času, místa a média distribuce překladu;
- další požadavky k překladu (např. firemní styl, terminologické preference, požadavky na médium dodání, formát, typografickou úpravu, rozsah cílového textu dle požadavků typografie, specifikaci stupně utajení podkladů);
- práce nad rámec samotného překladu;
- kontakt na styčnou osobu na straně zákazníka;
- přílohy.

Překladatelský úkol (postup)

Překladatel se seznámí se zadáním (včetně případných příloh) a provede:

- obsahovou a stylistickou analýzu výchozího textu z hlediska zadání;
- volbu vhodné překladatelské metody;
- rešerše v pramenné literatuře, vyhledávání v informačních zdrojích; konzultace s odborníkem nebo kontaktní osobou určenou zákazníkem;
- písemný převod podle zvolené metody a požadované formátování dokumentu;
- kontrolu překladu;
- odevzdání překladu podle dohody.

Překladatelský úkol (zásady)

- Překladatel a korektor jsou odpovědní překladatelské agentuře a zákazníkovi za provedení převzatého překladatelského úkolu podle dohody.
- Překladatel předem odmítne překladatelský úkol, pakliže tomu brání jeho kompetence či jiné závažné okolnosti.
- Překladatel vrátí převzatý překladatelský úkol v předem sjednaném termínu agentuře, pakliže výchozí text má takové vlastnosti, které zásadně brání provedení úkolu tak, aby vyhotovil profesionální překlad.
- Překladatel musí obdržet úplné překladatelské zadání při převzetí úkolu a dodrží jeho specifikace. V této souvislosti je oprávněn a povinen provádět v překladu nezbytné:
 - obsahové a jazykově-stylistické změny tak, aby při respektování kulturních a jazykových specifik dosáhl překladu, který je schopen optimálně plnit svoji funkci při stanoveném užití;
 - objasnění z hlediska příjemce v poznámkách a vysvětlivkách k překladu;
 - opodstatnění ke způsobu provedení překladu v komentáři

Pro zaručení kvality zavádí norma EN i specifikace CEPRES také povinnou kontrolu překladu před jeho odevzdáním klientovi:

• Kontrola překladatelem	(povinná)
• Kontrola korektorem překladu	(povinná)
• Kontrola PPS/překladatelskou agenturou	(povinná)
• Kontrola odborným korektorem	(nadstandard)

Toto opatření je však dvojsečné, protože může prodloužit termín vyhotovení zakázky i zvýšit její cenu proti PPS, kteří certifikováni nejsou. Jedná se především o zcela nový článek – kontrolu korektorem, který překlad reviduje po stránce jazykově-stylistické a obsahové ve vztahu k originálu i ve vztahu k předpokládané funkci překladu. Tento kontrolor musí mít normou stanovenou kvalifikaci – musí mít kvalifikaci překladatelskou, zkušenosti (překladatelské) v daném oboru, kterého se překlad týká, a musí mít i zkušenosti korektorské. Nadstandardní kontrolou odborným korektorem se míní např. revize překladu právního textu právníkem.

Obsah standardizace procesu poskytování služeb je samozřejmě daleko širší a zahrnuje mj. tyto oblasti:

- Organizace a řízení procesů
- Lidské zdroje
- Pracovní podmínky
- Pracovně právní vztahy (dodavatel-klient)
- Technologie (materiál, postupy a nástroje)
- Etalon kvality produktu/služby
- Kontrola kvality
- Stálé zlepšování kvality

Filozofie, na níž je standardizace postavena, vychází z předpokladu, že kvalita procesu garantuje nejen kvalitu produktu jako takového, ale i celé služby klientovi, například včetně dodání v dohodnutém termínu a jiné dodržení smluvních podmínek. Navíc norma chrání zájmy nejen klienta, ale i dodavatele či subdodavatele, tedy agentur i překladatelů, kteří pro ně pracují. Jde o zajištění pracovních podmínek pro překlad (včetně potřebných informací), povinnou kontrolu překladu korektorem a agenturou, o respektování požadavku na kvalifikaci pracovníků zúčastněných v provádění zakázky, respektování a dodržování práv i povinností na straně klienta i poskytovatele služby a další.

Představili jsme další pole – obor překladatelství ve vazbě na institucionální síť různého charakteru a jejich „hráče“ i na trh a ekonomické zájmy různých stran, upozornili jsme na propojenost národní a nadnárodní roviny ve smyslu institucionální regulace a zájmů různých subjektů, jakož i na možný dopad institucionální aktivity na překladatelský produkt a jeho produkci v širším kontextu poskytování služby, na střet institucionálních zájmů a trhu.

Můžeme tady jen zopakovat, že podíváme-li se na kritiku translatologie nikoliv z hlediska filozofie v humanitních vědách, ale z hlediska toho, jak odráží svět, který má studovat, pak zde je tato kritika nanejvýš opodstatněná, čímž se v kruhu vracíme na samotný začátek naší práce, kde jsme se věnovali sociologickému obratu, poté obratu ideologickému, ale mezitím i tomu nejpodstatnějšímu - „klasické“ teorii překladu a jejím kritikám. Tím zároveň dovršujeme úkol, který jsme si předsevzali – pojednat překladovost v původním i moderním kontextu, přičemž jsme propojili na více rovinách kontext teoretický s kontextem společenským. S problematikou diskutovanou v této kapitole je překladovost spojena vzdáleně, jako kategorie modelování překladu; záměrem bylo poukázat na její další možné vazby.

Závěr

Ideologie je přítomná v životě, překladu i v translatologii, která ji čerpá z vedlejších humanitních věd a jejich prostřednictvím z reálného života kultur a jejich vztahů. Ukázali jsme závislost teorie překladu a zaměření výzkumu na společenskou ideologii a stavu disciplíny.

Přestože západní translatologie pojem překládovosti nezná, dovedly nás k ní nepřímo poslední dva koexistující obraty, především obrat ideologický. Zkombinujeme-li komunikační model se sociologickým přístupem, dostáváme se zpět k Levému (1971, 1963/1983) a k našemu strukturalismu, avšak s tím rozdílem, že vzhledem k zaměření na funkci a hodnotu, se jedná i, nebo dokonce především, o příjemce, který se do vnitřního komunikačního aktu promítá a dokonce jeho realizaci završuje. S takto důsledným pojetím se v západních teoriích překladu nesetkáváme. Obdobné pojetí však existuje ve slovenské teorii překladu. Sociologický obrat v translatologii je zaměřen na subjekt překladatele a zdůrazňuje i vnější procesy. My jsme sociologický aspekt promítli pomocí české metodologie do výzkumu reklamy jako dynamickou hodnotu „cizosti“, přičemž jsme využili i převzatých výsledků sociologických šetření.

V rámci sociologické tematiky jsme srovnali teoreticko-metodologický rámec Bourdieuho s českým strukturalismem (Mukařovský, Vodička, Levý) a dospěli jsme k závěru, že právě sociologický aspekt liší náš sktrukturalizmus od ruského formalizmu, sémiotiky i západního deskriptivismu. Aktéři nejsou epifenomény struktur, ale díky sociologii (Durkheim, Weber), dialektice (Hegel) a s ní související dynamice jsou v neustálé interakci s dynamikou vnitřní struktury otevřeného autonomního systému. Rozdíl mezi Bourdieum a naším přístupem spatřujeme především v úhlu pohledu: sociologie se primárně zaměřuje na předmět svého zkoumání – lidské společenství, strukturální estetika a teorie překladu na dílo či překlad, ale protože jde o otevřené dynamické systémy, je tu vždy paralelní řada sociální, která je s nimi v dynamické interakci.

V souvislosti s tímto obratem jsme se dostali ke kontextu kritiky západní teorie a metodologie, zvláště polysystémové teorie, z hlediska pospozitivizmu, post-strukturalistických směrů, akční teorie, kulturního relativizmu, ideologie apod. Srovnáním českých a slovenských východisek se západní teorií i metodologií jsme v tomto směru dospěli k závěru, že nás západní kritiky mylně přiřazují k západnímu deskriptivismu a strukturalizmu, čímž se nepřímou do této kritiky dostáváme (naš strukturalismus je „kvalitativně“ ztotožňován s ruským formalizmem, naše teorie a hlavně metodologie jsou téměř neznámy a vzhledem k době jejich vzniku považovány za neaktuální tradici). Srovnání české metodologie s metodologií Bourdieua (i z hlediska východisek) ukázalo mnoho společného. Tato zjištění jsme si následně potvrdili na výsledcích „revizí“ českého (a později i slovenského strukturalizmu).

Z hlediska epistemologického jsme objevili jeden zásadní rozdíl: dnes rozšířený post-strukturalismus rozvinutý Derridou v dekonstrukci vychází z Heideggera, zatímco náš strukturalismus je fenomenologický (Husserl, Ingarden). Veškeré diskuse o esenciálnosti struktur, interpretaci, porozumění, existenci a relativizaci významu jsou pro český strukturalismus více méně nerelevantní (kromě toho, že je nelze ignorovat), ale relevantní do jisté míry mohou být v případě slovenského strukturalizmu, který se více přiklání k jiným směrům než Češi. Toto se promítá i do teorií překladu a následně do domácí kritiky (Suwara). V této souvislosti jsme zjistili, že se Levý držel další české metodologické zásady - budovat otevřenou teorii s otevřenými pojmy na základě metody cik-cak. Popovičova teorie se z tohoto hlediska jeví jako uzavřenější, nikoliv však uzavřená, jak tvrdí Suwara. Levý se metodologickým otázkám velice věnoval, proto i jako Mukařovský konstatuje zásadní rozdíl v přístupu tehdejšího pozitivizmu a českého strukturalizmu, který byl konstruktivistický (hledal souvislosti, nikoliv příčinnost jevů).

Když jsme v souvislosti s kritikou západní translologie dospěli k rozborům a srovnáním některých partikulárních otázek, zjistili jsme i zajímavé terminologické či pojmové shody a konceptualizace, které mimo jiné vedou i k tomu, abychom si sami položili otázky „genetických“ souvislostí mezi českou a slovenskou teorií (kde je souvislost jasná), ale i mezi těmito teoriemi a teoretikou a západní translologií (polysystémová a manipulační škola). Naš rozbor zde může pouze naznačit, nikoliv zcela potvrdit, v některých případech ale může i konstatovat. Sledujeme však stále linii „překládovosti“ jako kategorie (u Popoviče i normy). Nepodařilo se nám zjistit, proč tuto kategorii polysystémová ani manipulační teorie

nepřebraly, našli jsme pouze jednu zmínku termínu translation-ness (Toury 1995), přestože Popovič svůj slovník publikoval anglicky v roce 1976. Můžeme se jen domnívat, že překážkou převzetí byl právě český fenomenologický přístup, protože se jedná o kategorii noetickou. Popovič v tomto směru vidí překladovost jednak jako kategorii, jednak jako normu, vedle „cizosti“ ji doplňuje o „časovost“ a „urbanizaci – ruralizaci“. Tím, že ji rozšířil o Lotmanovu sémiotiku a že ji nazírá i jako vztah struktur, se pravděpodobně fenomenologickému pojetí vzdálil, ale o to se více přiblížil dnešnímu anti-fenomenologickému ideologickému obratu.

Popovič také ruší jakoukoliv souvislost překladovosti s jinými kategoriemi Levého (ty měly explanační úlohu), opouští Levého dvojí normu a jedinou překladatelskou normou se stává norma překladovosti. Existuje překladovost jako norma? Popovič nenabízí její empirické potvrzení a hlavně ji takto více separuje od společenských aspektů, čímž se blíží kritice struktur ve vakuu, typickému jevu ruského formalizmu (ale i sémiotiky), také však koncepci polysystémové teorie. Když se odtud dostáváme k principu nahrazujícímu a zachovávajícímu (u Hochela jde o metodu, resp. její součást), zjišťujeme identické pojetí u Holmese. Naopak u Touryho (1980, 1995) se překladovost jeví jako součást základní překladatelské normy a pravděpodobně se promítá do jeho dvou zákonů. Překladovost jako předepsaná norma se ale objevuje v angažované teorii kulturního překladu u Tymoczkové, přestože tento pojem rovněž nezná.

Tymoczková zde navazuje na idealistický ideologický preskriptivizmus (spíše než Chestermanův normativizmus stojící na principu „from is to ought“), který zahájil Venuti. Lze tedy konstatovat, že Popovičova norma překladovosti má ze současného hlediska svoji hodnotu bez ohledu na její epistemologický status. Ideologický přístup je součástí postkoloniální teorie, která se sama ke kritice přímo nabízí, ale jako součást západní kultury je i epitomem politicko-ideologické korektnosti (přesněji možná přetvářky typické pro anglosaskou kulturu) a levicového zaměření vědecké elity, zvl. v USA. V této souvislosti jsme konstatovali, že v kultuře bez translatologické tradice (USA) se translatologie chápou literární komparatisté „vyznávající“ Derridu. Kombinují postkolonialismus s dekonstrukcí a etnometodologií (ta má americkou tradici v antropologii), podle zákona negace negace negují svůj deskriptivizmus a po stránce metodologické nemají jako literáti žádné zábrany. Pro přežití na akademické půdě je především nutné držet krok s dobou.

Jak se neznámá kategorie překladovosti odráží v ideologickém obratu? Tymoczkové nestačí Venutiho (resp. Venutim revokovaná romantická) dichotomie zcizování – zdomácnování, protože je nemoderní ze dvou důvodů. Jednak jsou binární opozice odsouzeny jako pozitivistické a metafyzické (Venuti nemluvil o škále či ose), jednak je v dnešním světě politicky nekorektní předpokládat u kulturního vlivu jednostrannost. Tymoczková proto přebírá kategorii transkultury od Malinowského jako jedno ze tří „kulturních rozhraní“, na nichž „modeluje“ překlad, ale právě transkultura jednostrannost obsahuje, navíc velmi silnou: jde o princip „give and take“. Uvedli jsme, do jakých rozporů se jako ochránkyně slabých a malých kultur tak dostává, zvláště když se má vypořádat i s otázkou globalizace. (Paradoxně tento rozpor řeší diplomantka Gallóová pomocí CDA a Fairclougha, navíc k tomu provádí empirický výzkum.) Transkultura na rozdíl od překladovosti postrádá dynamiku, dialektiku i noetiku, ale také dostatečnou provázanost s ostatními dvěma rozhraními (necháme-li stranou preskripci angažovaného překladu), která jsou nedostatečně vymezena. Překladovost není mimochodem v systému příliš provázána ani u Popoviče.

V této souvislosti jsme uvedli i Dolníkův zajímavý pokus o modernizaci překladovosti, přestože na ni explicitně neodkazuje. Pokus jsme zhodnotili v příslušné kapitole, zde se ptáme, zdali je účelné „propadnout“ se zpět do dichotomií a překladovosti se vzdát. Když totiž provádíme srovnání s možnými příbuznými koncepcemi, zjišťujeme, že i přes jisté afinity tato kategorie koncipována jinde nebyla. Domníváme se, že se zpřístupněním naší (české a slovenské) translatologie včetně jejích východisek by i tato kategorie mohla do mezinárodní translatologie přispět.

Tím se dotýkáme samotné ideologie v translatologii, na kterou jsme několikrát v práci narazili. Ideologický postkoloniální obrat má i zde své protagonisty, zvl. Bakerovou a Tymoczkovou. Bakerová v reakci na EST založila IATIS a následně se také v jiné souvislosti dostala do velkých problémů kvůli izraelské otázce (tím jsme se zde nezabývali), ale shodou okolností se Tymoczková stále vehementně zasazuje o to, aby západní translatologie (roz. polysystémová teorie, jejíž domovinou je Izrael) nekontaminovala a nezadusila domácí (roz. především asijské, resp. čínské a japonské) kořeny či teorie a pojmy toho, co je překlad. Zatímco u Bakerové jde o záležitost individuálního „vykořeněného“ subjektu, u Tymoczkové (a jak jsme viděli i u Gentzlera) jde o záležitost reprezentace ideologie své kultury. Na jedné straně bychom se mohli s těmito postoji ztotožnit, protože cítíme, že je naše malá kultura v translatologii ignorována (až na souvislosti v tradici, ale i tady jsme podle nich museli

vyrůstat na ruské kultuře); musíme ale připustit, že vina je i na nás. Platí sice o našem strukturalizmu, že *Slavica non legitur*, jak poznamenal Doležel, ale zde se jedná o to, že jsme se západní translatologii po roce 1990 opravdu „nevnucovali“ a Západ má heslo „Kdo nejde s námi, zůstal opodál“.

Na druhé straně je postkoloniální vědecká ideologie absurdní, protože by si přála z rozměrově i důležitostně malých kultur udělat skanzeny, aby se mohla dívat na divochy jako v ZOO na exotická zvířata. Jejich pohled na překlad si tak apriorně a ahistoricky nese zápornou hodnotu z hlediska vlivu na přijímající kulturu, protože toto záporné znaménko vnímají ze své kolonizátorské pozice minulosti. Litují, že nemohou vidět původní, nedotčenou Indii. V jiných oblastech vědy než v humanitách by tato „filozofie“ neobstála - je to jako bránit lékařům v Číně, aby se dozvěděli o bypasech a aby je prováděli, pokud chtějí. Navíc, o dnešní čínské kultuře je známo, jak ráda „kopíruje“ z důvodů ekonomických, a to bez ohledu na „velikost“ zdrojové kultury (například unikátní malou dětskou motorku českého patentu). Dnes kritizované slovo „kulturní potřeby“ se určitě do translatologie vrátí jako očištěné.

Náš vlastní empirický výzkum, provedený českou metodologií, ve specifické situaci malé kultury a na specifickém žánru, který kultuře chyběl - reklamní žánr v české kultuře po roce 1990 – ukázal, že metodologický konstruktivismus i teoretický model jsou plně dostačující k tomu, abychom se dobrali popisu i explanace. Srovnání se západní metodologií i translatologií zase ukázala, že česká i slovenská teoreticko-metodologická základna naopak nabývají na aktuálnosti. V tomto směru jsme průběžně navrhovali některé modernizace vzhledem k tomu, že naše teorie byly orientovány na pole umění (a záměrně uměleckého překladu) a že dnes se fenomén překladu diferencoval zevnitř i zevně. Umělecký překlad byl pojmově i procesuálně snadněji uchopitelný, i když na druhé straně představoval problém v oblasti umělecko-estetické; a samozřejmě i na této teorii (alespoň v její předkládané podobě) se odrazila ideologie doby. Dnešní překlad se vymezuje proti jevům jako lokalizace, glokalizace a adaptace, stírá se hranice mezi originálem a překladem, fenomén amatérského překladu už nelze odkazovat do praxeologie, vnější procesy už nelze zanedbávat, stejně jako ideologickou a ekonomickou stránku věci atd.

Závěrem tohoto závěru a po dlouhé cestě, kterou jsme v této práci absolvovali, bychom doporučili revizi, modernizaci, marketing a prodej našich teorií, a to právě v dnešní příhodné době, nikoliv jejich vylití s vaničkou a apropriaci teorií či metodologických východisek, které

nás mohou otočit o hodně stupňů zpět. Je nutné si uvědomit, že Západ zatím nic lepšího nemá a nemá, mimo jiné, ani kategorii překladovosti. Proč bychom měli přebírat něco, co nepotřebujeme, za něco, o co přijdeme? Situace na Slovensku naznačuje, že se jeden translatologický proud ubírá směrem „give and take“. V tomto ohledu by měla Tymoczková s Malinowským pravdu. O to více bychom se neměli vzdávat, když pravděpodobně dalším zájmem bude příjemce, sociální a kognitivní psychologie. Podíváme-li se zpět ke svým „kořenům“, můžeme leccos pochopit i vysvětlit jiným. Například teorie modelování, teorie her, informatika, kybernetika, Zipfův zákon a mnohé jiné přetrvaly a byly absorbovány i moderními disciplinami, které samy sebe nezpochybňují. Je také zcela obvyklé, že v sociálních i humanitních vědách koexistují různé teorie a metodologie, aniž se absolutně zpochybňuje platnost některých z nich. Strašidlo scientizmu bylo přízrakem především pro pozitivizmus, scientizmus v českém a slovenském kontextu 60. a 70. let je nutné vnímat jinak, protože vyrostl na poněkud jiné půdě.

Přestože se autorka této práce snažila o nestrannost svého přístupu, nemohla do jisté míry vysoupit sama ze sebe a své kultury. Její analýzy, kritiky i návrhy jsou však vedeny upřímnou snahou po alespoň vyšší objektivitě a nezávislosti, než předkládají ideologické teorie, po větším rozhledu a pochopení, než předkládají povrchní kritiky. Alespoň po stráce své snahy se chtěla přihlásit k domácí tradici, která právě z ideologických důvodů, v tom nejširším slova smyslu, čeká na svůj export. Export zboží z malé kultury není jednoduchou záležitostí – obchodník musí riskovat, věřit, sebrat odvahu, provést marketing a své zboží atraktivně zabalit. Nejdříve se ale takový obchodník musí pro naši translatologii najít.

Anotace

Práce analyzuje současný stav translatologie ve fázi sociologického a ideologického obratu. Na toto pozadí promítá teorii (uměleckého) překladu Jiřího Levého a Antona Popoviče (a jeho koncepce integrované disciplíny), včetně zhodnocení jejich teoretických a metodologických východisek, hlavním zájmem je však kategorie překladovosti (u Popoviče i norma), kterou západní translatologie nezná. Po kritické analýze současného stavu (včetně srovnání s domácí strukturalistickou tradicí) je překladovost prezentována na syntéze vlastního dlouhodobého empirického výzkumu. Navrženy jsou cesty případné modernizace teoretického modelu a metodologické integrace nových disciplín, především z oblasti psychologie (zanedbávaná role příjemce, ideologicky zkreslený pohled na přijímající kulturu) a marketingu (účinnost sdělení). Naznačena je i nová orientace uvedením výzkumu nových překladových jevů (amatérský překlad, uvádění mezinárodních časopisů) a institucionální normativity v překladatelské praxi.

Abstract

Jiří Levý's and Anton Popovič's theories of (literary) translation and their theoretical and methodological underpinnings (Czech and Slovak structuralisms) as well as their conception of a full-fledged discipline are critically revised on the background of present-day western Translation Studies (TS), now facing sociological and ideological turns, critique and new challenges, as well as on the background of their traditions. And vice versa. However, the focus is on translativity, Levý's category and Popovič's norm, unknown in western TS; the category was studied on translation of advertisements into Czech (a longitudinal study spanning 1990-2005). Possibilities of innovation are suggested in terms of TS theory and methodology, e.g. integration of psychology or marketing studies) since the role of the receiver has been neglected and efficiency of translation has generally been only hypothesized. The task of studying new translation phenomena (e.g. fanslation, localization of international magazines, institutional quality standardization) should not be underestimated and presents not only another challenge, but also new methodological possibilities on the way to TS modernization. Accidentally, these challenges and new turns seem to bring our domestic traditional issues back to the fore and thus enhance the relevance of Czech and Slovak theories, including the so-far-nonexistent category of translativity.

Bibliografie

- Agorni, Mirella. 2007. Locating systems and individuals in translation studies. In: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 123-134.
- Angelelli, Claudia V. 2004. *Revisiting the Interpreter's Role*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Bakoš, Ján. 2005. Strukturalizmus na Slovensku jako symbolický skok alebo O „logike situácie“ intelektuála na periférii. In: Fedror Matejov; Peter Zajac (eds) *Od iniciatívy k tradícii. Strukturalizmus v slovenskej literárnej vede od 30. rokov po súčasnosť*. Brno: Host. 286-297.
- Bassnett, Susan. 2005. Bringing the News back Home: Strategies of Acculturation and Foreignisation. *Language and Intercultural Communication*, 5/2: 120-130.
- Bassnett, Susan; Trivedi, Harish (eds). 1999. *Post-Colonial translation*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Brisset, Annie. 1990. *Sociocritique de la traduction. Théâtre et altérité au Québec (1968-1988)*. Québec: Le Préambule.
- Broeck, Raymond, van den. 1991. The Generative Model of the Translation Process. In: *Translation Studies: the State of the Art*. Kitty M. van Leuven-Zwart and Ton Naaijken (eds), 105-114. Amsterdam: Rodopi.
- Buzelin, Helene. 2005. Unexpected Allies. How Latour's Network Theory Could Complement Bourdieusian Analyses in Translation Studies. *The Translator* 11/2: 193-218.
- Cook, Guy. 1992. *The Discourse of Advertising*. London: Routledge.
- Cronin, Michael. 2003. *Translation and globalization*. London: Routledge.
- Čáp, Jan. 2009. Do You Speak Hollywood? *Lidové noviny*, 31.3. 2007.
- Červenka, Miroslav. 1969. O Vodičkově metodologii literárních dějin. In: Vodička, Felix. *Struktura vývoje*. Praha: Odeon. 329-350.
- Čmejrková, Světlá. 1997. Jazyk reklamy. In: Daneš, František et al. (eds) *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia.
- Čmejrková, Světlá. 2000. *Reklama v češtině. Čeština v reklamě*. Praha: Leda.
- Delabastita, Dirk; D'hulst, Lieven; Meylaerts, Reine (eds). 2006. *Functional Approaches to Translation. Selected Papers by José Lambert*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Delabastita, Dirk. 2008. Status, origin, features: Translation and beyond. In: Pym, A.; Shlesinger, M. Simeoni, D. (eds) *Beyond Descriptive Translation Studies*. Amsterdam: J. Benjamins. 233-245.
- Diriker, Ebru. 2004. *De-/Re-Contextualising Simultaneous Interpreting*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Doležel, Lubomír. 2000a. *Kapitoly z dějin strukturní poetiky. Od Aristotela k Pražské škole*. Brno: Host.
- Doležel, Lubomír. 2000b. Poststructuralism: A View from Charles Bridge. *Poetics Today*, 21/4: 633-652.
- Doležel, Lubomír. 2006. Úvodní slovo k zahájení kolokvia. In: Sládek, Ondřej (ed.) *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host. 14-17.

- Dollerup, Kay. 1995. Translation as imposition vs translation as requisition. In: Snell-Hornby et al. (eds.) *Translation as Intercultural Communication*. Amsterdam: J. Benjamins. 45-56.
- Dolník, Juraj. 2007. Translatologická transpozícia a kreácia. In: Gromová, Edita; Mügllová, Daniela (eds) *Preklad a kultúra 2*. Nitra: FF UKF, 47-55.
- Domzal, Theresa et al. 1995. Achtung! The information processing of foreign words in advertising. *International Journal of Advertising* 14/2: 95-115.
- Duarte, Joao F.; Rosa, Alexandra A; Seruya, Teresa (eds). 2006. *Translation Studies at the Interface of Disciplines*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Englund-Dimitrova, Birgitta. 2005. *Expertise and Explicitation in the Translation Process*. Amsterdam. J. Benjamins.
- Even-Zohar, Itamar. 1990. Polysystem Studies. *Poetics Today* 11/1.
- Even-Zohar, Itamar. 1997a. The making of culture repertoire and the role of transfer. *Target* 9/2: 373-381.
- Even-Zohar, Itamar. 1997b. Factors and dependencies in culture: A revised outline for polysystem culture reseach. *Canadian Review of Comparative Literature*, 24/1: 15-34.
- Everett, Jefferey. 2002. Organizational Research and the Praxeology of Pierre Bourdieu. *Organizational Research Methods*, 5/1: 56-80.
- Ferenčík, Ján. 1982. *Kontexty prekladu*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Gallóová, Markéta. 2009. *Uvádění mezinárodních časopisů (National Geographic a Reader's Digest) na český trh: strategie a postupy přenosu*. Praha: FF UK (diplomová práce).
- Gambier, Yves. 2006. Pour une socio-traduction. In: Duarte, Joao Fereira et al. (eds). *Translation Studies at the interface of disciplines*. Amsterdam: J. Benjamins. 29-42.
- Gambier, Yves. 2006. Pour une socio-traduction. In: Duarte, Joao F.; Rosa, Alexandra A.; Seruya, Teresa (eds). *Translation Studies at the Interface of Disciplines*. Amsterdam: J. Benjamins. 29-42.
- Gambier, Yves. 2007. Y a-t-il place pour une socio-traductologie ? In: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 205-217.
- Gentzler, Edwin. 1993/2001. *Contemporary Translation Studies*. London : Routledge.
- Gouadec, Daniel. 2007. *Translation as a Profession*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Gouanvic, Jean-Marc. 1999. *Sociologie de la traduction. La science-fiction Americane dans l'espace culturel Francois des années 1950*. Arras: Artois Presses Université.
- Gouanvic, Jean-Marc. 2002. The stakes of translation in literary fields. *Across Languages and Cultures* 3/2: 159-168.
- Gouanvic, J-M. 2005. A Bourdieusian theory of translation, or the coincidence of practical instances. *The Translator* 11/2: 147-166.
- Grbič, Nadja. 1998. Professionalisierung. Ein Soziologisches Model und ein Beispiel aus der Praxis des Gebärdensprachdolmetschens in Österreich. *Das Zeichen* 12/46: 612-623.
- Grbič, Nadja. 2006. From 10-minute wedding ceremonies to three-week spa treatment programmes. In: Pym, Anthony et al. (eds) *Sociocultural Aspects of Translating and Interpreting*. Amsterdam: J. Benjamins. 201-214.
- Grohová, J. 1995. Mladí a jejich hodnoty: dokáží se přizpůsobit konzumnímu životu, bez porozumění se však neobejdou, *Mladá fronta dnes*, 18.9.1995, 7.

- Gromová, Edita. 1993. Literárnokomunikačná koncepcia prekladu v inonárodných reláciách. In Kopál, Ján (ed.), *Metatext a preklad*. Nitra: VŠE. 90-94.
- Gromová, Edita; Múglová, Daniela. 2005. *Kultúra, Interkulturalita, Translácia*. Nitra: FF UKF.
- Grygar, Mojmir. 2006. Slovo, písmo, text. O strukturalizmu a dekonstrukcii. In: Sládek, Ondřej (ed.) *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host. 203-232.
- Gutt, Ernst-August. 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Blackwell.
- Hale, Sandra Beatriz. 2004. *The Discourse of Court Interpreting. The discourse practices of the law, the witness and the interpreter*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Haman, Aleš. 2006. K identitě literárního díla. In Ondřej Sládek (ed.) *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host, 118-126.
- Hanna, Sameh, F. 2005. Hamlet Lives Happily Ever After in Arabic. The Genesis of the Field of Drama Translation in Egypt. *The Translator*. 11/2: 167-192.
- Hanzl, Jan. 2006. *Překlad právních předpisů Evropských společenství v České republice a dalších nových členských státech Evropské unie*. Praha: FF UK (diplomová práce)
- Heilbron, Johan. 1999. Towards a Sociology of Translation. Book Translation as a cultural World-System. *European Journal of Social Theory* 2/4: 429-444.
- Heilbron, Johan; Sapiro, Gisele. 2007. Outloně for a sociology of translation. Current issues and future prospects. In: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 93-107.
- Heilbron, Johan. 2008. Responding to Globalization: The development of book translations in France and the Netherlands. In: Pym, Anthony; Shlesinger, Miriam; Simeoni, Daniel (eds). *Beyond Descriptive Translation Studies*. Amsterdam: J. Benjamins. 187-198.
- Hermans, Theo. 1999. *Translation in Systems*. Manchester: St. Jerome.
- Hermans, Theo (ed.). 2002. *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation Studies II*. St. Jerome: Manchester.
- Hermans, Theo (ed.). 2006. *Translating Others*. Manchester: St. Jerome.
- Hermans, Theo. 2007. Translation, irritation, resonance. In: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 57-75.
- Hofstede, Geert. 1991/1997. *Cultures and Organizations: Software of the mind*. London: McGraw-Hill.
- Hochel, Braňo. 1983. Time and Space in Translation. *Slavica Slovaca* 18/2: 158-170.
- Hochel, Braňo. 1990. *Preklad ako komunikácia*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Hochel, Braňo. 1991. The cross-temporal and cross-spatial factors and the translation of literary language. In: van Leuven-Zwart, Kitty; Naaijken, Tom (eds), *Translation Studies: The State of the Art*. Amsterdam: Rodopi. 49-54.
- Holmes, James. 1972. The name and nature of Translation Studies. In: Holmes, James. *Translated! Papers on literary translation and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi. 1988. 67-80.
- Holmes, James. 1977. Translator Theory, Translation Theories, Translation Studies, and the Translator. In: Holmes, James. *Translated! Papers on literary translation and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi 1988. 93-98.
- Holmes, James. 1988. *Translated! Papers on literary translation and translation studies*. Amsterdam: Rodopi.
- Holý, Jiří. 2006. Wolfgang Iser, pražská škola a některé souvislosti. In: Sládek, Ondřej (ed.) *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host. 96-107.

- Hrušková, Anna. 1995. Literal translation in international advertising. In: Jana Králová; Zuzana Jettmarová (red.) *Folia Translatologica*, Vol. III, 19-24.
- Charvátová Jitka. 2009. *Interpersonální dynamika v dabingu televizního seriálu: Dominance, verbální a neverbální jednání postav*. Praha: FF UK (diplomová práce).
- Chase, Věra. 1995. *Překlad reklamy jako (re)produkce textu: jazykový a kulturní transfer*. Praha: FF UK. (diplomová práce)
- Chesterman, Andrew. 1993. From is to ought: Laws, Norms and Strategies in Translation Studies. *Target* 5/1: 1-12.
- Chesterman, Andrew. 1997. *Memes of Translation*. J. Benjamins: Amsterdam.
- Chesterman, Andrew. 1998. The empirical status of prescriptivism. *Folia Translatologica*, Vol. VI. 9-19.
- Chesterman, Andrew. 1999. The empirical status of prescriptivism. *Folia Translatologica* 6: 6-19.
- Chesterman, Andrew. 2006. Questions in the sociology of translation. In: Duarte, Joao F.; Rosa, Alexandra A.; Seruya, Teresa (eds). *Translation Studies at the Interface of Disciplines*. Amsterdam: J. Benjamins. 9-27.
- Chesterman, Andrew. 2007. Bridge concepts in translation sociology. In: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 171-183.
- Inghilleri, Moira. 2003. Habitus, Field and Discourse: Interpreting as a Socially Situated Activity. *Target* 15/2: 123-268.
- Inghilleri, Moira. 2005. The sociology of Bourdieu and the construction of the object in translation and interpreting studies. *The Translator* 11/2: 125-145.
- Jakobson, Roman. 1959. On Linguistic Aspects of Translation. In: Brower, Ruben A. (ed.) *On Translation*. Cambridge, Mass.: Harvard UP. 232-239.
- Jakobson, Roman. 1960. Linguistics and Poetics. In: Sebeok, Thomas A. (ed.) *Style in Language*. Cambridge, Mass.: The MIT Press. 350-377.
- Jakobson, Roman. 1995. *Poetická funkce*. Jinočany: H&H.
- Jedličková, Alice. 2006. Mají strukturalismus a poststrukturalismus společný předmět? In: Sládek, Ondřej (ed.) *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host. 141-151.
- Jettmarová, Zuzana. 1995a. International advertising in Czechoslovakia: Translation strategies and their impact. *Folia Translatologica*, 3: 37-43.
- Jettmarová, Zuzana. 1995b. Mezitextové vazby a interference v české reklamě. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: FF UK. 184-197.
- Jettmarová, Zuzana. 1995c. Mezitextové vazby a interference v české reklamě. In: Uličný, Oldřich et al. (eds) *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: FF UK. 37-43.
- Jettmarová, Zuzana. 1997. The Initiator and the Initial Norm in the Advertisement Translation. In: Klaudy, Kinga; Kohn, János (eds) *Transfere necesse est. Current Trends in Studies of Translation and Interpreting*. Budapest: Scholastica. 161-166.
- Jettmarová, Zuzana. 1998a. Literalness as an overall strategy for translating advertisements in the Czech Republic. In: A. Beylard-Ozeroff; B. Moser-Mercer; J. Králová (eds.) *Translators' Strategies and Creativity*, Amsterdam: J. Benjamins. 97-106.
- Jettmarová, Zuzana. 1998b. Spotřebitelská reklama a její překlad v České republice. *Čeština doma a ve světě*, 3-4: 179-187.

- Jettmarová, Zuzana. 1998c. Úloha kontextu v překladu reklamy do češtiny: dynamika výchozí překladatelské normy. In: Rády, Andrej; Kautský, Petr (eds) *14x o překladu*. Praha: JTP. 29-42.
- Jettmarová, Zuzana. 1999. Determinující faktory překladatelské strategie/normy v reklamním žánru. In: Rády, Andrej; Kautský, Petr (eds) *15x o překladu*. Praha: JTP. 3-48.
- Jettmarová, Zuzana. 2001. Translation, Adaptation and Creation as Inter/cultural Practices in Advertising. In: Hebenstreit, Gernot (ed.) *Grenzen erfahren – sichtbar machen – Überschreiten*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 273-284.
- Jettmarová, Zuzana. 2003. The dynamics of language specificity in the establishment of a new genre. In: Gerzymisch-Arbogast, Heidrun et al. (Hrsg.) *Textologie und Translation*. Tübingen: Gunter Narr. 161-173.
- Jettmarová, Zuzana. 2003. The Dynamics of Language Specificity in the Establishment of a New Genre. In: Gerzymisch-Arbogast, H., Hajičová, E., Sgall, P., Jettmarová, Z., Rothkegel, A., Rothuss-Bastian, D. (eds). *Textologie und Translation*. Jahrbuch Übersetzen und Dolmetschen, Band 4/II. Tübingen: Günter Narr Verlag. 161-174.
- Jettmarová, Zuzana. 2004. Norms and other factors in advertisement translation. In: Müller, I. (ed.) *Und sie bewegt sich doch... Translationswissenschaft in Ost und West*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 163-175.
- Jettmarová, Zuzana. 2005. East meets West: On Paradigms in Translation Studies. In: Károly, K. et al. (eds.) *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akademia Kaido. 95-106.
- Jettmarová, Zuzana. 2007a. Překladovost v reklamním žánru. In: Dolník, Juraj; Bohušová, Zuzana; Huťková, Anita (eds), *Translatológia a jej súvislosti 2*. Univerzita Mateja Béla: Banská Bystrica. 197-214.
- Jettmarová, Zuzana. 2007b. Sociologie v paradigmatu v teorii: hledá se model a metodologie. In: Gromová, Edita; Mügllová, Daniela (eds), *Preklad a kultúra 2*. FF Univerzity v Nitře: Nitra. 56-78.
- Jettmarová, Zuzana. 2007c. Společenská a sociologická orientace dnešní západní translatologie. In: Vajdová, Libuša (ed.) *Myslenie o preklade*. Kaligram a ÚSL SAV: Bratislava. 56-78.
- Jettmarová, Zuzana.; Piotrowska, Maria; Zauberga, Ieva. 1997. New advertising markets as target areas for translation. In: M. Snell-Hornby; Z. Jettmarová; K. Kaindl (eds.) *Translation as Intercultural Communication*. Amsterdam: J. Benjamins. 185-194.
- Keníž, Alois. 2006. Preklad ako obraz spoločensko-kultúrnej situácie. In: Vilikovsky, Ján; Huťková, Anita (eds). *Preklad a tlmočenie 7*. Banská Bystrica: FF UMB. 29-34.
- Kolínová, Kateřina. 1997. *Analýza reklamy z hlediska zachování komunikačních cílů v překladu*. Praha: FF UK. (diplomová práce)
- Kopál, Ján (ed.). 1993. *Metatext a preklad*. Nitra: VŠE.
- Kopál, Ján. 1993. Text, metatext, preklad v literárnokomunikačnej teórii. In Kopál, Ján (ed.), *Metatext a preklad*. Nitra: VŠE. 5-13.
- Krausová, Nora. 2005. Ak mám hovoriť o spomienkach za začátky štrukturalizmu u nás. In: Fedror Matejov; Peter Zajac (eds) *Od iniciatívy k tradícii. Štrukturalizmus v slovenskej literárnej vede od 30. rokov po súčasnosť*. Brno: Host. 298-303.

- Kubínová, Marie. 2006. Poznámka o mezodologii: hledání jistot, (vy)nalézané nejistoty. In: Sládek, Ondřej (ed.) *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host. 44-51.
- Kuhn. 1970. *The structure of scientific revolutions*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Kuncová, Romana. 2007. *Adaptace reklamy pro český trh*. Praha: FF UK. (diplomová práce)
- Lambert, José. 2006 [1985]. On describing translations. In: Delabastita, Dirk - D'hulst, Lieven – Meylaerts, Reine (eds). *Functional Approaches to Translation. Selected Papers by José Lambert*. Amsterdam: J. Benjamins. 37-47.
- Lambert, José. 2006 [1988]. Twenty years of research on literary translation at the Katholieke Universiteit Leuven. In: Delabastita, Dirk - D'hulst, Lieven – Meylaerts, Reine (eds). *Functional Approaches to Translation. Selected Papers by José Lambert*. Amsterdam: J. Benjamins. 49-62.
- Lambert, José. 2006 [1991]. Shifts, oppositions and goals in translation studies: toward a genealogy of concepts. In: Delabastita, Dirk - D'hulst, Lieven – Meylaerts, Reine (eds). *Functional Approaches to Translation. Selected Papers by José Lambert*. Amsterdam: J. Benjamins. 75-85.
- Lambert, José. 2006 [1995]. Translation, systems and research: the contribution of Polysystem Studies to Translation Studies. In Delabastita, Dirk. et al. (eds). *Functional Approaches to Culture and Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 105-130.
- Lannoy, Katrien and van Gucht, Jan. 2006. Babel rebuilt: A survey of social welfare institutions and interpreting and translation services in Flanders. In: Pym, Anthony et al. *Sociocultural Aspects of Translating and Interpreting*. Amsterdam: J. Benjamins. 191-200.
- Leech, Geoffrey. 1966. *English in Advertising*. London: Longman.
- Lefevere, Andre. 1992. *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. London: Routledge.
- Lefevere, Andre. 1998. Translation practice(s) and the circulation of cultural capital. In: Bassnett, S. and Lefevere, A. (eds) *Constructing Cultures. Essays on literary Translation*. Clevedon: Multilingual Matters. 41-56.
- Leiss, William; Kline, Stehen; Jhally, Sut. 1990. *Social Communication in Advertising*. New York: Routledge.
- Levý, Jiří. 1957. *České teorie překladu*. Praha: SNKLHU.
- Levý, Jiří. 1963. Informace a literární proces. *Česká literatura* 11. 281-307. (přetištěno ve sborníku Bude literární věda exaktní vědou ?)
- Levý, Jiří. 1963/1983/1998. *Umění překladu*. Praha: Čs. spisovatel/ Panorama/Ivo Železný.
- Levý, Jiří. 1965. Will Translation Theory be of Use to Translators? In: Wilss, Wolfgang (Hrsg.) *Übersetzen*. Frankfurt/M.: Athenäum. 77-82.
- Levý, Jiří. 1967. Translation as a Decision Process. In: *To Honor Roman Jakobson II*. The Hague: Mouton. 1171-1182.
- Levý, Jiří. 1971. *Bude literární věda exaktní vědou?* Praha: Čs. spisovatel.
- Levý, Jiří. 1996. *České teorie překladu*. Praha: Ivo Železný.
- Liba, Peter. 1993. K vedeckému profilu Antona Popoviča. In Kopál, Ján (ed.), *Metatext a preklad*. Nitra: VŠE. 20-23.
- Macura, Vladimír. 1995. *Znamení zrodu*. Jinočany: H&H.
- Macura, Vladimír – Schmid, Herta (Hrsg.). 1999. *Jan Mukařovský – and the Prague School/und die Prager Schule*. Potsdam: Potsdam Universität.

- Majerová, Marie. 2000. *Překladačská metoda a konvence současného žánru reklamy v České republice*. Praha: FF UK. (diplomová práce)
- Mareš, Petr. 1993. Reklama, překlady a "překlady", *Čeština doma a ve světě*. Praha: FF UK. 40-43.
- Mareš, Petr. 2003. *Also, Nazdar. Aspekty txtové vícejazyčnosti*. Praha: Karolinum.
- Matejka, Ladislav, Pomorska, Krystyna (eds) 1971. *Readings in Russian Poetics: Formalist and Structuralist Views*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Martín Ruano, M. Rosario. 2006. Conciliation of disciplines and paradigmas: A challenge and a barrier for future directions in Translation Studies. In: Duarte, Joao F. et al. (eds). *Translation Studies at the interface of disciplines*. Amsterdam: J. Benjamins. 43-54.
- Mason, Ian (ed.) 2001. *Triadic Exchanges. Studies in Dialogue Interpreting*. Manchester: St. Jerome.
- Matejov, Fedor; Zajac, Peter (eds). 2005. *Od iniciativy k tradicii. Štrukturalizmus v slovenskej literárnej vede od 30. rokov po súčasnosť*. Brno: Host. 7-21.
- Meylaerts, Reine. 2006. Literary heteroglossia in translation: When the language of translation is the locus of ideological struggle. In: Duarte, Joao F. et al. (eds). *Translation Studies at the interface of disciplines*. Amsterdam: J. Benjamins. 85-98.
- Meylaerts, Reine. 2008. Translators and their norms: Towards a sociological construction of the individual. In: Pym, A.; Shlesinger, M. Simeoni, D. (eds) *Beyond Descriptive Translation Studies*. Amsterdam: J. Benjamins. 91-102.
- Mooij, Marieke, de. 2004. *Consumer Behavior and Culture*. Thousand Oaks/London: Sage.
- Mukařovský, Jan. 1936. *Estetická norma, funkce a hodnota jako sociální fakty*. Praha: Fr. Borový.
- Mukařovský, Jan. 1966. *Studie z estetiky*. Praha: Odeon.
- Mukařovský, Jan. 1982. *Studie z poetiky 2*. Praha: Odeon.
- Mukařovský, Jan. 2007. *Studie I*. Brno: Host.
- Nord, Christiane. 1991. *Text Analysis in Translation*. Amsterdam: Rodopi.
- Nord, Christiane. 1997. *Translation as a Purposeful Activity*. Manchester: St. Jerome.
- O'Hagan, Minaiko. 2002. Multidimensional Translation: A Game Plan for Audiovisual Translation in the Age of GILT. In: *MuTra 2005 – Challenges of Multidimensional Translation. Conference Proceedings*. At www.euroconferences.info.
- Olohan, Maeve. 2000. *Intercultural Faultiness: Research Models in Translation Studies I*. Manchester: St. Jerome.
- Osolsobě, Ivo. 2002. *Ostente, hra, jazyk. Sémiotické studie*. Brno: Host.
- Pedro de, Raquel. 1995. Beyond the words: The translation of television adverts. *Babel* 42/1: 27-45.
- Petrusek, Miloslav. 1998. In: Bourdieu, Pierre. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum. (obal knihy).
- Pöschhacker, Franz. 2000. *Dolmetschen. Konzeptuelle Grundlagen und deskriptive Untersuchungen*. Tübingen: Stauffenburg.
- Pöschhacker, Franz. 2001. Translationskultur im Krankenhaus. In: Hebenstreit, Gernod (ed.). *Grenzen erfahren – sichtbar machen – überschreiten*. Frankfurt: Peter Lang. 339-354.
- Pöschhacker, Franz. 2006. Going social? On pathways and paradigms in Interpreting Studies. In: Pym, Anthony et al. (eds) *Sociocultural Aspects of Translating and Interpreting*. Amsterdam: J. Benjamins. 215-232.

- Pöllabauer, Sonja. 2006. Translation culture in interpreted asylum hearings. In: Pym, Anthony et al.(eds) *Sociocultural Aspects of Translating and Interpreting*. Amsterdam: J. Benjamins. 151-162.
- Popovič, Anton. 1968. *Preklad a výraz*. Bratislava: SAV.
- Popovič, Anton. 1971. *Poetika umeleckého prekladu*. Bratislava: Tatran.
- Popovič, Anton. 1975. *Teória umeleckého prekladu*. Bratislava: Tatran.
- Popovič, Anton. 1980. *Problemy chudožestvennogo perevoda*. Moskva: Vyššaja škola.
- Popovič, Anton a kol. 1983. *Originál/preklad*. Bratislava: Tatran.
- Pospíšil, Zdeněk. 2005. *Sociosémiotika umělecké komunikace*. Boskovice: Albert.
- Příbová, Marie. 1996. *Marketingový výzkum v praxi*. Praha: Grada.
- Pym, Anthony. 1998. *Method in Translation History*. Manchester: St. Jerome.
- Pym, Antony. 1992. *Translation and Text Transfer. An Essay on the Principles of Intercultural Communication*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pym, Antony. 2004. *The Moving Text: Localization, Translation and Distribution*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Pym, Antony. 2006. On the social and the cultural in Translation Studies. In: Pym, Antony; Shlesinger, Miriam; Jettmarová, Zuzana (eds). *Sociocultural Aspects of Translating and Interpreting*. Amsterdam: J. Benjamins. 1-26.
- Pym, Antony; Shlesinger, Miriam; Jettmarová, Zuzana (eds). 2006. *Sociocultural Aspects of Translating and Interpreting*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Pym, Antony; Shlesinger, Miriam; Simeoni, Daniel (eds). 2008. *Beyond Descriptive Translation Studies. Investigations on homage of Gideon Toury*. J. Benjamins: Amsterdam.
- Quillard, Geneviève. 1998. Translating Advertisements and Creativity. In: Ann Beylard-Ozeroff; Barbara Moser-Mercer; Jana Králová et al. (eds) *Translators' Strategies and Creativity*. Amsterdam: J. Benjamins. 23-31.
- Reiss, Katharina. 1976. *Texttyp und Übersetzungsmethode. Der Operative text*. Kronberg: Scriptor.
- Reiss, Katharina; Vermeer, Hans J. 1984. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen: Niemeyer.
- Robyns, Clem. 1994. Translation and discursive identity. In: Clem Robyns (ed.) *Translation and the (Re) Production of Culture*. Leuven. 57-81.
- Ročenka Asociace reklamních agentur v ČR, 1995-1996*. Praha.
- Ruano, M. Rosario Martín. (2006) Conciliation of disciplines and paradigms. In: Duarte Joao F. et al. (eds) *Translation Studies at the Interface of Disciplines*. Amsterdam: J. Benjamins: 43-53.
- Šabík, Vincent. 1993. Veda ako štýl. In Kopál, Ján (ed.), *Metatext a preklad*. Nitra: VŠE. 24-29.
- Sager, Juan. 1994. *Language Engineering and Translation*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Sapiro, Gisele. 2008. Normes de traduction et contraintes sociales. In: Pym, A.; Shlesinger, M. Simeoni, D. (eds) *Beyond Descriptive Translation Studies*. Amsterdam: J. Benjamins. 199-207.
- Séquinot, Candace. 1994. Translation and advertising: Going global. In: *Current Issues in Language and Society*, vol. 1/3. Multilingual Matters. 249-265.
- Schaffner, Christina. 2004. *Translation Research and Interpreting Research*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Schmidová, Herta. 2006. Poznání a zájem u Jana Mukařovského a v současné vědě o kultuře. In: Sládek, Ondřej (ed.) *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host. 160-177.
- Simeoni, Daniel. 1998. The pivotal status of the translator's habitus. *Target* 10/1: 1-39.

- Simeoni, Daniel. 2007. Between sociology and history. Metod in context and in practice. In: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 187-204.
- Sládek, Ondřej (ed.) 2006. *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host.
- Smith, Karen L. 2002. *The translation of advertising texts*. Sheffield: University of Sheffield. (Doctoral thesis).
- Smith, Veronica; Klein-Braley, Ch. 1995. Advertising: a five-stage strategy for translation. In: Mary Snell-Hornby; Zuzana Jettmarová; Klaus Kaindl (eds.) *Translation as Intercultural Communication*. Amsterdam: J. Benjamins. 173-184.
- Snell-Hornby, Mary. 1988. *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Snell-Hornby, Mary. 2006. *The Turns of Translation Studies*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Sohár, Aniko. 1997. Cultural importation of genres. The case of SF and fantasy in Hungarian. In: Klaudy, Kinga; Kohn, János (eds) *Transfere necesse est*. Budapest: Scholastica. 125-133.
- Somers, Herold. 2003. *Computers and Translation: A Translator's Guide*. Amsterdam: J. Benjamins
- Sperber, Dan; Wilson, Deirdre. 1988. *Relevance*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Strategie*. Ročníky 1996-1998.
- Striedter, Jurij. 2001. Český strukturalismus a současná diskuse o estetické hodnotě. In: Červenka, Miroslav. et al. (eds), *Čtenář jako výzva*. Brno: Host. 101-198.
- Suwara, Bogumila. 2003. *O preklade bez prekladu*. SAV: Bratislava.
- Suwara, Bogumila. 2009. Teória a kritika prekladu z pohľadu interdisciplinarity a transdisciplinarity. *World Literature Studies* 1 (18): 28-41.
- Švelch, Jaroslav. 2009. *Demokratizace překlada a čtenářská kultura: Případ amatérských titulků k audiovizuálním dílům*. Praha: ÚTRL FF UK (seminární práce).
- Toury, Gideon. 1980. *In Search of a Theory of Translation*. Tel-Aviv: The Porter Institute.
- Toury, Gideon. 1985. Aspects of translating into minority languages from the point of view of Translation Studies. *Multilingua* 4/1: 3-10.
- Toury, Gideon. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Toury, Gideon. 1998. A Handful of Paragraphs on Translation and Norms. *Current Issues in Language and Society*. 5/1-2: 10-32.
- Toury, Gideon. 2006. Conducting research on a „wish-to-understand“ basis. In: Duarte, Joao F.; Rosa, Alexandra A.; Seruya, Teresa (eds). *Translation Studies at the Interface of Disciplines*. Amsterdam: J. Benjamins. 55-65.
- Toury, Gideon. 2008. Interview in Toronto 2003. In: *Beyond Descriptive Translation Studies. Investigations on homage of Gideon Toury*. Anthony Pym, Miriam Shlesinger and Daniel Simeoni (eds), 399-414. J. Benjamins: Amsterdam.
- Tymoczko, Maria. 2006. Reconceptualizing Western Translation Theory: Integrating Non-Western Thought about Translation. In Hermans, Theo (ed.) *Translating Others*, Vol. 1. Manchester: St. Jerome. 13-32.
- Tymoczko, Maria. 2007. *Enlarging Translation, Empowering Translators*. St. Jerome: Manchester.

- Vajdová, Libuša. 2007. Pragmatika prekladu. In Gromová, Edita; Müglová, Daniela (eds) *Preklad a kultúra 2*, Nitra: FF UKF, 211-226.
- Vajdová, Libuša. 2009. Editoriál. *World Literature Studies* 1 (18): 3-4.
- Valenta, Jan. 2007. *Sociologické aspekty prekladových norem v právním prostredí*. Praha: Filozofická fakulta UK (diplomová práca)
- Valentová, Mária (ed.). 2003. *Semiotické modelovanie sveta v texte*. FF Univerzity v Nitre: Nitra.
- Valero Garcés, C. 1995. *Languages in Contact*. Lanham (Maryland): University Press of America.
- Večerník, Jiří (ed.) *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Venuti, Lawrence. 1995. *The Translator's Invisibility*. London: Routledge.
- Vermeer, Hans J. 1998. Starting to Unask what Translatology is About. *Target* 10/1: 41-68.
- Vestergaard, Toren; Schroeder, Kim. 1985. *The Language of Advertising*. Oxford: Blackwell.
- Vilikovský, Ján. 1984. *Preklad ako tvorba*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Vilikovský, Ján; Huťková, Anita (eds). 2006. *Preklad a tlmočenie 7*. Banská Bystrica: FF UMB.
- Vodička, Felix. 1969. *Struktura vývoje*. Praha: Odeon.
- Volek, Emil. 2006. Jan Mukařovský redivivus: Co zůstalo z tradice a dědictví pražské školy? In: Sládek, Ondřej (ed.) *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Brno: Host. 32-43.
- Všetečková, Vladka. 2000. Reklama kořením života nebo solí v očích. *Strategie* 8/1: 18.
- Wacquant, Loic. 2003. Pierre Bourdieu (1930-2002). *American Anthropologist*. 105/2: 475-477.
- Wadensljö, Cecilia. 1998. *Interpreting as Interaction*. Linköping: Linköping University.
- Wolf, Michaela. 1999. Zum sozialen Sinn in der Translation. *Translationssoziologische Implikationen von Pierre Bourdieus Kulturosoziologie*. *Arcadia* 34/2: 262-275.
- Wolf, Michaela. 2006. The female state of the art: Women in the translation field. In: Pym, Anthony et al. (eds). *Sociocultural Aspects of Translating and Interpreting*. Amsterdam: J. Benjamins. 129-142.
- Wolf, Michaela. 2007a. Introduction: The emergence of a sociology of translation. In: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 1-36.
- Wolf, Michaela. 2007b. The location of the „translation field“. Negotiating borderlines between Pierre Bourdieu and Homi Bhabha. In: Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds), *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: J. Benjamins. 109-119.
- World Literature Studies*, 1 (18)
- Yih Hwai, Lee. 2000. Manipulating as message involvement through information expectancy: Effects on attitude evaluation and confidence. *Journal of Advertising* 29/2: 29-43.
- Zajac, Peter. 1993. Anton Popovič na prahu divoch objavov. In Kopál, Ján (ed.), *Metatext a preklad*. Nitra: VŠE. 16-19.
- Zajac, Peter. 2005. Štylistika, poetika, rétorika. In: Matejov, Fedor; Zajac, Peter (eds) *Od iniciatívy k tradícii. Štrukturalizmus v slovenskej literárnej vede od 30. rokov po súčasnosť*. Brno: Host. 323-337.

Zhang, Yong; Gelb, Betsy D. 1996. Matching advertising appeals to culture: the influence of product's use conditions. *Journal of Advertising* 25/3: 29-47.

Internetové zdroje

www.euadc.org

www.acta-cz.org

www.fit-europe.org

www.euroconferences.com

www.gfk.de

www.tns-factum.cz

www.commonseadvisory.com

www.globalwatchtower.com

www.umas.edu/translation

osobní stránky A. Pyma